

САИДРАҲМОН САИДОВ

НАЗАРИЯИ АДАБИЁТ

(Дастури таълимӣ)

Душанбе
2011

САИДРАҲМОН САИДОВ

НАЗАРИЯИ АДАБИЁТ

(Дастури таълимӣ)

Душанбе
2011

ВАЗОРАТИ МАОРИФИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШҶОҶИ ДАВЛАТИИ ОМУЌЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
ба номи САДРИДДИН АЙНӢ
Факултети филологияи тоҷик
Кафедраи адабиёти тоҷик

Тасдиқ менамоям
проректори онд ба таълим
_____Худойодов А.
«13»09. 2011

БАРНОМАИ КОРӢ(SYLLABUS)
КУРС- ЛЕКСИЯ АЗ ФАННИ
“НАЗАРИЯИ АДАБИЁТ”

Шакли таҳсил : рӯзона
Курси 4
Семестри 7

Миқдори кредитҳо 3 кредит – 24 лексия,
8 амалӣ, 16 КМРО. Ҷамъ: 48 соат.

Шакли натиҷавӣ санҷиш – имтиҳон

Силлабус ва курс-лексия дар асоси барномаи таълимии фанни “Назариya адабиёт”(2001) аз тарафи дотсент С. Саидов тартиб дода шудааст.

Ин силлабус ва дастури таълимӣ ба ёрии донишҷӯён дар сурагчаласаи кафедраи адабиёти тоҷик № 1 аз 12. 09. 2011 тасдиқ карда шудааст.

Мудири кафедра, дотсент: С. Саидов
Раиси шӯрои илмӣ-методии факултет, профессор: С. Шербоев

Сурагчаласаи № 1 аз 20. 10. 2011 ба нашр тавсия намудааст.

Декани факултет, дотсент: С. Хоркашев
Сардори шӯъбаи технология ва инноватсионӣ
ва низоми кредитии таълимӣ: И. Сайёдов

Шуъбаи таъбу наشري ДДОТ ба номи Садриддин Айни
таърифи тавсия намудааст

ББК 83. 3 (2 тоҷик) +9212+74. 261. 8

С-20

Саидрахмон Саидов. Назарияи адабиёт (дастури
таърифи) – Душанбе 2011, 200 саҳ.

*Муҳаррир, номзоди улуми
филологӣ, дотсент Элбоев Вафо*

*Муқарризон: доктори улуми
филологӣ, профессор Сайфиев Начми
номзоди улуми филологӣ,
дотсент Худойдодов Аъзам*

БАРНОМАИ ФАНИИ “ НАЗАРИЯИ АДАБИЁТ”

Назарияи адабиёт яке аз қисмҳои асосии илми адабиётшиносӣ буда, қонуниятҳои умумӣ, муштарак ва дохилии эҷоди бадеиро вобаста ба вазъи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва эстетикӣ давру замонҳо меомӯзад. Таълими ин фан ба мутахассисони соҳаи омӯзгорӣ – ихтисоси - 021701 забон ва адабиёти тоҷик пешбинӣ шудааст. Таълими ин фан дар курси чорум нимсолаи аввал дар шӯъбаи рӯзона ва дар шӯъбаи ғоибона дар курси 5-ум нимсолаи 9 ба нақша гирифта шудааст. Вале ин маънои онро надорад, ки масъалаҳои баҳси ин фан танҳо дар курси чорум мавриди баррасӣ мешуда бошад. Агар ба масъала ҷиддӣ эътибор диҳем, мебинем, ки донишҷӯён то курси чорум аз мадҳали адабиётшиносӣ, назмшиносӣ, сабкшиносӣ, таърихи адабиёту нақди адабӣ барин фанҳо сабақ меомӯзанд ва барои дар курсҳои охир омӯхтани чунин фанни назарӣ малака пайдо мекунанд.

Адабиёти асосӣ:

1. Барнома аз фанҳои “Каломи бадеъ» ва “Сабкшиносӣ”(барои факултетҳои филологии донишгоҳҳои омӯзгорӣ, мураттиб С. Саидов). - Душанбе, 2010.

2. Барнома аз фанни “Назарияи адабиёт”(барои факултетҳои филологии донишгоҳҳои омӯзгорӣ, мураттиб С. Саидов). - Душанбе, 2001.

3. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII-XIV. Қисми якум. - Душанбе, 1976.

4. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII-XIV Қисми дуюм. - Душанбе, 1983.

5. Айни С. Кушиёт, Ҷилди II, китоби I. - Душанбе: Ирфон, 1963, китоби дуюм, 1968.

6. Афсаҳзод А. Адабиёти тоҷик дар ҷаҳони дуҷуми асри ХУ. Китоби

аввал. - Душанбе: Дониш, 1977, Китоби дуюм. - Душанбе: Дониш, 1985.

7. Амонов Р. Лирикаи халқи тоҷик. - Душанбе: Дониш, 1968.

8. Акбаров Ю. Композитсия ва сужети асари бадеӣ. - Душанбе: Ирфон, 1975.
9. Бертельс Е. Э. История персидско- таджикской литературы. - Москва: ИВЛ, 1960.
10. Бертельс Е. Э. Стил эпических поэм Унсури. Дар китоби «История литературы и культуры Ирана. - Москва : Наука, 1988.
11. Баҳор М. Сабкшиносӣ ё таърихи татаввурӣ насри форсӣ. Дар се ҷилд. - Техрон, 1331-1339.
12. Маҳмуди Ибодӣён. Даромаде бар сабкшиносӣ дар адабиёт. - Техрон, 1972.
13. Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тоҷик. Китоби 1(1). - Душанбе: Маориф, 1987.
14. Мирзозода Х. Таърихи адабиётгӣи тоҷик. Китоби 1(2). - Душанбе : Маориф, 1989.
15. Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тоҷик. Китоби 2. - Душанбе: Маориф, 1977.
16. Мирзозода Х. Образи бадеӣ чист ва ифодаи образнок чӣ маънӣ дорад? - Душанбе: Ирфон, 1975.
17. Мирзозода Х. Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ. - Душанбе: Маориф, 1992.
18. Муҳаммад Ҷаъфари Маҳҷуб. Сабки хуросонӣ дар шеърӣ форсӣ. - Техрон, 1345.
19. Сирусӣ Шамисо. Сабкшиносии шеър. - Техрон, 1345.
20. Саъдиев С. Мавзӯ ва идеяи асари бадеӣ. - Душанбе: Ирфон, 1976.
21. Худойдодов Б. Тип ва типикунонии асари бадеӣ. - Душанбе: Ирфон, 1975.
22. Хоҷаева М. Масъалаҳои сабкшиносӣ. Қисми 1-2. - Хучанд, 1997-1998.
23. Шарифов Х. Сабк \\\\ ЭСТ. Ҷилди 6. - Душанбе, 1986.
24. Шарифов Х. Сабки Рӯдакӣ, сабки хуросонӣ, сабки ҳиндӣ ва сабкшиносӣ дар ЭСТ. 1-6. - Душанбе, 1986.
25. Шарифов Х. Услуб ва камолоти сухан. - Душанбе: Ирфон, 1985.
26. Шарифов Х. Назарияи наср. - Душанбе: Хумо, 2004.
27. М. Шукуров, Ю. Акбаров. Анъана ва навоарӣ. - Душанбе: Ирфон, 1976.
28. Р. Ҳодизода. Анъана ва навоарӣ. Дар мачмуаи

«Масаъалаҳои адабиёти муосири тоҷик». - Душанбе: Ирфон, 1970.

29. Х. Шодикулов. Реализми танқидӣ. - Душанбе: Ирфон, 1975.

30. Урбатулло Тоиров. Назмшиносӣ, - Душанбе, 2004.

31. Раҳими Мусулмониён. Назарияи адабиёт. - Душанбе: Адиб, 1990.

32. Раҳими Мусулмониён. Назарияи ҷинсҳо ва жанрҳои адабӣ. - Душанбе: Маориф, 1987.

33. Мисбоҳиддини Нарзиқул. Муқаддимаи шеършиносӣ. - Душанбе: Сино, 2004.

34. Бобоев Ю. Назарияи адабиёт (қисми аввал «Муқаддимаи адабиётшиносӣ»). - Душанбе: Маориф, 1993.

35. Маъдиев С., Самадов А. Адабиёт (китоби дарсӣ барои синфи даҳуми таҳсилоти ҳамагонӣ). - Тошканд, 2005.

36. Акбарзода Ю. Рисолати шоир ва шеър. - Душанбе: Адиб, 2009.

37. Саидов С. Назмшиносӣ. - Душанбе, 2007.

38. Саидов С. Тафсири шеър. - Душанбе: Ирфон, 2009.

39. Л. И. Тимофеев. Основы теории литературы. - Москва: Просвещение, 1976.

40. Г. Н. Пospelов. Теория литературы. - Москва: Высшая школа, 1978.

41. Баҳром Сирус. Арӯзи тоҷик. - Душанбе, 1963.

42. С. Давронов. Соҳти шеъри тоҷикӣ. - Душанбе: Ирфон, 1976.

43. С. Давронов. Омӯзиши вазни шеъри тоҷикӣ. - Душанбе: Масриф, 1992.

44. У. Тоиров. Таҳқиқ ва таълими арӯз. - Душанбе: Дошиш, 1995.

Адабиёти иловагӣ

1. Миров Т., Пилов М. Адабиёти тоҷик барои синфи 5. - Душанбе: Ҳумо, 2002.

2. Хоҷаев Қ., Шарофиддини Н., Абдуллоев А. Адабиёти тоҷик барои синфи 6. - Душанбе: Маориф, 2002.

3. Шайхов Т., Тоиров У. Адабиёти тоҷик барои синфи 7. - Душанбе: Сарпараст, 2002.

4. Афсаҳзод А. Адабиёти тоҷик барои синфи 8. - Душанбе: Маориф, 2001.

5 Мирзод Т. Адабиёти тоҷик барои синфи 9. - Душанбе: Маориф, 2004.

6. Мирзод Т. Адабиёти тоҷик барои синфи 10. - Душанбе: Маориф, 1999.

7. Асосзода Х. , Кучаров А. Адабиёти садаи XX. - Душанбе: Маориф, 2006.

8. Назмшиносӣ. (рахнамои таълим). Таҳияи А. Насриддинов, Ш. Тоҷибоев. -Хучанд, 2002.

9. У. Тоиров. Фарҳанги истилоҳоти арузи Аҷам. - Душанбе: Маориф, 1991.

БАҲОДИҲӢ ВА НАТИҶАҲО:

Натиҷаи умумӣ аз рӯи ҳар як предмет ва ҷамъбасти санҷишҳо муайян карда мешавад. Таҳлили омории ҳар як саволи тестӣ гузаронида шуда, ҳулосаи зарфӣ бароварда мешавад. Дониши донишҷӯён тавассути саволномаи тестӣ -- мавзӯӣ, пурсишҳои ҳаттиву шифоҳӣ санҷида мешаванд. Фаъолият ва иштироки донишҷӯ дар лексия, дарсҳои амалӣ ва машғулиятҳои КМРО ба ҳисоб гирифта мешавад.

Кафедра донишҷӯеро, ки дар ҷамъбаст камтар аз 65 фоиз натиҷа ба даст меоварад, таҳти назорати ҷиддӣ қарор мегирад.

МАҚСАДИ ДАРС:

Назарияи адабиёт масъули афкори назарии мутафаккирони олам дар бораи эҷоди бадеӣ, намудҳои бадеӣ, ҷинсҳои адабӣ, анвои адабӣ, қонуниятҳои умумию муштарақ ва дохилии адабиёти бадеӣ, категорияҳои(мақулаҳои) адабиётшиносӣ: забони адабиёти бадеӣ, мутамоилияти адабиёт, образи бадеӣ, воситаҳои баён ва тасвир, мазмун ва шакли асари бадеӣ, ягонагӣ ва яклухтии асари бадеӣ, анъана ва навоарӣ, методҳои адабӣ, раванди адабӣ, сохти шеърӣ тоҷикӣ, вазни аруз, назми ҳичо, қофия ва радиф, инчунин унсурҳои таркибии хусусиятҳои асосии адабиёти бадеӣ баҳс менамояд, ки нисбат ба тарихи ҳеле қуҳани пайдоиш дорад.

Назарияи адабиёт масъалаҳои мавриди баҳсро дар

асоси давраю марҳилаҳои рушду такомули адабиёт ва вазъи ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоии давраҳои таърихи ҷамъият алоқаманд меомӯзад, чунки дар ҳар давраю марҳила раванди илмӣ, адабӣ ва маданият фарҳангӣ ба ҳамон шароити сиёсӣ мувофиқ ба вучуд меояд. Яъне дар робита бо рушду таҳаввули ҳаёти адабӣ, ҳаёти илмӣ низ густариш ёфтааст.

Илмҳои мадҳали адабиётшиносӣ, мактабҳои адабиётшиносӣ, нақди адабӣ, назмшиносӣ, сабкшиносӣ ва амсоли инҳо, ки дар айни замон ба сикли илмҳои назарияти адабиёт шомиланд, омӯзиши ана ҳамин масъалаҳоро вобаста ба давраю марҳилаҳои адабиёт ба ўҳда гирифтаанд. Илми назарияи адабиёт масъалаҳои муҳим ва умдаи адабиётшиносиро аз рӯйи хронология тадқиқ ва муайян менамояд.

Донишҷӯёни факултетҳои филологӣ ҳанӯз дар курси якум ба баъзе элементҳои илми адабиётшиносӣ, аз ҷумлаи образи бадеӣ, ғояи асари бадеӣ, тип ва типикунонӣ, ҳаёли бадеӣ, мисраъ, байт, руқна, арӯз, қофия, радиф, санъатҳои бадеӣ, сохти шеърӣ тоҷикӣ, шеър, назм, мансур ва манзум ва амсоли инҳо ошно мешаванд. Донишҷӯён тадриҷан дар курси дуюм ба сохти шеърӣ тоҷикӣ пурра шинос гардида, дар бораи вазни арӯз ва ҳиҷо дониши мукаммал ҳосил менамоянд. Дар курсҳои сеюм ва чорум тавассути фанҳои «Таърихи адабиёт» ва «Нақди адабӣ» дониши назарӣ ва амалии шоғирдон боз ҳам густариш меёбад ва барои онҳо дар омӯхтани сикли фанҳои назарӣ марҳилаи нав сар мешавад. Ин марҳила ба таълими фанни «Назарияи адабиёт» аз семестри 7 оғоз мегардад.

Масъалаҳои, ки ҳашиҷи тадриси ин фан бояд мавриди баррасӣ қарор гирад аз инҳо иборатанд:

- Мутамолияти адабиёти бадеӣ;
- Адабиёт - як навъи санъат;
- Муқдариҷа ва шакл;
- Қонуниятҳои ҷинсӣ ва жанрии асарҳои бадеӣ;
- Яқлуктиву ягонагии асари бадеӣ;
- Қолаби сухани бадеӣ;
- Равиши эҷоди бадеӣ;
- Тарзи тасвири ҳақиқати зиндагӣ;
- Асосҳои шеърӣ тоҷикӣ;

- Анъана ва навоарӣ;
- Соҳти шеърӣ тоҷикӣ ва ғ.

Омӯзишу баррасии ин масъалаҳо аз вазифаҳои муҳими шми «Назарияи адабиёт»маҳсуб меёбад. Ҳангоми тадриси ған ҳар масъала дар робитаи байниҳамдигарӣ ва алоҳида тасниф карда мешавад. Масалан ҳангоми таълими мавзӯи «Қонунияти ҷинси ва жанрии асарҳои бадеӣ»пеш аз ҳама таърихи пайдоиш ва таҳаввули ҷинсу жанрҳои адабӣ, афкори назарӣ-эстетикӣи Шарку Ғарб дар бораи назарияи ҷинсҳои адабӣ, меъёрҳои ба ҷинсҳо тақсим намудани асари бадеӣ, адабиётшиносони асримиёнагии форсу тоҷик дар бораи анвои адабӣ, адабиётшиносони муосири русу тоҷик ва эронӣ дар бораи таснифи ҷинсҳои адабӣ эътибори ҷиддӣ дода мешавад. Ин мавзӯ, аз ҷумла мавзӯҳои дигар пеш аз тадрис ба дарсҳои лексионӣ, амалӣ ва КМРО тақсим карда мешаванд.

СИЁСАТ ВА АМАЛКУНӢ:

Ҳозиршавӣ ба дарс ҳатмӣ буда, дар мавриди бо ягон сабаб дар машғулият иштирок карда натавонистан ва инчунин барои аз худ накардани маводи таълимии гузаронидашуда ҷавобгӯ бояд бошад. Дар ҳолати зиёд гардидаани соатҳои дарсшиканӣ аз соати кредит зиёд будан донишҷӯ аз курси омӯзиш хориҷ карда мешавад.

Барои ҳар як дарсшиканӣ 5 балл(ҳол) ва барои аз муддати зиёда аз 5 дақиқа дер мондан 2 балл(ҳолл кам карда мешавад.

Дар ҳолати дар мӯҳлати муайян супоридани корҳои ҳонагӣ 10 балл илова карда мешавад.

Соати гузаронидани дарсҳо дар давоми ҳафта рӯзҳои чоршанбе, панҷшанбе ва шанбе дар бинои факултети филологияи тоҷик гузаронида мешавад.

САНЧИШИ ТЕСТИ КҶУТОҲМУДДАТ:

Санчишҳои тести кӯтоҳмуддат дар давоми 5-10 дақиқаи аввали ҳар як машғулият гузаронида мешавад. Ин тести санчишӣ-тестӣ аз як саволи дарсҳои лексионӣ ва ё аз саволҳои вазифаи ҳонагӣ иборат мешавад. Холи гирифтаи донишҷӯ барои иҷрои вазифаи ҳонагӣ ҷиддӣ ба эътибор гирифта мешавад ва бо хоҳиши донишҷӯ ин ҳол ба холи аз ҳама пасттари яке аз 10 то вазифаи ҳонагӣ, ки дар поён дар барои он суҳан меравад, иваз карда мешавад.

ВАЗИФАИ ҲОНАГӢ:

Иҷрои вазифаи ҳонагӣ ҳатмист ва он дар рӯзи ҷумъа баробари тамомшавии машғулият супорида мешавад. Аз нафароне, ки вазифаи ҳонагиро сари вақт иҷро накарданд, иҷрои баъдинаи он қабул карда намешаванд.

Дар асоси иҷрои 10 вазифаи ҳонагӣ бехтарини донишҷӯ баҳои миёнаи умумӣ бароварда мешавад ва он як баҳо барои тест ба ҳисоб меравад.

ИМТИҲОН

Аз ҳар саҳифа усули тасодуфии масъалаҳо барои баҳодихӣ ба системаи ҳалдиҳӣ интиҳоб карда мешавад ва дар ин ҳолат суммаи умумии ҳолҳо аз сад набояд гузарад.

Вазифаи ҳонагӣ пешниҳодшуда, махсусан бояд барои инкишофи қобилияти аз ҳуд кардани ҷинсу жанрҳои адабӣ, асосҳои шеърӣ тоҷикӣ, яқлуктию ягонагии асари бадеӣ муфид ва муҳим бошад. Донишҷӯ метавонад сиёҳнависашро, ки ҳангоми иҷрои вазифаи ҳонагӣ навиштааст, нишон диҳад ва онҳо бояд ҳалли дурусти супоришу вазифаҳоро дар бар гиранд. Агар ҳалли дурусту мусбат набояд, нася(кредит) гирифта наметавонад.

Дар давоми омӯзиш(нимсолаи якум) 3 имтиҳони стандартӣ гузаронида мешавад. Рӯзу соати доиршавии имтиҳонҳо ба донишҷӯ хабар дода мешавад. Имтиҳонҳо бо иштироки комиссия гузаронида мешаванд.

Ҳангоми супоридани имтиҳон истифода бурдани лексияи муаллим, китоби дарсӣ ва адабиёти иловагӣ қатъиян манъ аст.

ИМТИҲОНИ ЧАМЪБАСТӢ:

Имтиҳони чамъбастӣ ҳамаро фарогиранда буда, ҳамаҷун имтиҳони муқаррарии стандартӣ ҳисоб карда мешавад. Барои ҳар як нимсола:

Тест	- 200
Вазифаи хонагӣ	- 100
Имтиҳон	- 200
Ҳоли умумӣ	- 500

Баҳо

Ҷоиизи Шумо ин тавр ҳисоб карда мешавад:

Ҳоли умумӣ - 500

Ҳар ҳолҳа ҷоиизи баҳо Ифодаи анъанавии ҳолҳа

475-	500	95-	100 А
450-	475	90-	94 А Аъло
425-	449	85-	89 В+
400-	424	80-	84 В Хуб
375-	399	75-	89 В
350-	374	70-	74 С+
325-	349	65-	69 С Қаноатбахш
300-	324	60-	64 С
275-	299	55-	59 Д+
250-	274	50-	54 Д
0-	249	0-	49 Ғ Ғайриқаноатбахш

0- 449 Ғ

Аз ҷадвали баҳоҳо ва баҳоҳои ҳарфии грейдҳои мувофиқ дида мешавад, ки 90 ҷоиизи аз ҳолҳа умумии имконпазир ҳамеша бо баҳоҳои «А»(80-99) бо «В»(70-79 ҷоиизи) бо баҳоҳои «С»(60-69 ҷоиизи) бо баҳоҳои «Д»(0-59) ҷоиизи бо баҳоҳои «Ғ»баробар мебошад.

Аз эътибор сокист намудан : бо вайронкунии дилхоҳи дар феҳристи сиёсат қайд гардида ҳилаа рӯйнавис кардан ҷазои қатъӣ дода мешавад, то ҳориҷ намудан аз курс ё гузаштани баҳоҳои «Ғ»аз ҳамаи курси таълими.

Рафтор

Дар синфхона: телефони мобилӣ ҳангоми машғулият

Бояд дар ҳолати ғайрикорӣ нигоҳ дошта шавад. Барои дар ҳолати корӣ нигоҳ доштани телефонҳои дастӣ 5 балл кам карда мешавад. Қафо мондан ва баромадан аз синф иҷозат дода намешавад.

Маводҳои ёрирасон барои курси таълимӣ

Дар кафедраи адабиёти тоҷик китобхона нест, вале дар факултет китобхона мавҷуд аст, дар он маводҳои ёрирасон дар бораи фанҳои «Муқаддимаи адабиётшиносӣ», «Мақтабҳои адабиётшиносӣ», «Назмшиносӣ», ки аз сикли фанни «Назарияи адабиёт» мебошанд мавҷуд аст ва донишҷӯ метавонад аз онҳо истифода намояд. Дар кафедра компютер ҳаст ва донишҷӯ метавонад, маводи таълимиро аз он истифода намояд.

Омузгор

Омузгор ҳангоми сар задани ягон ҳодиса метавонад ба раёсати факулта хабар расонад.

Нақшаи тақвими-мавзӯии дарсҳо аз фанни «Назарияи адабиёт» барои курси чоруми гуруҳҳои кридитӣ (семестри 7)

Т/р	МАВЗУИ ДАРСҲО МАВЗУЪҲОИ ТАЪЛИМӢ	лексия	амалӣ	КМРО
1.	Илми адабиётшиносӣ ва предмети омузиши он. Илмҳои асосӣ ва ёвари илми адабиётшиносӣ. Алоқаи илми адабиётшиносӣ бо илмҳои дигар.	1	1	
2.	Мақоми илми назарияи адабиёт дар системаи илмҳои адабиётшиносӣ ва фалсафа.	1		1.

Аз таърихи афкори илмӣ-назарӣ. Афкори назарӣ дар Юнон ва Рими қадим.	1	1	1
Афкори илмӣ-назари мутафаккирони Шарқ. Равияи эстетикӣ ва мантиқӣ.	1		1
Афкори назарӣ-адабии мутафаккирони адабиёти форсу тоҷик.	1	1	
Афкори назарӣ-эстетикӣ мутафаккирони рус ва Аврупо.	1		1
Мутамоилияти адабиёти бадеӣ. Таълимоти марксизм дар бораи адабиёт ва санъат. Халқият, синфият ва партиявияти адабиёти бадеӣ.	1		1
Адабиёт як навъи санъат.	1	1	
Хусусияти адабиёти бадеӣ. Ҳақиқати воқеӣ ва ҳақиқати бадеӣ.	1		
Персонаж, тип, характер.	1		1
Тасвирҳои шоирона. Воситаҳои тасвири бадеӣ. Таснифи санъатҳои лафзӣ ва маънаӣ.	1	1	1
Принсипҳои таҳлили асари бадеӣ дар ягонагии мазмун ва шакл. Маълумот дар бораи мундариҷа, ғоя, мазмуни асари бадеӣ. Унсурҳои таркибии шакли асари бадеӣ.	1		1
Қонуниятҳои ҷинс ва жанрҳои адабӣ. Таснифи ҷинсҳои адабӣ дар асоси қонунҳои	1	1	

	дохилии адабиёти бадеӣ. Меъёрҳои асосии таснифи ҷинсу жанрҳои адабӣ.			
14	Таснифи жанрҳои хурди эпикӣ.	1		1
15	Таснифи жанрҳои миёна, муҳташам ва махсуси эпиткӣ	1		
16	Ҷинси дром. Таснифи жанрҳои драмавӣ.	1	1	
17	Таснифи жанрҳои лирикӣ : фард, дубайгӣ, рубоӣ, қитъа, маснавӣ, ғазал, қасида, мустазод, мусаммат, тарҷеот ва ғайра.	2		1
18	Яклухтию ягонагии асари бадеӣ. Сужети асари бадеӣ. Устухонбандии асари бадеӣ.	1	1	1
19	Қолаби сухани бадеӣ: забони адабӣ, забони гуфтугӯӣ, забони адабиёти бадеӣ.	1		1
20	Сохти шеърӣ тоҷикӣ. Вазни аруз ва таснифи он. Қофия ва радиф.	1		2
21	Анъана ва навоарӣ (равиши адабиёти бадеӣ). Робитаҳои адабӣ.	1		1
22	Тарзи тасвири ҳақиқати заиндагӣ: Услуби эҷодӣ, мактаби эҷодӣ, ҷараёни адабӣ.	1		
23	Методҳои адабӣ ва таснифи онҳо.	1		1
	Ҷамъ : 48 соат – се кредит	24	8	16

Дарси аввал
**ИЛМИ АДАБИЁТШИНОСӢ
ВА ПРЕДМЕТИ ОМУӢЗИШИ ОН**
(Лексия 1 соат, амалӣ 1 соат)

Адабиёти бадеиро илмҳои гуногун меомӯзанд, ки маҷмӯи онҳоро илми филологӣ мегӯянд. “Филология”-и аслии мураккаби ҷунонӣ буда, маънояш суҳаншиносӣ мебошад. Илмҳои филологӣ ба ду гурӯҳи калон тақсим мешаванд: 1) адабиётшиносӣ, 2) забоншиносӣ. Тафовути ин ду ҷиҳат, пеш аз ҳама дар он аст, ки агар предмети омӯзиши илмҳои адабиётшиносӣ фақат адабиёти бадеӣ бошад, илмҳои забоншиносӣ бо тадқиқи забони адабиёти бадеӣ маҳдуд намегардад, ин гурӯҳ боз забони гуфтугӯӣ, таърихи забон, лаҳҷаҳо ва дигар ҷиҳатҳои забони халқро меомӯзад.

1. АДАБИЁТШИНОСӢ. Сухани инсон ба истиснои суҳани муқаррарии гуфтугӯӣ аз ду қисми асосӣ иборат мешавад: 1) сухани бадеӣ, 2) сухани илмӣ. Баёни хусусиятҳои сухани бадеиро дар фасли 8-уми ин дастури таълимӣ мебинем, ин ҷо бошад роҷеъ ба нишонаҳои сухани илмӣ маълумот медиҳем. Сухани илмӣ се нишонаи муҳим дорад: 1) далел, 2) муҳокимаю муқоиса, 3) хулоса. Яъне муҳоқиқ аввал далелу ҳуҷҷатҳоро гирд меорад, пас, онҳоро муҳокима менамояд ва охиран ба хулоса меояд. Бояд таъкид кард, ки сифати илмии асари илмӣ ба сифати ҳар се ин марҳилаҳо вобаста мебошад: агар далели мавзӯӣ басанда бошад, агар муҳокима бекамукост сурат гирифта бошад ва агар ҷамъбаст асоснок бошад, дараҷаи илмии асар баланд хоҳад буд. Ва агар не, паст. Яъне асосу устухони илм ҳуҷҷату далел маҳсуб меёбад. Ҳар як соҳаи илм ҳатман предмети омӯзиш дорад, яъне ин ва ё он соҳаро меомӯзад. Адабиётшиносӣ илмест, ки мавзӯи баҳси он адабиёти бадеӣ мебошад. Адабиётшиносӣ адабиёти бадеиро аз ҷиҳатҳо ва тарафҳои гуногун тадқиқ мекунад. Бинобар ҳамин ҳам, адабиётшиносӣ аз якҷанд илм фароҳам омадааст. Илмҳои адабиётшиносиро бинобар мавқеъ ва истиқлолашон дар системаи илмҳои мазкур ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст:

- 1) илмҳои асосии адабиётшиносӣ,
- 2) илмҳои ёвари адабиётшиносӣ.

Илмҳои асосӣ ё худ мустақили адабиётшиносӣ инҳоянд: таърихи адабиёт, нақди адабӣ ва назарияи адабиёт. Ин илмҳо тарафҳои хеле муҳими адабиёти бадеиро меомӯзанд ва ҳар кадоме ба сари худ мустақил вучуд доранд. Илмҳои ёвари адабиётшиносӣ, мисли матншиносӣ, китобшиносӣ ва сарчашмашиносӣ илмҳои мустақил нестанд, балки вазифаи онҳо ба ин ё он илми асосии адабиётшиносӣ хизмат раснонида аст.

Илмҳои асосии адабиётшиносӣ. 1) **Таърихи адабиёт.** Илме, ки чи гунагии пайдоиш ва просесси ташаккулу инкишофи адабиёти бадеии хаттии ин ё он халқро мурағабан меомӯзад, таърихи адабиёти ҳамон халқ номида мешавад. Таърихи адабиёт тамоми асарҳои ҳаҷман хурду бузургро фаро мегирад, ки адибони халқ дар ҳама жанрҳо дар тӯли кулли давраҳои мавҷудияти халқ эҷод кардаанд. Ҳамчунин таърихи адабиёт метавонад адабиёти халқҳои як минтақаро ҳам фаро гирад. Мисли таърихи адабиёти тоҷик, таърихи адабиёти давлатҳои муштаракулманофеъ ва ғ. Таърихи адабиёт илми мушаххас аст, вай таърихи адабиёти ин ва ё он халқро пурра давра ба давра ва марҳила ба марҳила меомӯзад. Масалан таърихи адабиёти тоҷик 5 марҳилаи умдаро дарбар мегирад:

1. Адабиёти қадим аз таълифҳои “Авесто» то асри УШ.
2. Адабиёти асрҳои миёна аз асри УШ то асри ХУ марҳилаи аввал.
3. Адабиёти давраи таназули феодализм аз асри ХУI то ибтидои асри ХХ марҳилаи дуюм.
4. Адабиёти давраи Шӯравӣ аз замони ғалабаи Инқилоби халқии Бухоро то соли 1992.
5. Адабиёти марҳилаи соҳибистиклолӣ аз соли 1992 то инҷониб.

Дар таснифи давраҳои таърихи адабиёт ду чиз ҳамчун меъёр хизмат карда метавонад:

- 1) қонуниятҳои сохти иҷтимоии халқ,
- 2) хусусиятҳои умумии марҳалавии ҳуди адабиёти бадеӣ.

Барои илми таърихи адабиёт ду хусусият хос мебошад: яке мушаххасии предмети омӯзиш, дигаре- вусъати доираи он предмет.

- 2) **Нақди адабӣ.** Илме, ки асари бадеӣ ва ё силсилаи

асарҳоро дар гармогармиаш таҳлил карда, арзиши аслии онро муайян менамояд, нақди адабӣ номида мешавад. Ин чинро, ки ҳоло аксаран танқиди адабӣ гуфта мешавад, дар афробиғшиносии классикии тоҷику форс нақди адабӣ ва танқиди шеър меномиданд.

Ба доираи мавзӯи баҳси илми нақди адабӣ инҳо қабилида мешавад:

- 1) як асари навакак таълифиғуда,
- 2) силсилаи асарҳои тозаи адабие,
- 3) марҳалаи ҷории эҷодиёти як адиб,
- 4) хусусиятҳои муҳимтарини мундариҷавию ғоявӣ, тематикиву услубӣ ва ҷанбаҳои дигари мушаххаси адабиёт дар 4-5 соли охир.

Муҳимтарин нишонаи илми нақди адабӣ **фаврият** аст. Мунаққиди адабӣ, ки ӯро дар адабиётшиносии гузашта **ноқиди сухан** ва ё **суханшинос** мегуфтанд, вазифадор аст, ки асари бадеӣ ё силсилаи асарҳои ин ва ё он нависандаро **фавран** таҳлил карда, хусну кубҳи онро ошкор созад.

Хусусияти дигари нақди адабӣ – **ниҳоят конкрет** ва **равшан** будани худуди предмети омӯзиш мебошад. Мунаққид ҳамагӣ якчанд ва ё як асарро меомӯзад. Илова ба ин илми нақди адабӣ **ҷунийн жанрҳо**: тақриз, мақолаи илмӣ, рисолаи илмӣ, монографияи илмӣ дорад.

Мақсади нақди адабӣ **ду ҷиҳат** дорад: 1) **пеш бурдани адабиёти бадеӣ**, 2) **баланд бардоштани мафкура** ва завқи эстетикӣ аҳли ҷомеа. Аз муваффақияти нақди адабӣ ҳам **ҷомеъ**, ҳам **хонандаи қаторӣ**, ҳам **муаллиф бурд** мекунад, **ҷирати мутолиа**, **баҳодихӣ** ва **асари бадеӣ беҳтар** мегардад.

3) **Назарияи адабиёт**. Ин илм хусусиятҳои умумии доираи адабиёти бадеӣ, қонуниятҳои инкишоф, ва вазифаҳои иҷтимоии онро меомӯзад. Ба доираи баҳси назарияи адабиёт **масъалаҳои муҳими эҷоди бадеӣ** – ҳамчун **тасвир**, **образу образнокӣ**, **вахдати мундариҷаю шакл**, **масъалаҳои сужету композитсия**, **аломатҳои ҷинсию жанрии асарҳои бадеӣ**, **услуб**, **метод** ва **амсоли онҳо** дохил мешаванд.

Нишонаи марказии илми назарияи адабиёт – **умумият** (ё **муитарақият**) мебошад, яъне ин ҷо ҳодисаи ҳолат ва ҷизҳои ҷудогона ва мушаххасу фардӣ не, балки ҳодисаи ҳолат ва дигар ҷизҳои умумию муштарак ба ҳисоб гирифт-

та мешаванд. Ин илми адабиётшиносӣ аз таърихи адабиёт ва танқиди адабӣ фарқи қатъӣ дорад, зеро ин ҷо он ҷор хусусияти хос, яъне: вусъати предмети омӯзиш ва мушаххасии он, маҳдудияти предмет ва фаврияти омӯзиш дар мақоми аввал намеистад. Дар назарияи адабиёт мавқеи муҳимро тадқиқи хусусият ва қонуниятҳои муштараку умумии тамоми адабиёт ишғол менамояд. Агар доираи фаъолияти муаррихи адабиёт ва нақди адабӣ бо омӯзиши як асар ва ё эҷодиёти як адиб маҳдуд шуда тавонад, чунин доира барои фаъолияти назариячии адабиёт кифоя нест.

Назарияи адабиёт дар масъалаи предмети омӯзиши худ аз нақди адабӣ ва таърихи адабиёт фарқи равшан дорад. Ин ҷо на асарҳои алоҳида, балки нишонаҳои хусусиятҳои умумӣ омӯхта мешаванд. Бинобар ҳамин назарияи адабиёт нисбат ба дигар илмҳои асосии адабиётшиносӣ илми мавҳуму мучаррад менамояд. Вай мисли асал аст, ки зарра-зарра аз ҳар як асари бадеиву ҳодисаи адабӣ ҷамъ меояд.

Назарияи адабиёт дар ҳаёти ҷомеа ба аҳамияти калон молик аст, зеро дар сурати сари вақт кашф шудани хусусиятҳои назарияи адабиёт, аз як тараф муҳити адабӣ раванқ ёбад, аз тарафи дигар, доираи назари худшиносии аҳли ҷомеа васеъ мегардад. Бесабаб нест, ки раванқи назарияи адабиёту санъат ба сатҳи болоравии умуман маданияти халқ саҳт вобаста мебошад ва яке хоҳу ноҳақ омили дигаре мешавад.

Илмҳои ёвари адабиётшиносӣ

1). Матншиносӣ. Асоси адабиёти бадеӣ дар ҳама давраҳо ва дар ҳамагуна ҳолат матни асари бадеист. Матни асари бадеӣ ҳамеша дар як ҳолат боқӣ намонда, балки таъғир меёбад. Таъғироти асари бадеӣ дар ду ҳолат сурат мегирад. 1) аз ҷониби ҳуди муаллиф, 2) ба қалами бегонагон- ҳамчун котиб, муҳаррир, мусахҳеҳ, муҳаққиқ, хайрхоҳ, бадхоҳ, хонандаи бетараф ва амсоли инҳо. Муаллифон одатан асари худро тақрор ба тақрор таҳрир мекунанд. Матни асари худро таҳриру тақмил ва тасҳеҳ кардани адиб ҳодисаи муқаррарии айнист. Аз ин роҳ матни асар дар аксари мутлақ мавридҳо сифатан бурд мекунад. Асари бадеӣ баъди таълиф ёфтаниаш дастраси умум мегард.

рад ва ба мероси маънавии халқ табдил меёбад. Адиб дар роқи бехбудии асари худ аз эроду маслиҳатҳои дигарон ҳам фоида мебарад. Он соҳаи адабиётшиносие, ки ба тадқиқи таъғироти матни асари бадеӣ машғул аст, мислиносии ном дорад. Вазифаи матншиносӣ омӯхташи матни асар аст. Мақсади ин илм — муайян кардани матни асаре, ки муаллиф офаридааст ва он тасарруфоте, ки дигарон содир кардаанд, мебошад.

Азбаски асоси адабиёти бадеӣ матн мебошад, пойдевори илмҳои адабиётшиносиро низ матншиносӣ ташкил медиҳад. Агар матни саҳеҳи асари бадеӣ таҳия нашуда бошад, таҳлили он асари бадеӣ номӯътамад хоҳад шуд.

1). **Сарчашмашиносӣ.** Адабиётшиносӣ сарчашмае дорад, ки бидуни он вучуд дошта наметавонад. Ин сарчашма асарҳои бадеӣ мебошанд, ки дар давраҳои гуногун фарзандони халқ эҷод кардаанд. Сарчашмашиносӣ чунон илми адабиётшиносииест, ки тамоми манбаъҳои адабии бадеии мавҷудаи ҳамаи давраҳои адабиёти ин ва ё он китро мураттаб менамояд ва меомӯзад. Масалан сарчашмаҳои адабиёти тоинқилобии форсу тоҷикро ба тариқи зайл тасниф кардан мумкин аст:

1) асарҳои умдаи адибон, ки дар шакли китобҳои ҷудогона, девонҳо, куллияту ҳамсаҳо ва амсоли инҳо арзи ҷӯҷуд мекунад;

2) тазкираҳо, баёзҳо, ҷунгҳо, маҷмуаҳо;

3) луғатҳо, фарҳангҳо, комусҳо;

4) асарҳои илмии махсуси адабиётшиносӣ;

5) асарҳои таърихшиносӣ, ҷуғрофӣ, илмӣ, таълимӣ;

6) манокӯбҳо, дигар китобҳои динӣ;

7) катобаҳо.

Ҳар як муаррихи адабиёт пеш аз омӯзиши таърихи адабиёти ин ё он давра аввалан сарчашмаҳои адабии он давраро муайян ва танзим мекунад. Агар сарчашмаҳо нопурра фаро гирифта ва ё ноқис омӯхта шуда бошанд, асари илмӣ ҳам нопурра ва ноқис хоҳад шуд. Масалан дар бораи мавҷудияти адабиётшиносии тоинқилобии тоҷик то солҳои шастум маълумоти саҳеҳ дар даст надоштем. Пас аз анҷомёбии омӯзиши матни интиқодии осори илмӣ-адабиётшиносии Атоуллоҳ Маҳмуди Ҳусайнӣ, Ҳусайнӣ Воизи Қошифӣ, Шамси Қайси Розӣ, Насриддини Тусӣ ва

дахҳо мутафаккирони асримиёнагии форсу тоҷик тасаввуроти мо роҷеъ ба адабиётшиносии тоинқилобии тоҷик кушан таъғир ёфт.

3. **Китобшиносӣ.** Он соҳаи адабиётшиносии, ки ба тартибу танзими адабиёти бадеӣ ва адабиёти илмӣ доир ба шоҳаи мушаххаси он машғул мебошад, китобшиносӣ мебошад. Шакли кори китобшиносӣ ӯногун аст:

1) он метавонад феҳрасти осори адибони ҷудоғонаро (ҳатто як давраи онро) бунёд созад;

2) метавонад феҳрасти тематикӣ созад (масалан, инъикоси ҷанги граждони дар адабиёти даврони Шӯравӣ, ё инъикоси ҷанги шаҳрвандӣ дар адабиёти замони соҳибистиклолии Тоҷикистон, ё адабиёт роҷеъ ба ҷараёни ҷаҳидия);

3) феҳрасти адабиёти ин ё он марҳиларо тартиб медиҳад (ҷунончи, адабиёти даврони соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон);

4) феҳрасти ҷомеи адабиётро месозад (ба мисли “Ал-феҳрист”-и Ибн ан-Надим, “Қомус-ул-аълум”-и Шамсиддини Сомӣ), ки хусусияти энциклопедӣ дорад.

Алоқаи илми адабиётшиносии бо илмҳои дигар

Илми адабиётшиносӣ бо илми забоншиносӣ, санъатшиносӣ, ҷамъиятшиносӣ, этнография, психология, антропология, физиология, табиатшиносӣ, нучум, сиёсатшиносию фалсафа алоқаи хеле наздик дорад.

Азбаски мавзӯи омӯзиши ҳам адабиётшиносӣ ва ҳам забоншиносӣ (пурра не, балки умда) адабиёти бадеӣ мебошад, бинобар ин дар байни илмҳои мазкур робитаи узвий мавҷуд аст. Адабиёти бадеӣ “санъати суҳан” аст, яъне он ҷунон навъи санъатест, ки ба воситаи забон шакли моддӣ мегирад. Маҳз барои ҳамин адабиётшинос дар айни замон забоншинос ҳам бояд бошад, зеро агар ӯ забони асар бадеиро хуб нашиносад, сараро аз сақат ҷудо карда натавонад, аз ӯҳдаи он асарро объективона таҳлил карда ва ба он баҳои сазовор додан асло намебарояд. Барои мисол Саид Нафисӣ, Маликушшуаро Баҳор, Бадеуззамони Фурузонфар барин донишмандони мумтози эронӣ дар шарҳу тафсири хеле қалимаву таъбирҳои адабиёти асрҳои X-XII очидӣ кашид, ба хатоҳо роҳ додаанд ва ин хатоҳоро донишманди дигари

рашӣ Аҳмадалии Раҷоӣ ошкор кардааст. Гап дар ин аст, ки забони форсии дарӣ аввалан дар Мовароуннаҳру Хуросон шамакул ёфта, пас дар мавзёҳои дигар ҳамчун Эрон, Афғонистон ва ғ. паҳн шудааст. Аҳмадалии Раҷоӣ бошад, наҷабати забони тоҷикиро аз модараш омӯхтааст, ки ӯ аслан ӯзбон буд. Хулоса ин ки адабиётшиносӣ бо забоншиносӣ аз ҷиҳати ногусастанӣ дорад.

Илми адабиётшиносӣ бо илмҳои санъатшиносӣ низ алоқадор хеле наздик дорад. Адабиёти бадеӣ мисли мусиқӣ, ҷисмонӣ, ҳайкалтарошӣ, кино, театр ва амсоли инҳо наваҷибҳои маърифатӣ ва махсуси санъат ба шумор меравад. Бинобар ин, табиист, ки илми омӯзандаи адабиёти бадеӣ бо илмҳои дигари санъатшиносӣ алоқамандию ҳамбастагии мустақкам дорад.

Илмҳои гуногуни санъатшиносӣ ғайр аз қонуниятҳои доимии махсуси предмети омӯзиши худ, боз мақсад ва мақолаҳои муштарак ҳам доранд, ки ба ин масъалаи инъикоси ҳақиқат, тимсоли инсон ва муҳити ӯ, маърифати ҳусн ва ғ. дохил мешаванд. Мақсади олии тамоми навъҳои санъат, аз ҷумла адабиёти бадеӣ офаридани сурати одами баркамол ва тарғиби завқи ҷомеа мебошад. Агар муҳаққиқи адабиёти бадеӣ илмҳои дигари санъатшиносиро ба андозаи кофӣ нашиносад, таҳлили адабии ӯ ба талабот ҷавобгӯ нахоҳад шуд. Дар навъҳои гуногуни санъат баъзан мавзӯҳои муштарак, сюжетҳои муштарак ба мушоҳида мерасанд.

Илми адабиётшиносӣ бо таърихшиносӣ, иқтисодиёт, ҳуқуқшиносӣ барин илмҳо, ки ҷамъияти инсониро аз ин ё он ҷиҳат мушаххас меомӯзанд, низ қаробате дорад. Нуқтаи ин аст, ки асоси ҷамъиятро пеш аз ҳама инсон ташкил медиҳад ва инсон дар маркази тасвири адабиёти бадеӣ марказ гирифтааст.

Илми таърих ба воситаи санаду ҳуҷҷатҳо вазъияти пайдоиш ва инкишофи ин ё он халқе, таҳаввули синфҳо, муборизаи онҳо хусусияти ому хоси ҷамъият, ҷиғунагии мафкураи ҷамъиятӣ ва дигар ҷиҳатҳои муҳити ҳаёти онро таҳқиқ менамояд. Айни ҳамин масъалаҳо дар адабиёти бадеӣ, махсусан дар асарҳои бадеии таърихӣ низ инъикос ёфта метавонанд. Аммо нависанда ин масъала ва ҳодисаҳои таърихро ба воситаи тасвир ҷамъбасти типӣ ҷилвагар менамояд. Мисалан муборизаи халқи тоҷик ба муқобили арабҳо дар

қисми бадеии С. Улуғзода “Ривояти сугдӣ» ҳамингуна тасвир ёфтааст. Агар олим ин ҳодисаи пуркулфати таърихро ба востатаи фактҳо равшан карда бошад, нависанда онро ба востатаи силсилаи образҳои бадеӣ ва сужети пӯхтаи бадеӣ намоиш додааст. Ӯ роҷеъ ба робитаи илми иқтисод ба адабиётшиносӣ ба хотир овардани повести “Марги судхӯр”-и устод Садриддин Айнӣ кифоя аст, ки ӯ чи гуна роҳи усулҳои даромади муфт рӯйёнидани судхӯрони ҷамъияти таназзулкардаистодаи феодалиро муҳаққикона тасвир кардааст, кифоя аст ба ин байт нигарем:

“Судхӯр аз пули худ нон шиканад гар ба масал,
Шиша сандон шиканад, отола дандон шиканад”.

Адабиёт:

1. Ю. Бобоев. Назарияи адабиёт. Қисми 1. Муқаддимаи адабиётшиносӣ. - Душанбе: Маориф, 1992.

2. Р. Мусулмониён. Назарияи адабиёт. - Душанбе : Маориф, 1990.

3. Р. Мусулмониён. Назарияи ҷинсҳо ва жанрҳои адабӣ. - Душанбе: Маориф, 1987.

4. Р. Мусулмонқулов. Асрори сухан. - Душанбе: Ирфон, 1980.

5. Х. Мирзозода. Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ. - Душанбе: Маориф, 1992.

6. С. Саъдиев, А. Самадов. Адабиёт (китоби дарсӣ барои мактабҳои таҳсилоти ҳамагонӣ). - Тошканд, 2005.

7. С. Табаров. Методи таҳлили асари бадеӣ. - Душанбе: Дониш, 1992.

Дарси дуввум
МАҚОМИ НАЗАРИЯИ АДАБИЁТ ДАР
СИСТЕМАИ ИЛМҲОИ АДАБИЁТШИНОСИ

(Лексия 1 соат, КМРО 1соат)

Назариyaи адабиёт дар системаи илмҳои адабиётшиноси мақоми махсус ва калонеро ишғол менамояд ва мақому мартабаи онро ҳолатҳои зерин муайян менамояд:

1. Ҳамон навъ, ки дар боло ишора намудем, ҳар як илми дигари адабиётшиноси предмети муайяни омӯзиш дорад, ҳам дар таърихи адабиёт ва ҳам дар нақди адаби ва ҳам дар матншиносии сарчашмашиноси ва китобшиноси ва с. пешакӣ муайян мегардад, ки кадом асар ва эҷодиёти кадом нависанда, ё худ адабиёти кадом марҳилаи таърих тадқиқ мешавад. Аммо илми назарияи адабиёт ба омӯзиши фактҳои адабии як асар, ё эҷодиёти як нависанда, ҳатто асарҳои як давраи муайяни таърих маҳдуд шуда намегавонад. Назариётшинос ҳатман ба дарёфти ин ё он хусусият ва ё қонуниятҳои умумӣ ва муштараки давраҳои гуногуни адабиёт бояд машғул бошад.

2. Доираи омӯзиши илмҳои дигари адабиётшиноси ҳатман равшан ва ҳатман маҳдуд мебошад, аммо доираи тадқиқи назарияи адабиёт дар ҳар сурат фарох аст. Барои мисол ба таълифоти академик Абдулғанӣ Мирзоев иқтифӯ мекунем. Доираи хронологияи тадқиқи ӯ дар монографияи ҷомеи “Биноӣ”(1956) камтар аз сад солро ташкид додааст. Аммо худӣ ҳамин муаллиф барои равшан кардани назариёти ғазали тоҷику форс дар рисолаи ҳаҷман хеле хурди “Рӯдакӣ ва инкишофи ғазал дар асрҳои X-XV”(1958) тамоми эҷодиёти ғазалсароени шаш асри мазкурро аз назар гузаронидааст. Ӯ ҳатман ба таҷрибаи адабии тамоми давраҳои гузашта таъя намудааст, яъне чунин муносибати тадқиқро предмети омӯзиши назарияи адабиёт талаб кардааст.

3. Ҳар як илми адабиётшиноси бо илмҳои дигар алоқамандие дорад, аммо ин навъ ҳамбастагиро назарияи адабиёт бештар доро мебошад. Вобастагии назарияи адабиёт бо илмҳои дигар на танҳо бештар, балки қавитар ҳам ҳаст. Масалан, моҳияти жанрҳои адаби, вазни шеър, қофия, радиф ва амсоли инҳоро магар бидуни доистани

табиати забони тоҷикӣ, қонуниятҳои сарфу наҳви он, завуқӣ таъ ва этнографияи халқи тоҷик қушодан мумкин аст. Ҳаргиз. Оё системаи тасвирҳои адабиёти классикии адабиёти тоҷику форсро бе вуқуфи комил аз таърихи халқи тоҷик ва фалсафаи вай сарфаҳм рафтани мумкин аст? Не.

4. Таърихи адабиёт, нақди адабӣ ва дигар илмҳои адабиётшиносӣ низ, бешубҳа, ба адабиёту маданияти халқҳои дигари мутамаддин алоқаманли доранд. Аммо боз ҳам тақрор қардан лозим меояд, ки ин нава алоқамандиро назарияи адабиёт бештар соҳиб мебошад. Бинобар сабаби мазкур муҳаққиқи назарияи адабиёт ба рои дурусту беҳато муайян намудан аз хусусиятҳои назарии адабиёти халқи қобили таъсир бояд боҳабар бошад. Муваффақиятҳо назариётчиёни бузург – ҳамчун Халил ибни Аҳмад, Абӯалӣ ибни Сино, Гегел, Арасту, Рашидуддини Вағвот, Шамси Қайс, Атоуллоҳи Ҳусайнӣ мисоли равшани фикри мазкур мебошад.

5. Назарияи адабиёт илова ба ҳамаи гуфтаҳои боло фалсафаи илми адабиётшиносӣ мебошад. Чунки ҳангоми тадқиқи асари бадеӣ тавассути он ҳаллу фасли масъалаҳои асосии фалсафа (муносибати ҳастӣ ба шуур, донисташаванда ва донистанашаванда будани олам), қонунҳои асосии фалсафа (муборизаи ба ҳам зиддҳо, тағйироти миқдорию сифати ашё предметҳои олами материалии, қонуни инқори инкор) ва категорияҳои асосии фалсафа (ҳаракат шакли мавҷудияти материя, вақт ва фазо, қулли ва ҳузъ, зарурият ва тасодуф, сабаб ва натиҷа, айният ва зехният, мазмун ва шакл) қомилан ба инобат гирифта мешавад ва ба ин васила на танҳо ақидаи иҷтимоӣ ва ҳаҷонбинии адиб муайян мешавад, инчунин ақидаи иҷтимоӣ ва ҳаҷонбинии образи персонажҳои асари бадеӣ вобаста ба ваъзи сиёсӣ-иҷтимоии давраҳои таърихӣ, ки ҳодисаву воқеаҳо гузаштаанд низ муайян мегардад.

Адабиёт:

1. Р. Мусулмонӣ. Назарияи адабиёт. - Душанбе: Маориф, 1990.

2. Фанни шеър (тарғибдиханда ва муаллифи тавзеҳот Худой Шариф ва Ш. Ҳусейнзода). - Душанбе : Ирфон, 1985.

3. Мисбоҳиддини Нарзиқул. Адабиётшиносии форсӣ-

Табиики дар асрҳои ХШ-ХІУ. - Душанбе : Адиб, 1998.

4. Мисбоҳиддини Нарзиқул. Муқаддимаи шеършиносӣ. - Душанбе: Сино, 2004.

5. Л. И. Тимофеев. Основы теории литературы. - М. : Просвещение, 1963.

6. Г. Гуляев. Теория литературы. - М. : Высшая школа, 1977.

Дарси сеюм АФКОРИ НАЗАРИ ДАР ЮНОН ВА РИМИ ҚАДИМ

(Лексия 1 соат, амалӣ 1 соат, КМРО 1 соат)

Дар Юнону Рими қадим дар қатори дигар навъҳои санъат – ҳайкалтарошӣ, рассомӣ, меъморию начҷорӣ, мусиқию театр, сухани бадеӣ низ ба дараҷаи тараққиёти худ расида буд. Махсусан дар давраи инкишофи адабиёти эллини Юнон донишмандоне ба вучуд омаданд, ки ба ҷанфи қонуниятҳои умумию муштараки адабиёти бадеӣ ҷамар баста буданд. Агар Афлотун асоси эстетикаи идеалистиро гузошта бошад, Арасту бо “Назмшиносӣ”-аш дар пайдоишу ташаккули назарияи адабиёт ҳиссаи арзанда гузоштааст.

Арасту дар асоси дақиқ омӯхтани таҷрибаи эҷодии ҷаҳдинасраи шоирону нависандагон ва драмнависони Юнони қадим як силсила қонуниятҳои эҷоди бадеиро кашф намуд. Ба қавли Н. Г. Чернишевский Арасту шахсест, ки аввалин маротиба мафҳумҳои мустақили илми назарияи адабиётро баён намудааст. Ақидаи эстетикӣи Арасту дар асарҳои илмиаш “Назмшиносӣ» ва “Риторика» асосан баён шудааст. “Назмшиносӣ» аз ду қисм иборат буда, ба тадқиқи омӯзиши фочеа ва асарҳои ҳамоса бахшида шудааст. Ӯ дар бораи мазҳака ва лирикаи ҳаҷвӣ низ маълумот додааст. Таърихи пайдоиши чинси драмаро дар мисоли асарҳои драмнависони машҳури Юнон-Софокл, Эсхил, Еврипид таҳлил кардааст.

Кашфиёти Арасту дар соҳаи илми назарияи адабиёт аз инҳо иборат аст:

1. Қонунияти тасвирӣ (образноӣ). Ба ақидаи ӯ адабиёт – муҳоқоти зиндагист, ин чунин маъно дорад, ки нависанда ҳақиқати зиндагиро инъикос менамояд.

2. Арасту мегӯяд, ки “шеър нисбат ба таърих ҳам фалсафитар асту ҳам чиддитар”.

3. Арасту мегӯяд, ки “предмети илм – зарурат аст, вай бинобар ин абадист, зеро ҳамаи он чизе, ки аз рӯи зарурат вучуд дорад, абадӣ мебошад, чизе абадӣ бошад, сохта нест ва коста ҳам намегардад”.

Арасту мегӯяд, ки адабиёт – муҳоқоти зиндагист, вай се навъ мешавад:

1) муҳоқоти хуб, 2) муҳоқоти бад, 3) муҳоқоти миёна.

Нависанда бо одамони воқеӣ сару қор дорад, одамоне воқеан хуб, бад, миёна мешаванд. Адабиёт ин ҳамаро акс мекунад.

Қашфиёти дигари Арасту – таъсири қалбии асари бадеӣ (катарсис аст. Ба қавли Арасту аз шиносӣ ба асари фоҷиавӣ дар қалби хонандаю тамошобин покшавӣ ҳосил мегардад ва дар фаъолияти минбаъдаи шахс таъғирот рӯй медиҳад ва ин ба тарзи тасвир хос аст. Шоир дар ашъораш инсонро чунон тасвир кунад, ки дар зиндагӣ вучуд дорад ё ҳаст ва ончунон ки дар борааш мегӯянд”. Яъне воқеият бошад. Ӯ ду мисол меорад. Ба қавли ӯ Сафокл одамоне “ончунон ки бояд бошанд, тасвир мекунад”. Еврепид, “ончунон, ки ҳастанд”. Арасту роҷеъ ба мавқеи таҷриба дар санъат ва илм мегӯяд: “Инсон илм ва санъатро дар натиҷаи таҷриба пайдо мекунад. Зеро ба қавли Арасту таҷриба санъатро ба вучуд овардааст. Арасту инчунин “моҳият ва таносуби кулл ва ҷузъро пай бурдааст”.

Доир ба “фазилати шеър” аз наср ӯ менависад, ки “Ҳама шеърро назар ба наср бештар дар хотир нигоҳ медоранд, зеро назм дорои шумора мебошад, ки чен карда мешавад”. Услуб бояд фаҳмо ва равшан бошад, дар ин бобат мақоми баланди ташбеҳу кинояро таъкид менамояд. Арасту инчунин доир ба бисёр маъалаҳои дигари эҷоди бадеӣ - забон, характер, тафриқи назм, қонунияти фоҷиа ва ҳамоса, сохти устухонбандии фоҷиа, ягонагию яклахтагии асари бадеӣ тавсияҳои ҷолиб кардааст.

Таълимоти Арасту дар адабиёти Рими қадим дар таълифоти Горатсий – шоири қасидасаро ва маддоҳи Ав-

гӯст идома ёфтааст. Горатсий ба суханшиносӣ низ машғул шудааст. Ӯ рисолае бо унвони “Илми шеър” таълиф кардааст. Ин асар ба назм иншо шудааст. Ӯ махсусан доир ба драма маълумоти дақиқ додааст. Драма бояд аз 5 қисм (акт) иборат бошад. Вай ба муаллифон чунин маслиҳат медиҳад: “Агар ту аз қудрати эҷоди худ тавонӣ, ки симои пеш аз ин номаълумеро биофарӣ, бикӯш, то онро ҳамон тавре ниғаҳ дорӣ, ки дар аввал, мувофиқи табъи дил қарор дода будӣ”.

Адабиёт:

1. Ю. Бобоев. Назарияи адабиёт. Қисми 1. Муқаддимаи адабиётшиносӣ. – Душанбе: Маориф, 1992.
2. Р. Мусулмониён. Назарияи адабиёт. – Душанбе: Маориф, 1990.
3. Р. Мусулмонкулов. Асрори сухан. – Душанбе: Ирфон, 1980.
4. Фанни шеър. (Танзим, тасхех ва тавзеҳоти Х. Шарифов, Ш. Хусейнзода). – Душанбе: Ирфон, 1985.
5. Саидрахмон Саидов, Ҳамза Бокиев. Таърихи адабиёти хорича (Юнону Рими қадим). – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2007.
6. Н. Г. Чернишевский. О поэзии. Сочинение Аристотеля. – Пол. собр. соч. , т. 2. – М. , 1949.
7. К. Маркс и Ф. Энгельс о литературе. – Москва, 1958.

Дарси чорум
**АФКОРИ ИЛМӢ-НАЗАРИИ
МУТАФАККИРОНИ ШАРҚ**

(Лексия 1 соат, КМРО 1 соат)

Истилои араб ба ҳаёти моддию маънавии як қатор халқҳо харобиҳои вазнин овардааст, ба равиш ва доираи тафаккури мардум таъсири чиддӣ расонд. Дар ин давра дини ислом дар Мовароуннаҳру Хуросон паҳн шуд. Адибону донишмандони халқҳои истилошуда ба мероси маънавии Юнону Рими қадим тавассути тарҷумаҳои арабию суриёӣ ошно шуданд. Махсусан “Поэтика”-и Арасту ба воситаи тарҷумаҳои суриёӣ араби мавриди мутолиаи олимони тоҷик қарор гирифт. Абӯнасири Форобӣ, Ибни Сино, Насриддини Тусӣ аз мундариҷаи “Поэтика”-и Арасту огоҳӣ доштанд ва ақидаҳои пеш меронданд, ки давоми мантикии ақидаҳои адабиётшиносии Арасту буданд.

Афкори назарӣ-адабиётшиносӣ дар асрҳои миёна дар ду равия давом кардааст:

1. Равияи адабӣ-эстетикӣ.
2. Равияи хоси назарӣ(равияи мантикӣ).

1. Равияи адабии эстетикӣ - дар асрҳои XI-XIII дар зери таъсир таълимоти Арасту ва мактаби илмӣ-адабии ӯ ба вучуд омадааст. Ин равияи адабӣ мутафаккиронеро муттаҳид кардааст, ки аз таълимоту ақидаи илмӣ- назарии юнониён огоҳ буданд. Махсусан, таълифоти Форобӣ, Ибни Сино, Ибни Рушд, Насриддини Тусӣ доир ба масъалаҳои эҷоди бадеӣ аз ҳамин ҷиҳат ҷолибанд.

Намоёндагони равияи адабии эстетикӣ ҳамин нуқтаро эътироф мекунанд, ки ҷавҳари адабиёти бадеиро “тахайюл” ташкил медиҳад. Тахайюл воситаи офариниши образ аст. Ин назария то асри XIII давом дошт ва пас тадриҷан рӯ ба инкироз овард.

Нуқтаи дигаре, ки диққати равияи эстетикиро ба худ ҷалб карда буд, таърифи шеър аст. Абӯалӣ ибни Сино дар “Шифо” овардааст: “Шеър суханест ҳаёлангез, ки аз сухани мавзуну баробар сохта шуда ва назди арабҳо дорои кофия ҳам мебошад”(Фанни шеър-Душанбе, 1985, саҳ. 72).

Ин ҳамин маъниро дорост, ки сухани шеър сухани

суваррари нест, балки сухани мухайял аст(яъне сухани
образдор аст ва дар натиҷаи тахайюли гуянда ба вуҷуд
меояд).

Сино инчунин таъкид мекунад, ки шеър фақат аз назм
иборат нест, балки насри бадеиро низ фаро мегирад. Дар
таъриҳи назари Абуалӣ ибни Сино чанд нукта ниҳоят
ҷолиб аст. Аввалан шеъри қадимии тоҷикӣ қофия надошт,
яъне шеъри радифдор буд. Назми араб ба қавли Сино
"шеъри қофиядор будааст". Дигар ин ки ба қавли Абуалӣ
ибни Сино қофия дар назми Юнон лузуми шеър маҳсуб
нашфт. Хулосаи Сино чунин аст: "Тоҳе суханони мансур
мухайял аст, вале вазни шӯре надорад, зеро ки сода биду-
ни гуфтор аст"(Фанни шеър, сах. 82).

Ба масъалаи қонуниятҳои образнокии адабиёти бадеӣ
Фаробӣ низ нозук ишора дорад. "Тамсил бештар истифо-
да мешавад ва истеъмоли он дар шеър аст. Пас, маълум
шуд, ки қавли шеърӣ тамсил аст"(Фанни шеър, с. 63).

Насриддини Тӯсӣ се таърифи шеърро таъкид кардааст:

1. Таърифи қудамо (назари мантиқӣ). Назари мантиқӣ
қос аст ба тахайюл ва вазро аз он ҷиҳат эътибор кунад,
ки ба ваҷҳе иқтиҷои тахайюл кунад. Пас, шеър, дар урфи
мантиқӣ - каломи мухайял аст.

2. Таърихи мутааххирон. Ҳар суханро, ки вазне ва
қофияте бошад, хоҳ он сухан козиб ва агар ҳама ба мисли
тавҳиди холис ё ҳазёноти маҳз бошад, онро
"шеър"хонанд. Ва агар аз вазну қофия холи бошад ва
агарчӣ мухайял бувад, онро шеър нахонанд" (Фанни
шеър, с. 151-152).

3. Таърифи муҳаққиқони мутааххирон (таърифи ҷомеъ).
Ҷомеа ҳар ду маънӣ, бар ваҷҳи мустаим ва он ин аст, ки
гуянд: "Шеър – каломест мухайял, муаллаф ва ақвоми
мавзун мутасовии муқоффаъ" (Фанни шеър, с. 150-151).
Роҷеъ ба образнокӣ (муҳокот) Насриддини Тӯсӣ мисли
Горатсий ақидаи аз ҳақиқати воқеӣ дур нарафтаиро
ҷонибдорӣ кардааст. "Ғалати шеър – мегӯяд ӯ, - сӯи
муҳокот бувад, монанди ғалати мусаввир, ки аспро. Ма-
салан, аспро панҷа кунаду шерро сум"(Фанни шеър, с.
160).

Дар бобати муносибати адабиёти бадеӣ ба доираи ин-
вон дигари хунари донишмандони асримиёнагӣ андешаҳои

чолиб кардаанд. Форобӣ мегӯяд : “ Моддаи ҳунари онҳо гуногун бошад ҳам, сурати эҷозу афсонашон ва ғаразашон якест, ё лоақал шабеҳи якдигар ҳунари шеър бо муҳокима арзи вучуд мекунад, ҳунари рассомӣ – ба ранг дар ҳамин аст тафриқаи онҳо, аммо дар амал ҳар ду ҳам як чизро эҷод мекунад ва ҳар ду ҳам як ғараз дорад то дар ҳаёлу эҳсос одами муҳокимашаванда тасаввур шавад” (Трактат о каноҳах и поэзии, с. 542).

Фарқи адабиёти бадеиро аз соҳаҳои дигари матоияти маънавий, масалан, хитоба Насриддини Тӯсӣ низ равшан иброз доштааст: “Ҳарчанд хитоба, - мегӯяд ӯ, - шарикӣ шеър бошад дар ин манфият , амали хитобаи нафъ ба тасдиқ кунад ва шеър ба таҳайюл»(Фанни шеър, с. 154). Яъне мурод аз хитоба бовар кунондани мардум аз мавзӯи сӯхбат бошад, мурод аз шеър – барангехтани ҳаёл мебошад.

Шеър бо истилоҳи Абӯалӣ ибни Сино “намоиш ва муҳакоти ҳодисаву воқеоти дунёи моддӣ»мебошад, Абу шуқри Балхӣ роҷеъ ба эътибори сухани бадеъ мегӯяд:

Шунидам, ки бошад забони сухан,

Чу алмоси буррову теги куҳан.

Сухан бифканад минбару дорро,

Зи сӯроҳ берун кунад морро.

Сухан захру позахру гарм асту сард,

Сухан талху ширину дармону дард.

Ё ба қавли Абдурахмони Ҷомӣ:

Сухан мояи сеҳру афсун бувад,

Ба таҳсис вақте ки мавзун бувад.

Мирзо Турсунзода сеҳри каломи бадеъро аз ҳарорати қалбу шарораи ақлу ҳуш доништааст:

То насӯзӣ сохтан мушқил бувад,

Дил ба чонон бохтан мушқил бувад.

Шеър ҳам бояд занад фавворае,

Аз танӯри дил чу оташпорае,

Сар занад аз дил, ба дил коре кунад,

Нармтар, сангин дили ёре кунад.

Мутафаккирони асри миёна роҷеъ ба арзиши тарбиявии шеър низ андеша кардаанд. Насриддини Тӯсӣ мегӯяд, ки “Шеър аз чихати қудрат баъзе қудамои шуароро бар тасарруфи том дар нуфузи авом, эшон шоирро бо анбиё

дар синки мушобихат меовардаанд”. Хулосаи Насриддини Тусӣ “Ашъори нек аз хитоб, хитобаҳо дар баъзе манофет, мусиртар аст”(Фанни шеър, с. 153).

Икбол низ ба ҳамин маънӣ овардааст:

Шеърро мақсад агар одамгарист,

Шоирӣ ҳам вориси пайғамбарист.

Бояд тазақкур дод, ки таснифоти шеър дар афкори на-
врии адабии асри миёнагии тоҷику форс аз рӯи ду меъёр
сурат гирифтааст: Мутафаккирон шеърро аз рӯи мавзӯ
ва мушаддид ба навъҳо тақсим кардаанд. Суханшиносон
чунин таснифро аз рӯи қонуниятҳои унсурҳои таҳлили ада-
бии бадеӣ ба амал овардаанд. Форобӣ мегӯяд, ки “Ула-
вон шеършиносони форсу араби замони мо дар ин маънӣ
хитобаҳо зиёд таълиф карда, ашъорро ба навъҳои ҳаҷв,
мадҳ, муфохират, луғз, мазҳака, ғазалиёт, васфиёт ва ғ.
тақсим кардаанд”.

Суханшиносоне ҳамчун Рашиддини Ватвот, Шамси
Қайси Розӣ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ, Атоуллоҳи Маҳмуди
Ҳусайнӣ анвои зерини шеърро нишон додаанд: “қасида,
салат, рубой, дубайтӣ, китъа, маснавӣ, тарҷеот, мусаммат,
муштавод, муфрадог”.

Донишмандони гузашта ба масъалаи забон низ эъти-
бор додаанд, аз ҷумла Насриддини Тусӣ менависад: “Пас
қолдаи шеър сухан аст ва сураташ ба наздики мутааххи-
рон вазну қофия ва ба наздики мантиқиён-
таҳайюл”(Фанни шеър, с. 152). Диққати намояндагони ра-
вияи эстетикиро на танҳо таърифи шеър, анвои адабӣ,
чунин масъалаи ягонагии шакли мазмун низ ба худ ҷалб
намудааст. Аз ҷумла Абӯалӣ ибни Сино овардааст: “Ҳар
ғаразро лаҳнаст, ки аз ҷиҳати дуруштию нармӣ”. Аз
индешаҳо боло маълум мешавад, ки намояндагони ра-
вияи эстетикӣ асоси тасвири бадеии санъатро асосан
дуруст муайян намудаанд.

2. **Равияи ҳоси назарӣ-мантиқӣ.** Ин равиёро суханши-
носони касбӣ эҷод намудаанд. Ва он дар асрҳои XI-XIII
қале инкишоф ёфт ва дар асри XV ба дараҷаи тараққӣ ра-
сид. Машҳуртарин намояндагони ин равия Юсуфи Аруӣ,
Қатони Хуросонӣ, Шамси Қайси Розӣ, Муҳаммад ибни
Умарӣ Рудийӣ, Рашиддини Ватвот, Шарофиддини Ромӣ,
Ғоҷ-ал-Ҳаловӣ, Воҳиди Табрзӣ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ,

Атоуллоҳ Маҳмуди Хусайнӣ, Насриддини Тусӣ ва дигарон мебошанд.

Ин мутафаккирон ба масъалаҳои гуногуни назарияи адабиёт – ҳамчун вазн, анвои шеър, санъатҳои бадеӣ, қаноми бадеъ ва ғ. асарҳои илмӣ таълиф намуда, дар ташаккули ва қамолоти поэтикаи нормативии классикии форсутоҷик саҳми бориз гузоштаанд. Дар пайдоиши ин равияи адабиётшиносони арабу арабзабон, махсусан, таъсири ҷиддӣ доранд. Зеро Юсуфии Арӯзӣ, Ҳасан ибни Қатонӣ, Хуросонӣ, Муҳаммад ибни Умари Родуёнӣ, Рашиддидунӣ. Ватвот дар таълифоти худ аз асарҳои Халил ибни Аҳмад Кутайба, Ҷоҳиз, ки арабизабонанд, фаровон истифода бурдаанд.

Таълифоти ин мутафаккиронро дар назарияи шеър, поэтикаи нормативӣ ва классикӣ номидем, пас чаро?

Нормативӣ – барои он мешуморем, ки суҳанварону суҳаншиносони ин равия ҳадду ҳудуди асарро аз ҳайси унсурҳои шакл, яъне вазн, қофия, теъдоди мисраъу байт, банд ва амсоли инҳо ба таври қатъӣ муайян кардаанд.

Классикӣ – ба он хотир аст, суҳанварону суҳаншиносони бузурги гузашта қолабҳои вазн, қофия, забон, оҳанг, ҳулоса ҳар як компоненти шаклро он қадар дақиқ, бориқ ва нозук кашф кардаанд ва онро ба мавзӯ, ғоя, мазмун вобаста намудаанд, ки ин вобастагии узвӣ шуду аз он зиёдтараш дар шароити тафаккури асримиёнагӣ имкон надишт. Поэтикаи классикӣ бузурғтарин кашфиёти маънавии халқҳои эронинаҷод аст, ки дар муддати дуру дарозии асрҳои X-XV ва давраҳои минбаъда ба амал омадааст.

Адабиёт:

1. Ю. Бобоев. Назарияи адабиёт. – Душанбе : Маориф, 1992.
2. Р. Мусулмониён. Назарияи адабиёт. – Душанбе: Маориф, 1990.
3. Мисбоҳиддини Нарзикул. Адабиётшиносии форсутоҷик дар асрҳои XIII-XIV. – Душанбе: Адиб, 1998.
4. Мисбоҳиддини Нарзикул. Муқаддимаи шеършиносӣ. – Душанбе, 2004.
5. М. М. Хайрулаев. Абу Наср ал-Фараби. – М., 1982.
6. Х. Мирзозода. Таърихи адабиёти тоҷик. (китоби

9. Душанбе: Маориф, 1987.
10. Абулхусайни Зарринқуб. Чустучу дар тасаввуфи эрон. - Душанбе: Эрон, 1992.
11. Фанни шеър (мураттиб ва муаллифи тавзеҳот Шайхон Шариф ва Шарифҷон Ҳусейнзода). - Душанбе: Ирфон, 1985.
12. Хоҷа Ҳасани Нисорӣ. Чор гулзор. - Душанбе: Ирфон, 1998.
13. Низомии Арӯзии Самарқандӣ. Чаҳор мақола. Мураттиб, муаллифи сарсухан ва ҳозиркунандагони ҷоп Ҳ. Шарифов ва Ҳ. Тоиров. - Душанбе: Ирфон, 1986.

Дарси панҷум
АФКОРИ АДАБӢ- НАЗАРИИ
АДАБИЁТИ ФОРСУ ТОҶИК
 (Лексия 1 соат, амали 1 соат)

Адабиёти форсу тоҷик таърихи дуру дароз дорад. Вай ба асосҳои назарӣ тараққӣ карда ба арсаи ҷаҳон баромада империалист. Оғози пайдоиши афкори адабии назарӣ асосан аз ҳазорсолаҳои якуми пеш аз мелод оғоз меёбад. Аввалин ишораҳо мо дар “Авесто”-инчунин дар китобҳои динию мазҳабии ориёӣҳо дучор меоем. Вале дар давоми ҳаҷда аз ҳазор соли пас аз истилои араб намояндагони сарҷастиаи он дар бораи каломи бадеӣ, санъатҳои адабӣ, шиорату шеърӣ, муносибати лафзу маънӣ, нақду тасвирӣ, сохти шеърӣ, тоҷикӣ, қолаби сухани бадеӣ фикрҳои хеле ҷолиб иброз доштаанд, ки имрӯзҳо низ адабияти худро гум накардаанд.

Олимон, шоирон ва нависандагон эҷодиёти бадеиро тасодуфан аз нестӣ ба ҳастӣ наовардаанд, ақидаҳои адабӣ ва эстетикиро аз ҷои номаълум наомӯхтаанд. Аввал хираду заковати халқ ба эҷодиёти адибон ҳамчун сарҷашма хидмат карда бошад, сипас ашхоси фақиди халқ дар патиҷаи эҷодкорона омӯхтани адабиёти шифоҳӣ боз эҷодкорона шаклҳову навъҳои тозаи эҷоди бадеӣ кашф кардаанд.

Шоирону нависандагони классикии адабиёти форсу тоҷик – Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Носири

Хусрав, Низомӣ, Умари Ҳайём, Саной, Аттор, Анвари Саъдӣ, Мавлазӣ, Амир Хусрав, Ҳофиз, Ҳочу, Камол Ҷомӣ, Навой, Восифӣ, Мушфиқӣ, Биноӣ, Ҳотифӣ, Хилолӣ, Сайидо, Мулҳам, Гулханӣ, Муншӣ, Ҳозик, До ниш, Шоҳин, Туғрал, Айни, Мирзо Турсунзода, Лоӣ Шералӣ эҷодиёт ва забони халқро бо сухани тафакку суфта, ба ақлу хиради халқ заковат зам кардаанд. Онх дар асарҳои пурмазмун ва заковатмандонаю санъатваро наӣ худ ғояи ватандӯстӣ, инсонпарварӣ ва ахлоку одоб писандидаро тарғибу ташвиқ намудаанд, аз ҷумла дар мавридҳои ҷудогона роҷеъ ба сеҳри сухан, қувваи зинда созу мафтунқунанда доштани каломи бадеъ андешаҳои зубда кардаанд.

Аз асрҳои XI-XII сар карда олимони назариятчи, ада биётшиносони касбие пайдошуданд, ки барои омӯхтани асрори сеҳрангези шеъри дариӣ гузаштаю муосири худ қувваозмоӣ намуда, ба инкишофи илми адабиёт масъалаҳои назарии назмшиносӣ саҳми арзанда гузошта анд. Машхуртарин осори назарие, ки то ба замони мо омада расидаанд, инҳоянд:

-Тарҷумон-ул-балоғ"-и Муҳаммад бинни Умари Рудиёни(асри XI);

-“Насихатнома”(“Кобуснома”)-и Унсурулмаолии Кайковус (XI);

-“Ҳадоиқ-ус-сеҳр фи дақоиқ -уш-шеър”и Рашиддудини Ватвот(XII);

-“Ҷомеъ-ул-улум”-и Фаҳриддини Розӣ(асри XII);

-“Ҷаҳормақола”-и Низоми Арӯзи Самарқандӣ (асри XII);

-“Ал-муъҷам фи маойир-ил- ашъор-ил- Аҷам”-и Шамси Қайси Розӣ(асри XIII);

-“Меъёр-ул -ашъор” ва “Асос-ул-иктибос”-и Насриддини Тусӣ(асри XIII);

-“Эъҷози Хусравӣ»ё “Расоил-ул-эъҷоз”-и Амир Хусрави Деҳлавӣ(асри XIII);

-“Меъёри Ҷамолӣ ва мифтоҳи Абӯисҳоқӣ”- и Шамси Фаҳрии Исфохонӣ(асри XIV);

-“Ҳақоиқ-ул-ҳадоиқ”-и Шарифуддин Ромии Табрзӣ(асри XIV).

Асарҳои илмии Абдурахмони Ҷомӣ (асри XV) – “Рисо-

и арӯз”, “Рисолаи қофия”, чор рисолаи “Муаммо”, ки ба масъалаҳои назарии илми адабиётшиносӣ бахшида шудаанд.

“Мизон-ул-авзон”, “Маҷолис-ун-нафоис”, “Муншаот”, “Муфрадат”-и Навоӣ(асри ХУ);

“Арӯзии ҳумоюн ё мизон-ул-авзон”-и Абдулқаҳҳор бинни Исҳоқ(бо таҳаллуси Шариф асри ХУ);

Рисолаи “Ҷамъи мухтасар”-и Ваҳиди Табрешӣ (асри ХУ);

“Бадоеъ-ул-афкор фи саноеъ-ул-ашъор”-и Ҳусайн Воқеъи Кошифӣ(асри ХУ);

“Бадоеъ-ул-саноеъ”-и Атоуллоҳ Маҳмуди Ҳусайнӣ (асри ХУ);

“Ҳафт иқлим”-и Амин Аҳмади Розӣ (асри ХУ1);

“Ҷаҳор гулзор”-и Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ(асри ХУ1);

“Мағлаъ-ул-улум фи маҷмаъ-ил фунун”-и Воҷидалии Муҷмалӣ(асри ХУ11);

“Ҳафт кулзум”-и Қабулмуҳаммад(асри Х1Х);

“Маҷмаъ-ус-саноеъ”-и Низомиддин Аҳмад бинни Муҳаммад Солеҳ Ҳусайни Сиддиқӣ (асри ХУ11).

Дар инҳо ва дигар асарҳои адабиётшиносие, ки мо имрӯз ба қонуниятҳои номбар кардан надоштем, илми адабиётшиносӣ дар тӯли ҳазор сол ба таҳлил гирифта шудааст ва онро ба се шохаи мустақил қисмат кардаанд:

1. Илми арӯз

2. Илми қофия

3. Илми бадеъ.

1. **Илми арӯз**- масъалаҳои шакли шеър, аз ҷумла қондаҳои вазну баҳрҳои шеъри форсии тоҷикиро ба таҳқиқ мегирад.

2. **Илми қофия** - қонуниятҳои намудҳои гуногуни қофияву радифро шарҳу тафсир мекунад.

3. **Илми бадеъ** -(илми балоғат), илми маъонӣ, баён инчунин ба масъалаҳои анвои шеъри тоҷикӣ бахшида шудааст.

Дар поён ба таври хеле фишурда дар бораи баъзе аз ин рисолаҳои адабиётшиносӣ барои шумо донишҷӯён маълумот пешниҳод менамоем, ки то мавриди баҳрабардорӣ қарор диҳед:

“**Тарҷумон-ул-балоғат**”- китоби Муҳаммад бинни Умар ибн Рудийнӣ яке аз нахустин маъхазҳои назарист ба забони

форсии дарӣ, ки дар асри XI ба вучуд омадааст. Ин рисо-ла асосан ба “илми бадеъ»шаклу намудҳои гуногуни санъатҳои бадеӣ бахшида шудааст. Муаллиф китобашро “дар маърифати шеърӣ дари форсӣ»номидааст. Вай номи адабиётшиносони дигари форс –Абуиусуфӣ Арӯзӣ ва Абуъулои Шустариро ёдоварӣ намуда, аз ҷумла таъкид кардааст, ки барои таълифи китобаш ӯ аз комёбиҳои назарияи адабиёти араб истифода бурда, асари донишманди асри XI араб Абулҳасан Насри бинни Ҳасани Марғилонӣ “Маҳосин-ул-калом”-ро сармашқи кори худ доништааст.

“Тарҷумон-ул-балоғ”-и Муҳаммад Умар ар Родуёнӣ асосан дар бораи ҷинсҳо ва қисмҳои саноати шеърӣ баҳс мекунад. Асар аз 73 фасл иборат аст, ки дар он санъатҳои бадеии лафзӣ ва маънавӣ шарҳ ёфтаанд. Дар ҳар фасл таърифи 124 санъат мухтасар оварда шудааст. Аз ашъори шоирони гузашта ва муосир истифода бурдааст, ки адади онҳо ба 66 мерасад, аз ҷумла – Рӯдакӣ, Унсурӣ, Фаррухӣ, Асҷадӣ, Қамарии Гургонӣ, Масъудӣ, Манучехрӣ, Начодӣ, Маъруфӣ, Шаҳиди Балхӣ, Мансурӣ, Мантиқӣ ва ғ.

Забони китоб чунин аст: “Маъноӣ мутобиқа он аст, ки ду чиз ба ҳам оранд: чун шоир лафзеро ба аввали байт ёд кунад ва боз ҳамон лафзро ба охири қофия гардонад, онро порсигӯён мутобиқа хонанд. Фамо дабирон онро рад-уе-садри ил-ал- аҷуз номанд ва мутобиқ онро хонанд. Ин гурӯҳе, ки порсигӯён онро мутазод(зидди ҳамдигар) хонанд ва ин боб тақсим гардад ба шаш фасл.

Аввал қисме аз вай аст, ки лафзеро дар аввали байт оварда бошад ва ҳамон лафзро биайниҳӣ(айнан) қофия кунад ба- дон байт. Ва қисми дуюм ҳам бар ин ҳад бувад ва лекин ба маънӣ муҳолиф ва ин қисм болиғтар ва писандидатар бувад. Ва қисми сеюм он аст, ки лафзи аввал ба садри байти мазкур бувад ва қисми чоруми ҳам ба-дин ҳад бувад, ва лекин ба маънӣ муҳолиф. Ва қисми панҷум ҷунон бувад, ки дар аввалу охир ду лафз оварда шавад, ки ҳарду аз як қалима муштак(ҷудо) бошад. Аммо миёни ҳарду лафз андаке моеа тағйир бувад. Ва қисми шашум бар ин ҳад бувад, вале ба маънӣ муҳолиф”.

Мисоли қисми аввал аз Аммора дар баҳри музореъ:

1. Савганд, хӯрам, к-аз ту барад хуро хубӣ,
Хубет айён аст, чаро бояд савганд.

Асо бар гирифтаг на мӯъқиз бувад,
Ҳама аждаҳо кард бояд асо. (Ғазоирӣ, дар баҳри
мутақориб)

Мисоли қисми дуум:

1. Чаро ноҷад оҳуи симини ман,
Ки бар чашм кардам ҷоҷаш чаро.

2. Ҳавои туро з-он гузидам, ки олам,
Ки шокизатар аз сиришки ҳавой. (Зайнабӣ).

Мисоли қисми сеюм:

1. Агар тимор аз баҳри ошиқат будӣ,
Ба ромиш ту зи гетӣ бурун шудӣ тимор. (Унсурӣ)

Ҳама ишқи вай анҷуман гирди ман,
Ҳама некӯӣ гирди вай анҷуман. (Шокир)

Чуноне ки мебинем, Родуёӣ бори нахуст ба навъҳои
шеър-ғазал, маснавӣ, қасида таваққуф карда, роҳҳои ба
даст овардани салосату балоғати шеърро нишон додааст
ва 124 санъати адабиро нахустин шарҳ додааст.

“Насиҳатнома”-и Унсурулмаолӣ Кайковус асарест
маъруф бо номи “Кобуснома”, ки дар асри XI ба забони
фисеҳи тоҷикӣ таълиф шудааст. Асар аз 44 фасл иборат
буд, мавзӯҳои гуногуни адабӣ, илмӣ, ахлоқӣ ва таъли-
мно тарбиявиро фаро мегирад. “Насиҳатнома” дар айни
замон дараҷаи инкишофи илмӣ-маданияи халқҳои форсу
тоҷикро низ ифода мекунад. Дар “Насиҳатнома” инчунин
як силсила масъалаҳои адабиётшиносӣ низ мавриди
баррасӣ қарор гирифтаанд, ки дар фасли “Дар оину расми
шоирӣ» омадааст. Дар ин фасл Кайковус бартарии шеърро
бар наср бо таъбири “Наср чун раият аст ва назм чун
подшоҳ” таъйин карда, бо қадом баҳри арӯз ҷӣ мавзӯро
ба қалам бояд овард маслиҳат додааст. Ӯ ба Гелоншоҳи
хурдсол ва аз ҷумла ҷавонони соҳибистеъдод насихат гуф-
тааст, ки “Эй писар, агар шоир бошӣ, ҷаҳд кун то сухани
ту сахли мумтанеъ бошад. Бипарҳез аз сухани ғомиз ва чи-
е, ки ту дониву дигаронро ба шарҳи он ҳоҷат ояд, мағӯӣ,
ки шеър аз баҳри мардумон гӯянд на аз баҳри хеш. Ва ба
назну қофияи тихӣ қаноат макун, бесаноату тартибе шеър
мағӯӣ, ки шеъри рост нохуш бувад”. Дар ҷои дигар фи-
крашро тақвият дода мегӯяд: “. . . Ҳар ҷӣ ҷӯӣ аз сухани
худ ҷӯӣ ва аз сухани мардумон мағӯӣ, ки таъби ту қушода
нашавад ва майдони шеъри ту фаррох нагардад ва ба-дон

қонда бимонӣ, ки аввал дар шеър омада бошӣ”. Муаллиф мисолҳоро аз Абушуқури Балхӣ, Асқадӣ, Лабибӣ, Қумриӣ Ҳургонӣ бештар интихоб намудааст.

“Ҳадоиқ-ус-сеҳр фи дақиқ-уш-шеър”-и Рашидуддини Ватвот дар асри ХII таълиф ёфтааст. Ва бештар дар бораи санъатҳои бадеии лафзӣ маънавий баҳс мекунад. Дар шарҳи мафҳуми санъатҳои ат-тарсеъ, ат-таҷнис, ал-муस्ताзод, тазмин-ул- муздавич, ҳусн-ул-матлаъ ва ғайра муаллифи “Тарҷумон-ул-балоға» низ маълумот медиҳад, вале Ватвот дар ҷустуҷӯи шаклҳои нави санъатҳои бадеӣ бештар кӯшиш кардааст. Масалан, ӯ санъати таҷнисро ба ҳафт қисмат муайян кардааст: таҷнис, таҷниси ноқис, таҷниси зоиҷ, таҷниси мураккаб, таҷниси муқаррар, таҷниси мутарраф, таҷниси хат. Инчунин дар китоб дар бораи қоидаҳои насри форсӣ тоҷик ва араб сухан рафтааст. Вале ахборотҳо роҷеъ ба наср номукамал буда, мисолҳо хеле каманд.

“Чаҳормақола” ё “Маҷмаъ-ус-саноеъ”-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ (асри ХII) буда, ҷуноне ки аз номаш маълум мешавад аз чор мақолаи асосӣ боз муқаддимае аз 5 фасл таркиб ёфтааст. Мақолаҳо дар навбати худ аз ҳикояҳои ҷудоғона иборатанд.

1. Мақолаи аввал, ки 10 ҳикоя дорад. Аз ҷумла “Дар моҳияти илми дабири ба кайфияти дабири болиғи қомил» баҳс мекунад.

2. Мақолаи дуюм, ки аз як фасл ва 9 ҳикоя иборат аст “Дар моҳияти шеър ва салоҳияти шоир” муҳокима меронад.

3. Мақолаи сеюм, ки 10 ҳикоя дорад, “Дар моҳияти илми нучум ва газорати(маърифати) мунаҷҷим (ситорашинос) дар он илм» фикрҳо баён кардааст.

4. Мақолаи чаҳорум бо 12 ҳикоя ва як фасл “Дар моҳияти илми тиб ва ҳидояти табиб ва кайфияти ӯ» мебошад.

Муаллифи китоб ба ҳар касбу ҳунар баҳси арзанда дода, шеърро шоирро боло мегузорад. “Қавоми(поёи асосӣ) мулк меғӯяду ба дабир аст ва бақои илми ҷовидонӣ ба шоир ва низоми умр ба мунаҷҷим ва сиҳати бадан ба табиб”.

Қайқовус баръакси ононе, ки пешаи шоирро “модар-

«аз илоҳӣ» доништа, онро касби дастнорас меӯянд, онро хунари барои ҳар каси бозавку хушоянд омӯхташаванда меоднад ва маслиҳату дастурҳо медиҳад ва чанд шартӣ муҳим пеш меоднад: «Аммо шоир бояд, ки салималфитра (шукришифт), азималфикра (бузургандеша), саҳеҳалтаъӣ, чандарравия (неқутафаккур), тақикунназар (борикбин) бошад. Ва бояд, ки шеърӣ ӯ ба-дон дараҷа расида бошад, ки дар синаи рӯзгор мастур (сабт шавад) ва бар ал-синаи ҷор (ба забони ақли дониш) макру (хоно, хондашаванда) дар сафоин (тазкираю баёзҳо) бинависанд ва дар мадоин (шарҳҳо) бихонанд, ки ҳаҷҷи авфар (лаззати фаровон) ва баъси афзал аз шеър бақои исмат то мастуру макруъ набошад, таъсири ӯро асар набвад ва пеш аз худованди (соҳиб, ҷодуқор) бимирад ва чун ӯро дар бақои хеш асаре нест, дар бақои исми дигаре ҷӣ асар бошад».

Низомии Арӯзӣ барои шоири пурдон шудан меҳнати нисде карданро талаб мекунад. «Шеър дар ҳар илме ба кор ҳаме шавад, ҳар илме дар шеър ба кор ҳаме шавад». Шоиршаванда ба қавли Низомии Арӯзии Самарқандӣ . . . дар рӯзгори ҷавонӣ 20 ҳазор байт аз ашъори мутақаддимин ёд гирад ва 10 ҳазор байт аз осори мутааххирин ёд гирад (пешӣ ҷашм) ва пайваста давовини (девоноҳ) устодон ҳамеҳонад ва ёд ҳаме гирад.

Дар мақолаи яқум ва дуҷуми «Чаҳормақола» оид ба шишукунӣ-нависандагӣ ва шеърӯ шуаро хеле фикрҳои гаронбаҳо гуфта шудааст. Масалан дар мақолаи аввал «Дар моҳияти дабири ва кайфияти дабири комил ва он ҷӣ тааллуқ ба-дин дорад» таъкид мекунад, дар сохтани нутқ сухан тобеи фикр бошад ва нутқ мухтасар бошад – дабир дар саёқати сухан он тариқ гирад, ки алфоз мутобеи маонӣ ояд ва сухан кугоҳ гардад, зеро ҳар гоҳ, ки маонӣ мутобиқи алфоз гардад, сухан дароз шавад ва котабро максор (пурғӯй) хонанд. Аммо сухани дабир ба-дин дараҷа нарасад, то аз илм баҳрае надорад. Ва аз ҳар устод нуктае ёд нагирад ва иқтибос накунад». Илова ба ин Низомии Арӯзӣ аз ҳаёту эҷодиёти Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Умари Хайём, Саной, Аттор, Ансорӣ, Алӣи Шатранҷӣ, Амбак, Унсурӣ ҳикояву мисолҳои зиёд меоварад. Аз ҷумла аз Рӯдакӣ роҷеъ ба «Бӯи ҷӯи Мулиён ояд ҳаме» намунаҳо оварда, таҳлил кардааст. Ӯ хусни санъати бадеиро тавсиф мекунад, баъзе санъатҳои бадеиро аз қабилӣ

мугобик, мутазад, мураддаф, баёни мусават, узубат, фасоҳат ва чазолат каму беш тасниф намудааст.

Низомии Арӯзӣ дар бораи роли ҳаёли бадеӣ дар шеър низ фикри ачиб дорад. Ӯ мегӯяд: “Маънии хурдро бузург гардонад ва маънии бузургро хурд ва неқӯ дар хилъати зишт боз намояд ва зиштро дар сурати неқӯ чилва кунад”.

“Ал-муъҷам”-и Шамсиддин Муҳаммад бинни Қайси Розӣ (асри XIII) номи пурраи китоб “Ал-муъҷам фӣ маойир-ул-ашъор-ул Аҷам” аст. Ин асар нисбат ба китобҳои номбурда мукаммалу ботафсил мебошад. Шамси Қайс дар муқаддимаи “Ал-муъҷам” навиштааст: “. . . дар ин фан (илми сегонаи шеър – арӯз, қофия ва бадеӣ) чомеътар аз ин таснифе насохтаанд ва дар ин навъ муфидтар аз ин ҷамъ накарда”. Ин андешаро Муҳаммад Қазвинӣ ва Турақул Зехнӣ низ таъкид кардаанд, ки “Ал-муъҷам” нисбати рисолаҳои пешин комилтар аст. “Ал-муъҷам” аз ду қисми калон иборат аст. Баҳши аввал аз 4 боб ва баҳши дуюм аз 6 боб таркиб ёфтааст.

Қисми аввал бо сарлавҳаи “Дар фанни арӯз бо илми арӯз”, қисми дуюм бо сарлавҳаи “Дар илми қофия ва нақди шеър” ба илми қофия ва танқиди шеър баҳшида шудааст. Боби аввали қисми якум дар маънии арӯз ва шарҳи аркону зикри асомию (исмҳои) алқобе (лақабҳои), ки дар ин фан мусталаҳи истилоҳи аҳли ин илм буда, соҳиби боз ду фасл аст.

Боби дуюм “Дар зикри ҷузъҳо, вазнҳои, ки таркиби рукнҳои арӯзӣ ҳосил шавад”. Боби сеюм “Дар зикри тағйироте, ки бо усули афоили арӯз дарояд”. Ин боб ду фасл дорад. Боби чорум “Дар зикри баҳрҳои қадим ва нав, тақтеъ” баҳс мекунад. Дар 7 боби ин фасл тақтеи баҳрҳои 14-гона – ҳазач, раҷаз, рамал, мунсарех, музореъ, муқтазаб, мучтасс, сареъ, ғариб, қариб, хафиф, мушокил, мутақориб, мутадорик сухан рафтааст.

Қисми дуюми китоб, ки дар илми қофия ва нақди шеър аст аз 6 боб иборат аст. Боби аввал дар зикри маънии шеъру қофия ва ҳадду ҳикмати он, боби дуюм дар зикри хуруфи қофия ва асолати он. Боби сеюм дар зикри ҳаракати хуруфи қофия ва асомию иштиқоқи ҳар як, боби чаҳорум дар ҳудуди қавофӣ (қофияҳо), ин аснофи он ва зикри хуруфе, ҳаракате, ки лобуди (ногузири) ҳар қофия

ворад. Боби панҷум дар унеби қофияҳо ва афсофи (сафатҳои) нописандидае, ки дар каломӣ манзум афтод, боби шашум дар зикри муҳосини (хуснҳои) шеър ва аҷиботи санъатҳои зебо, ки дар назму наср истифода мешаванд, баҳс мекунад.

“Ал-муъҷам” ҳам мисли “Тарҷумон-ул-балоға» ва “Ҳодик-ус-сеҳр» ба илми арӯз, қофия ва бадеъ баҳшида шудааст, вале Шамси Қайси Розӣ ин масоилро хеле васеъ ва мукаммал матраҳ сохтааст, то ҳадде, ки асосҳои назарии ин се илмро аён гардонидааст. ӯ роҷеъ ба санъатҳои баъӣ бештар маълумот медиҳад. Ба тарсеъ, таҷнис, мутабиқа, ҷамъу тафриқ, ихом, талмех, игроқ, истиора, тавсиф, ирдоф, табинну тафсир, тақсим, тавсим, иҷоз, мутафот, баст, эътироз, ҳашви малех, ҳашви мутаваассит, ҳашви қабех, илтифот, тадорук, тақобул, мууроот-ун-назир, таҷнот, тарҷеҳ, хусни матлаъ, ва инчунин дар бораи баъзе шаклҳои шаклҳои шеър (ғазал, рубой, қитъа, маснавӣ ва ғ.) муваққуф карда аз эҷодиёти 70 шоири гузашта намунаҳо бардаст.

Афқору андешаҳои ӯ барои омӯхтани маҳорати шоирӣ ҳоло низ аҳамияти худро гум накардааст. Аз ҷумла ӯ авҷи будани мазмун ва ба он тобеъ будани шакл ва робитаи инҳоро таъкид кардааст. “Ҳар сухане, ки дар он маънӣ ларғиф набошад, табъи аҳли тамиз ба он майл намекунад, ҳамчунон бошад, ки зарфи холӣ ва дар вай матоъ набвад”.

Дар масъалаи нақди адаби Шамси Қайс низ андешаҳои ӯ муҳимдоранд. ӯ танқиди адабиро жанр меҳисобад ва мустақил медонад, фаъолияти онро дар беҳбуду ривочи эҷоди бадеӣ муҳим медонад. “Зеро мегӯяд ӯ, - мунаққид накар ба шоир дар ҳаққи шеъраш бетараф буда, ҳақиқати ҳолро нисбат ба асар ошкор мегӯяд. Мунаққид пас аз ҳар чӣ нақӯ бошад, навиштааст Шамси Қайс ихтиёр кунад ва дарчи рақиқ (забон суст) бошад. Толиби хушомад бошад на нокид чӯяндаи беҳомад бувад”. Илова ба ин ӯ ба шоирон таъкид мекунад, ба тақриз, пешниҳоди нокидон эътибор диҳанд.

Шамси Қайс дар асараш ба шоирон роҳҳои ҷӣ тавр дошшу малакаи шеърӣ ҳосил карданро омӯхта, маслиҳат додааст, ки бемуҳокимаю тақризӣ нокидон ашъорашонро ба мутолиаи хонандагон пешниҳод нанамоянд. ӯ дар айни

замон дар “Ал-муъҷам” ҳатто ба байтҳои Рӯдакӣ эрод гирифта, ӯ дар баробари маънии хубу баланд, “ба хусни таълиф ва таносуби таркиб” низ бештар аҳамият доданро талаб кардааст.

Ҳоча Насриддини Тусӣ(асри XIII) дар асарҳои “Меъёр-ул-ашъор» ва “Асос-ул-иқтибос” шеърро ҳамчун каломи зебою мавзун баланд баҳо дода, аз он қабл аз ҳама, фикру андешаҳои тоза ба тоза ва лаҳну оҳангҳои нав ба навро талабадаст. То ин сифатҳои набошад, мегӯяд ӯ, шеър ба мурағатҳои қофияю радиф хонандаро ба ҳайрат оварда наметавонад.

Доираи муҳокимаи Насриддини Тусӣ чун файласуфони машҳур- Форобӣ ва Ибни Сино васеъ буда, ӯ назар ба назариётчиёни адабиёти гузаштаю муосираш ба як қатор масъалаҳои дигар низ амиқ сар фуру бурдааст. Ин аст, ки ин донишманди файласуф ба мероси назарии халқҳои ҷаҳон, махсусан Юнони қадим шинос шуда ба ҷузъ илмҳои вазн, қофия, шеърият, бадеият, нақди адабиёт таҳқиқу тадқиқи гуногуни фаъолияти маънавии инсон машғул шудаанд, ки дар натиҷа қиёсан тафриқаи ҳар як соҳа, чунончи адабиёти бадеиро дар мисоли таҳайюл ва ба ин восита образнокии онро равшан дида, муфассалан нишон додааст.

“Расоил-ул-эъҷоз” ё “Эъҷози Хусравӣ”-и Амир Хусрави Дехлавӣ(асри XIII) соли 1319 навишта шудааст. Амир Хусрав адиби пухтакор ва сермаҳсул буда, ҳанӯз дар давраи зиндагиаш 5 девони ғазалиёт, “Ҳамса” дар ҷавоби “Ҳамса”-и Низомии Ганҷавӣ ва як силсила дostonҳо дар мавзӯҳои маҳаллии адабиёти Ҳинд ба мисли “Қиронуссаъдайн”, “Тулуқнома”, “Мифтоҳулфутуҳ”, «Дувалронӣ ва Хизрхон» таълиф намуда ба ин васила шӯҳрати ҷаҳонӣ пайдо қардааст. Илова ба ин Амир Хусрав чун адабиётшинос дар таърихи адабиёти форсу тоҷик низ шинохта шудааст. Афкори адабиётшиносии ӯ дар “Расоил-ул-эъҷоз”-аш баён гардидааст. Рисола ҳаҷман қалон буда, аз дебоҷа, 5 рисолаи ҷудоғона ва хотима иборат аст. Амир Хусрав дар дебоҷа тамоми осори насрии форсу тоҷикро аз ҷиҳати услуби баён ва равиши ниғориш ба 9 тариқа тақсим мекунад. Чунончи:

1. Тариқаи таълифи шайхону аҳли тасаввуф;

2. Тариқи уламои муҳаққиқ;
3. Тариқаи мутарассилон (нависандагон);
4. Тариқаи ҳокимон;
5. Тариқаи хатибону воизон;
6. Тариқаи оммаи мардум;
7. Тариқаи аҳли касбу ҳунар;
8. Тариқаи шўхтабону ҳачвгуён;

9. Ва ниҳоят услуби ҳосаи худашонро тариқаи даҳум номид, дар бораи хусусиятҳои ҳосаи ҳар яке аз ин равишҳо маълумот медиҳад. Пас аз ин 5 рисола баён мешавад. Ин рисолаҳо ба чуз масъалаҳои сабки насрнавиҷ ба санъатҳои шеърӣ, санъатҳои бадеии ашъори худӣ шоир бахшида мешаванд.

Амир Хусрав ақидаҳои назариашро оид ба шеърӣ шоирӣ дар асарҳои манзумаш, махсусан дар дебочаи деҳони сеюми худ “Гуррат-ул-камол” ба таври васеъ баён кардааст. ӯ афзалияти шеърро ба назм баён карда навиштааст: “Ҳар назме, ки дар наср афтод, ороиши наср зиёдат ғардид, чун нигина, ки дар зар нишонанд”.

Ҳарчанд, ки ӯ низ истеъдоди шоириро бахшиши илоҳӣ медонад, вале дар амал шоиронро ба дараҷаҳо тақсим намуда, аз суҳанфурушии шоирони дуҷум ва сеҷумдараҷа шикоят кардааст. Ба ҳаққи суҳанварони комил ва қадру интибори онон ситоиш оварда, тақоммулоти болигини ононро маҳсули меҳнату азияти зиёд донистааст. Шеърӣ шоири шаҳир пўхтаю рехта буда, ба ақидаи Амир Хусрав, ба шарораи шавқу завқ ва сўзи дил гуфта мешавад. Аз ин ҷост, ки вай ба дили хонанда роҳ ёфта, шамъеро дар қалби ӯ фурузон менамояд:

Суҳан донӣ, ки дорад завқи ҷонӣ,
Ҳамаш ҷон хонаду ҳам зиндагонӣ.

Чу з-ин гуна даромезад ба ҷонҳо,

Чу ҷон поянда монад дар забонҳо.

Амир Хусрав дар боби танқиди адабӣ низ андешаҳои бикр гуфта, аз ноқидон талаб кардааст, ки хурдабин набоянд ва айбҷуӣ нақунанд. Ба маслиҳати ӯ пешан нақдқунандагон поквичдонист ва каломи бадеъ рафтори беғаразона тақозо мекунад. Яъне мунаққид ба қавли Амир Хусрав барои ислоҳи нуқси шеър ва камолоти шоир ба ӯ бояд мададгор бошад.

РИСОЛАҲОИ АДАБИЁТШИНОСИЕ, КИ ДАР АСРИ ХУ ТАЪЛИФ ЁФТААНД

Дар асри ХУ дар адабиётшиносӣ як силсила рисолаҳои илмӣ ва таълиқҳои таълиф ёфтаанд, ки арзиши хеле зиёди илмӣ доранд. Аз ҷумла: "Маҷолис-ун-нафоис", "Мизон-улавзон", "Ҳамсатулмутаҳайирин", "Рисолаи муфрадот" и Навоӣ, "Рузи ҳумоюн"-и Абдулқодир бинни Исҳоқ Самарқандӣ, "Ҷамъи мухтасар"-и Воҳиди Табрэзӣ, "Бадоеъ-ул-саноеъ"-и Атоуллоҳи Ҳусайнӣ, "Бадоеъ-ул-афкор"-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ, "Рисолаи муаммо" ва "Аруз"-и Сайфи Бухорӣ, "Наштари ишқ"-и Ҳусайнқулихони Азимободӣ, "Ҷаҳор гулзор"-и Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ ба масъалаҳои назария ва таърихи адабиёти тоҷик бахшида шудаанд.

Дар адабиёти асри ХУ махсусан рисолаҳои илмӣ адабиётшиносии Абдурахмони Ҷомӣ – рисолаи "Аруз", рисолаи "Қофия", рисолаи "Муаммо" (ҷор рисола), боби ҳафтуми "Баҳористон" аҳамияти зиёди илмӣ-назарӣ касб кардаанд. Андешаҳои назарӣ-адабиётшиносии Ҷомӣ инчунин дар дафтари дуҷум ва сеҷуми "Силсилат-уз-заҳаб", дар маснавиҳои "Тӯҳфат-ул-аҳрор", "Сабҳат-ул-аброр", достони "Юсуф ва Зулайхо" низ баён гардидаанд.

Масалан, Ҷомӣ маъниро ҷавҳари шеърӣ ҳақиқӣ медонад:

Асли маънист, манех то донӣ,

Дар иборат чу фитод нуксоне.

Писта ҳарчанд ки сарбаста нақӯст,

Беҳ, ки аз мағ дорад дар вай нӯст.

Ҷомӣ роли шеърро дар тарбияи инсон таъкид мекунад (ҳарчанд ӯ шоирро азали офаридаи илоҳӣ ҳисобад ҳам), ҳаёти воқеиро сарчашмаи эҷоди бадеӣ мешуморад. Ба қавли Ҷомӣ шоирӣ фақат дар тасвири ҳақиқати зиндагӣ зоҳир мешавад. Ӯ шеърро обе мешуморад, ки аз ниҳонхонаи дил берун фавора мезанад.

Суханро зевари чун ростӣ нест,

Ҷамоли маҳ ба чуз нокостӣ нест.

Ба санъат гар биорой дуруғе,

Нагирад з-он чароғи ӯ фуруғе.

Абдурахмони Ҷомӣ роҷеъ ба мавқеи санъатҳои бадеӣ

дар чилои сухан низ пешниҳодҳои холиб дорад. Авҷумла дар бораи таърифи шеър мегӯяд: “Шеър дар урфи қудамомест муаллаф аз муқаддамоти мухайила, яъне ашъри он бошад, ки сомеъ дар ҳаёл андозад, маъниро, ки муҷибби иқбол бошад бар чизе ё эъроз аз чизе, хоҳ ори нафсиҳӣ содиқ бошад, хос не, чунон ки гӯянд. Ҳамрӯзамест музоб ё ёкутест сайёд, ё асал -- чизест талх ё шӯри вайдкардаи занбӯр”. Дар ҷои дигар овардааст: “Шеър қаломе бошад мавзун ва муқаффӣ ва тахайюл ва одами тахайюл ва сидқ ва одами сидқро дар ҳақиқати он эътибор не”. Ҷомӣ дар “Баҳористон»дар бораи шеър, маҳсусан, рӯзе ба мавқеи санъатҳои лафзӣю маънавий дар ороиши қалом хеле шоирона ва ба маврид овардааст:

Кашад аз вазн ба бар аз хилъати ноз,

Кунад аз қофия домон-ш дароз.

Но ба халҳоли радиф орояд,

Бар ҷабин холи ҳаёл афзояд.

Рух зи ташбеҳ диҳад ҷилва чу моҳ,

Бибарад ақли сад афтода зи роҳ.

Мӯ зи таҷнис зи ҳам бишқофад,

Ҳоли аз фарқ ду гесу бофад.

Лаб зи тарсеъ гуҳаррез кунад,

Зулфи мушкин гуҳаровез кунад.

Чашм аз ихом кунад чашмакзан,

Фитна бар анҷумани ваҳм фикан.

Ба сари чеҳра ниҳад зулфи маҷоз,

Шавад аз парда ҳақиқатпардоз.

Илова ба ин боби ҳафтуми “Баҳористон»ҳамчун асари таърихи адабиёт аҳамияти бориз дорад. Дар ин боб дар бораи рӯзгор ва осори Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Имора, Унсурӣ, Асқадӣ, Фирдавсӣ, Носири Хусрав, Азрақии Ҳаравӣ, Амир Муизӣ, Абулвосеи Ҷабалӣ, Адиб Собирӣ Тирмизӣ, Анварӣ, Рашидиддини Ватвот, Сӯзанӣ, Амъак, Ҳоқонии Шервонӣ, Фаҳрии Гургонӣ, Заҳириддини Форъебӣ, Низомӣ, Камоли Исфохонӣ, Салмони Совачӣ, Саъдии Шерозӣ, Ҳофизии Шерозӣ, Камоли Хучандӣ, Амир Хусравӣ Дехлавӣ, Ҳасани Дехлавӣ, Навоӣ ва дигарон маълумоти муфиди илмию адабӣ дода шудааст.

“Ҷамъи мухтасар” ба қалами Воҳиди Табрзӣ тааллуқ дошта, аз 18 боб иборат аст ва ба илми арӯз, санъати шеър

ва илми қофия бахшида шудааст. Муаллиф дар боби “Илми арӯз” дар бораи сабабҳо, ватадҳо ва фавосил, дар бораи зиҳоф сухан рафтааст. Баёни тактеъ ва кайфияти он маъноӣ лугавӣ ва истилоҳи шеър, инчунин роҷеъ ба доираҳои шашгона сухан рондааст.

Боби дуюм “Намунаи вазнҳои мухталиф ва тактеи онҳо ва шарҳи санъатҳои шеърӣ” ном дорад. Ин ҷо дар бораи вазни рубой, баёни шачараи аҳром, сурати шачараи аҳра ва сурати шачараи аҳрам сухан меравад.

Боби сеюм ба илми қофия бахшида шудааст. Оид ба аъдод ва ҳуруфи қофия, намунаҳои ҳуруф ва ҳаракати қофияро шарҳ додааст. Асар дар зери таъсири “Тарҷумон ул-балоға» ва “Ҳадоиқ-ус-сеҳр» таълиф ёфтааст. Маълум мешавад, ки Воҳиди Табрэзӣ дониши хеле чуқур дошта вазни арӯз ва баҳрҳои онро бо мисолҳо муъҷазу фаҳмо баён кардааст.

“Бадоеъ-ул-афкор фи саноеъ-ул-ашъор» китоби Мавлоно Камолиддин Ҳусайни Кошифӣ (асри XV) буда, аз муқаддима, дубоб ва хотима иборат аст. Дар ин китоб низ дар бораи шеър, илми бадеъ, илми арӯз ва илми қофия сухан рафтааст. Андешаҳои Ҳусайн Воизи Кошифӣ аз гуфташогону муосиронаш бо муҷарради ва комилии маъний афзалият дорад.

Махсусан дар боби дуюми асар “Дар баёни улуми назм, ки онро илми нақд хонанд ва яке аз улуми адабӣ хонанд” ба танқиди адабӣ бахшида шудааст. Ҳусайн Воиз дар бобати нақди шеър андешаҳои Шамси Қайсро давом ва такмил додааст. Хулосаи Ҳусайн Воиз доир ба танқиди адабӣ чунин аст: “Дар истилоҳ иборатест аз илме, ки бадон ҷаймди (хубии) шеър аз рӯи он мутамайиз (мумтоз, имтиёздор) гардад ва нек аз бад фарқ карда шавад. Ва ин илмро ба чихати он нақд гуфтаанд, ки чунончи наққоди дирҳами мағшуш (қалбаки) интиҳоб кунад; ин ҷо низ соҳиби ин илм ба таъби зеҳни тез сухани покизаю беайб аз миёни суханони ношоиста ва маъҷуб илтиқот намояд”. Раҳими Мусулмонӣ дар китоби “Назарияи адабиёт” (1990) нақдро ҳамчун илми махсус, аввалин фазилати рисолаи Ҳусайн Воизи Кошифӣ мешуморад, ки мо бо ӯ ҳамфикрем.

“Бадоеъ-ул-саноеъ» — осори Атоуллоҳ Маҳмуди

Хусайни(асри ХУ) буда аз дебоча ба аруз, муқаддима, селла ва хотима(оид ба бадеъ) иборат мебошад. Ба қавли Шайхамир рисолаи Атоуллоҳ Маҳмуди Хусайни оиди бадеъ ва санаву бадеии шеърӣ дар миёни фузало машхур аст. Маҳмуди Хусайни дар рафти омӯзиши масъалаҳои бадеии калом бадеъ ба таълимоти гузаштагону муосиронаш истинод дошта, аз ҷиҳати илмӣ онҳоро амиқтар ба таҳлилу тадқиқ гирифтааст. ӯ ҳамчун балоғатшиноси шеърӣ воситаҳои тасвири бадеӣ - ташбеҳ, тарсеъ, сачъ, таҷнис, маҷоз, киноя, истиора, ирсол-ул-масал, акс ва ғайраро ба тартибу низоми муайян бо далелҳои назмию шеърӣ шарҳу тафсир кардааст. ӯ аз ҷумла дар масъалаи муносибати шаклу мазмун, шаклро пайрави мазмун мешиқорад. Раҳими Мусулмонӣ соли 1974 матни “Бадоеъ-и саноеъ”-ро ба нашр омода карда, дар сарсухани ин китоб овардааст, ки “Ин китобро дар роҳи ҷамъбасти намунаҳои афкор ва ақоиди адабиётшиносӣ ва эстетикӣ тоҷику форс ҷаҳди ҷиддие шуморидан мумкин аст.” Маълум мешавад, ки Хусайни ақоиди адабиётшиносӣ гузаштаро то андозае хулосаву ҷамъбасти кардааст.

“Маҷмаъ-ус-саноеъ»— асари Солеҳ Хусайни Сиддиқӣ(асри ХУII) буда, роҷеъ ба масъалаҳои илми бадеъ, анвои шеърӣ тоҷиқӣ баҳс мекаунад. Дар “Маҷмаъ-ус-саноеъ”, ки аз муқаддима, ҷаҳор фасл ва хотима иборат аст, шарҳу тавзеҳи 73 санъати бадеӣ, 10 шакли шеър – масал, қасида, ташбиб, қитъа, рубой, фард, маснавӣ, тарсеъ, мусаммаат, мустазод ва амсоли инҳоро дарбар кардааст. Масалан дар фасли ҷорум доир ба сирқоти шеърӣ ва навиъҳои он омадааст. Аз назариётчиёни гузашта, танҳо Шамси Қайс ба ин истилоҳ ишора кардааст. Хусайни Сиддиқӣ маънои луғавӣ ва истилоҳии сирқаро ин тавр мефаҳмонад: “Сирқа-асардудзӣ аст ва сирқои шеър он аст, ки шоир шеър ё мазмуни дигареро ба номи худ кунад”. Баъд ҳамаи он қисмҳоро шарҳ медиҳад. Сирқа дар адабиётшиносӣ умумӣ бо иборати плагиат машхур аст.

“Мағлаъ-ул-улум фӣ маҷмаъ-ил-фунун»асарест, ки ба қалами олими машхури асри XIX Вочидалии Мучмалии мансуб аст. Ин китоб ба ду дафтар ҷудо шудааст: 1) Мағлаъ-ул-улум; 2) Маҷмаъ-ул-фунун. Дафтари аввал дар навиъоти худ ба 37 боб тақсим мешавад, ки баъзеи ин бобҳо

фаслҳои ҷудоғона доранд. Дафтари дуҷум ҷаҳор боб дошта, боби якум аз 29 фасл иборат аст. Ин асар ҷумҳуриявӣ ба тамоми соҳаҳои илму фанни замон ва ҷаҳонҳои гуногуни шеваҷум ҳунари дахл кардааст. “Матлаъул-улум»ҷамъбасти ба ҳуд хоси донишҳои олимони муҷаммад буда, дар он фикрҳои бикри ҳуд муаллиф низ хеле сода ва фасеҳ баён гардидааст. Аз ин китоб мо дар бораи баёни сарфу наҳв, илми маонӣ, оид ба илми ахлоқҷум одоб, латоиф ва зароиф, дар баёни илми ҳикмат, илми мантиқ, дар баёни илми мунозира, кимиё, дар фанни ҷарроҳӣ, сайду шикор, дар фанни қироат хаттотӣ, киштигарон, дар фанни мусаввирон ва нақшон ва ғайра маълумотҳои зарури муҷаммад пайдо мекунем.

Ба санъату адабиёт асосан бобҳои 11, 12, 13 ва 14 аз дафтари якум баҳшида шудаанд. Дар ин ҷаҳор боб илмҳои баёну бадеъ, арӯз ва илми қавофӣ(қофия) маънидод шудаанд.

Илми баён фаслҳои ташбеҳ, мушаббаҳ-ташбеҳшаванда ва ташбеҳқунанда, баёни ваҷҳи шабеҳ, баёни истиора, баёни маҷози мурсал ва кинояро дарбар мегирад.

Илми бадеъ аз фаслҳои тақсими калом, бадеи лафзӣ, бадоеи маънавӣ, дар баёни уюб дар баёни уюби шеър, ки устодон ҷоиз доштаанд ва дар баёни таворуд иборат аст.

Илми арӯз, ки якҷанд фаслро фаро гирифтааст, дар баёни маънии шеър ва бинои он, дар баёни фазилати шеър, дар баёни усули сегона, дар баёни арқони ҳаштгона, дар баёни зиҳофот, дар баёни баъзеҳо аз истилоҳоти арӯз ва баҳрҳои арӯз баҳс мекунад.

Илми қавофӣ аз баёни қофия ва радиф, баёни ҳудуди қофия, баёни ҳуруфи қофия, баёни ҳуруфи қайд, баёни ҳаракати қофия, баёни анвои қавофӣ ва баёни уюби қавофӣ маълумот медиҳад. Дар ин рисола дар баробари маълумотҳои назарӣ мисолҳои фаровон низ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Роҷеъ ба масъалаҳои илми қофия, арӯз ва бадеъ инҷунин маълумотҳои судманд дар “Ғиёс-ул-лугот”-и Муҳаммад Ғиёсиддин низ ба назар мерасад, ки соли 1987-1989 дар се ҷилд ба таб расидааст.

“Ҳафт қулзум”-и Қабулмуҳаммад аз ҳафт қисм иборат буда дар қисми ҳафтум доир ба санъатҳои бадеи маълумот

маллиҳад. Ин муаллиф асосан ба “Мачмӯаъ-ус-саноеъ” таърифи ҷардааст.

Инчунин роҷеъ ба масоили баҳси назарияи адабиёт ва ғолими адабиётшиносӣ ба таври хеле фишурда дар “Лубоб-ул-албоб”-и Муҳаммад Авфӣ, “Тазкират-уш-шуаро”-и Абдулатифноҳ, “Музоққир –ул-аҳбоб”-и Ҳоҷа Ҳасани Широзӣ, “Музоққир-ул-асҳоб”-и Малехо, “Оташқада”-и Абдуфалибеки Озар, “Ҳизонаи Омира”-и Ризоқулихони Қандоғӣ, “Мачмаат –уш-шуаро”-и Фазли Намангонӣ, “Тухфат-ул-аҳбоб фӣ тазкират –ил-асҳоб”-и Қорӣ Раҳматуллои Возеҳ, “Тазқори ашғор”-и Садри Зиё, “Назари адабиёти тоҷик”-и Садриддин Айнӣ ишораҳо сабат ҷардидаанд, ки хеле арзишманданд.

Адабиётшиносони хориҷии муосир Саид Нафисӣ, Маҷидишуарои Баҳор, Парвизи Нотили Хонларӣ, Шиблии Шувмонӣ, Ризодаи Шафак, Забеҳулло Сафо, Сиёвуши Шамисо, Бертельс А. Н., Болдырев А. Н. Брагинский И. П., Иржи Бечка, шарқшиносони Аврупо – Кримский С. К., Дремстетер, Браун, Эге ва дигарон низ дар адабиётшиносии тоҷик саҳм доранд.

Адабиётшиносии имрӯзаи тоҷик тавассути паҷуҳиш ва таҳқиқотҳои адабиётшиносии устод Садриддин Айнӣ, А. Мирзоев, Р. Ҳодизода, С. Табаров, Х. Мирзозода, Ю. Бобоев, М. Шакурӣ, С. Давронов, Х. Шарифов, А. Сатторов, Б. Худойдодов, А. Афсаҳзод, У. Тоиров, Р. Мусулмонӣ ва шогирдони мактабҳои адабии онҳо аз ҷиҳати таҷриба ва мундариҷа рушду такоммул ёфта имрӯз ба адабиётшиносии Аврупо ҳамоҳангӣ пайдо намудааст.

Адабиёт:

1. Т. Зехнӣ. Санъати суҳан. -Душанбе: Маориф ва Фарҳанг, 2007.
2. Шамси Қайси Розӣ. Ал-муъҷам(ҳозирқунандаи ҷоп ва муаллифи тавзеҳот У. Тоиров). - Душанбе: Ирфон, 1991.
3. Р. Мусулмониён. Асрори суҳан. -Душанбе : Ирфон, 1980.
4. Р. Мусулмониён. Назарияи адабиёт. -Душанбе: Маориф, 1990.
5. Абдунабӣ Сағторов. Афқори адабӣ ва эстетикӣ

Абдурахмони Чомӣ. - Душанбе: Дониш, 1975.

6. Хусайн Воизи Кошифӣ. Бадоеъ-ул-афкор фи саноеъ-ул-ашъор (бо муқаддима ва саъю феҳрастҳои Р. Мусулмонӣ). - М., 1977.

7. Хусайн Воизи Кошифӣ. Бадоеъ-ул-афкор. Душанбе: Адиб, 2007.

8. Атоуллоҳ Хусайнӣ. Бадоеъ-ус-саноеъ (мурағтиб ва муаллифи сарсухан ва тавзенхот Р. Мусулмонқулов). Душанбе: Дониш, 1974.

9. Мунтахаботи “Тарҷумон-ул-балоғат” ва “Ҳадоиқ-ус-сехр”. Таҳияи матн, муқаддима ва тавзеҳоти Х. Шарифов. - Душанбе: Дониш, 1987.

10. Умеда Масъудӣ. Забони шеър: бадеъ, аруз, қофия. - Техрон, 1370.

11. Рашиди Ватвот. Ҳадоиқ-ус-сехр фи дақоиқ-уш-шеър. - Техрон, 1322.

12. Ю. Бобоев. Назарияи адабиёт. Қисми 1. Муқаддимаи адабиётшиносӣ. - Душанбе: Маориф, 1992.

Дарси шашум
АҲКОРИ НАЗАРИ-ЭСТЕТИКИИ
АДАБИЁТШИНОСОНИ РУС ВА АВРУПО
(лексия 1 соат, ксро 1 соат)

Пайдоиши илми адабиётшиносӣ дар Аврупо ба давраи Эҳё-рененанс, ба давраи пайдоиши муносибатҳои буржуазӣ рост меояд. Тавассути адабиёту фарҳанги Юнону Рим дар Аврупо аввалин асарҳои назарии илми адабиётшиносӣ ба вуҷуд омаданд. Данте, Бокаччо, Петрарка, Эразми Роттердами, Шекспир, Сервантес, Бекон барин адибони давраи эҳё бо таълифоти бадеии худ, ҳам бо ақидаҳои назарӣ-эстетикаашон дар пешрафти тамаддуни умумибаншарӣ саҳми бориз ворид сохтаанд. Масалан олими англис Бекон дар “Дар арзиш ва такмили илмҳои асараш бори аввал таърихи адабиётро чун илми мустақил пешниҳод намуд. Донишманди франсуз Буало соли 1674 рисолаи “Хунари шеър”-ро навишт. Ӯ бо усули классицизм кӯшиш мекунад, ки дар адабиёт мафҳуми “завқи хуб”-ро мавриди истифода қарор диҳад. Баъд аз Буало, Дени Дидро рисолаи “Парадокс

дар бораи актёр”, Лессинг “Драматургияи Гамбург”-ро таълиф намуданд, ки роҷеъ ба тасвири бадеӣ, таъсири каломӣ манзун ба торҳои асаби инсон, аҳамияти тарбиявии адабиёт ва санъат ишораҳои муфид намудаанд.

Афкори назарии адабӣ дар Аврупо махсусан дар асри XIX дар таълифоти Гегел хеле равшан ба вучуд омад. Муваффақияти ӯ ин аст, ки вай тамаддуни халқҳои оламро дар ҳамбастагии ҷуғрофию таърихӣ меомӯзад ва ба ин васила ӯ арзиши маърифатии адабиёту санъатро муайян менамояд. Адабиёт ва санъатро воситаи муҳимтарини маърифати ҳусн меҳисобад. Ӯ мегӯяд, ки “Мудоме, ки ҳар як чиз дараҷаи муайяни ҳуснро доро бошад, пас чизе ҳам он ҳаст, ки ҳусни олий дошта бошад?” Бале, мувофиқи фаҳмиши Гегел, чизи оливу мутлақ худованд аст, бинобар ин ҳусни оливу мутлақ ва қусурнопазир ҷамоли худованд мебошад. Аз ин рӯ, вазифаи олии адабиёт ва санъат ҳам аз ин ҳиссаи ана ҳамин ҷамоли мутлақ иборат мебошад.

Гегел инчунин қонуниятҳои сегонаи ҷинсияти адабиёти бадеиро ошкор намудааст. Ӯ дар ҷилди сеюми “Эстетика”-и ӯ (“Ҳусниёт”-аш) боварибахш исбот мекунад, ки асарҳои бадеӣ тибқи қонунияти дохилиашон ба се ҷурӯҳи мустақил: ҳамоса, драма, лирика тақсим мешаванд. Ин назария дар адабиётшиносии Аврупо минбаъд дар таълифоти В. Г. Белинский, махсусан дар рисолаи “Тақсимои шеър” давом ва инкишоф меёбад. Муҳаққикон дар он ақидаанд, ки дар Россия аввалин андешаҳо дар бораи адабиёт дар асрҳои X-XI ба вучуд омадааст. Дар ин бобат асарҳои назарии нахустин дар охири асри XVI ва китобҳои ҷудоғонаи “Назмшиносӣ» ва “Риторика” (“Ҳусни баён”) дар асри XVII ба вучуд омадаанд. “Грамматика”-и Иван Фёдоров (1853), “Грамматикаи славянӣ”-и Лаврентий Зизаний, “Грамматика”-и Лилетий Герасимович Смотриский (1619) аз ҳамин ҷумлаанд.

Рисолаи рӯҳони Макарий – “Риторика”, “Риторика”-и Усаҷёв, “Поэтика” ва “Риторика”-и Феофан Прокопович (асри XVIII) ҷинси ҳамоса ва драмаро ҳамачониба таҳлил кардаанд. Махсусан Феофан Прокопович насрро ба се ҷурӯҳ тақсим кардааст: олий, миёна, паст. Вай мутантанӣ, хушпардозиро нишонаҳои услуби олий доништааст, ки дар он санъатҳои бадеӣ фаровон истифода мешаванд.

Дар услуби миёна —сухан мӯътадилу ором чараён мебад.

Дар услуби паст —сухан беобу ранг, аз тасвири бадеиҳои ҳоли ва оддист.

Дар Россия ин назария минбаъд дар таълифоти Ломоносов М. В. , Белинский В. Г. , Чернишевский Н. Г. , Добролюбов Н. А. равнақу ривоч ёфтааст. Аз ҷумла Белинский В. Г. дар рисолаҳои “Таксимоти шеър ба ҷинсҳои наъво” (1841), “Ғояи санъат” (1841), “Нутқ дар бораи танқид” (1842), “Мактуб ба Гогол” (1847) назари адабии эстетикӣ худро роҷеъ ба адабиёти бадеӣ ба тафсил баён намудааст.

Белинский В. Г. ақидаи Гегелро дар бораи се ҷинсҳои адабиӣ пурра ҷонибдорӣ мекунад. Азбаски меъёри тасвирҳои адабиёти бадеӣ ба ҷинсҳо ва тафсири қонуниятҳои ҷинсҳо ва жанрҳои адабиӣ мутобиқӣ ҳақиқати амалияро эҷоди бадеӣ сурат бастааст, аз ин рӯ қори Белинский В. Г. дар замонҳои мо низ эътибори худро гумонакардааст, балки ҷундурастамали классикӣ эътибор дорад.

Қашиёти Белинский В. Г. ба назарияи методи эҷоди бадеӣ, ба реалӣ будани тасвир мансуб аст. Дигар ин ки ӯ вобастагии саҳти адабиёти бадеиро ба ҳаёт нишон дод. Ба фаҳмиши ӯ адиби пешқадам он шахсест, ки ӯ ба рӯзгори халқ фуру рафта, дар ҳалли мушкилоти воқеии вай тавассути образи тасвирҳои бадеии воқеияш кумак расонад. Илова ба ин Белинский В. Г. дар ҳалли баррасии як қисми масъалаҳои адабиётшиносӣ пешниҳодҳои олӣ кардааст, ки имрӯз ҳам ҳангоми таҳқиқи таҳлили асарҳои бадеӣ ба ӯ такя мекунем. Аз ҷумла: тору пуди адабиёт будани анъана ва навоарӣ, муносибати диалектикӣ шакли мазмун, фарқи адабиёти бадеӣ аз илм (яке нишон медиҳад, дигаре исбот мекунад С. С.), методи таҳқиқ ва танқиди адабиӣ аз он масъалаҳои муҳими назариянд, ки имрӯз низ дар адабиётшиносӣ аҳамияти худро гумонакардаанд.

Мавқеи Добролюбов Н. А. дар таърихи илми адабиётшиносӣ бо ду таълимоташ рушан мешавад:

1. Назарияи халқият дар адабиёти бадеӣ. Асоси ин принсипи адабиёти масъалаи ҳимояи манфиати халқ дар адабиёти бадеӣ ташкил медиҳад.

2. Мавқеи халқият дар адабиёти бадеӣ. Добролюбов Н.

А. мисли Белинский В. Г. вазифаи иҷтимоии адабиёти бадеиро, пеш аз ҳама дар таҷассуми ҳақиқат мебинад. У инро корона талаб мекунад, ки осори адибони ҳақиқӣ бояд ҳақиқати талхи зиндагии мардумро, ки ба дараҷаи фюҷеа расида буд(ин ҷо ҳаёти мардуми руси асри XIX дар назар ништа шудааст), инъикос намояд.

Чернишевский Н. Г. дар баробари Белинский В. Г. ва Добролюбов Н. А. дар бобати танқид ва назарияи адабиёт ҳиммати шоиста дорад. Вале пеш аз ҳама дар асри XIX ҳақиқати муосиронашро “Назарияи ҳусниёт”-и ӯ ба худ ҷалб кардааст. Вай таълимоти идеалистии “Назарияи ҳусниёт”-и Гегелро танқид намуда, онро дар асари пурарзишаш “Муносибати эстетикӣ санъат ба воқеият» мавриди таҳқиқ қарор додааст. Чернишевский Н. Г. таъкид мекард, ки ҳусн мафҳуми нисбӣ мебошад, онро ҳар кас мувофиқи баромати иҷтимоии худ аз рӯи манфиатҳои шахсияш дарк мекунад. Мисалан, духтарони хароби рангпаридаи лоғари шахрӣ барои писарони деҳотӣ безеб, баръакс барои шахриҳо зебо ва духтарони фарбеҳи сул-сурх, ки дастони мардона доранд, барои деҳотӣ зебо барои шахрӣ безеб менамоянд. Чернишевский Н. Г. чунин хулоса мекунад, ки мабдаи ҳусн муҳити ҷиҳвоҳи инсон аст. “Он муҳите, ки муҳтасан аст зиндагиро дар вай он чуноне, ки бубинем, мувофиқи фаҳмиши мо сохта шуда бошад”. Дар ҷои дигар мегӯяд: “Чизе дар рӯи замин ҷеботар аз одам нест. Дар тамоми олами ҳисшаванда, одам маҳлуқи олитарини вай аст. Аз ин рӯ, шахсияти инсонӣ ҳусни олитарини дунёст”.

Дигар ин ки Чернишевский Н. Г. дар масъалаи муносибати амалияву назария андешаи хеле ҷолиб дорад. У амалияро аввал ва назарияро сонӣ мегузорад. Ин андешаи Чернишевский Н. Г. чунин таълимоти В. И. Ленин “Аз мувофиқаи зинда сӯи тафаккури абстракт ва аз он ба таҷриба – чунин аст роҳи диалектикӣ маърифати ҳақиқат”-ро ба хотир меоварад.

Чернишевский Н. Г. хулоса мекунад, ки бе таърихи предмет назарияи предмет вучуд надорад, аммо бе назарияи предмет дар бораи таърихи предмет ҳоҷати фикр қардан ҳам нест, зеро дар бораи предмет, аҳамияти он ва ҳудудҳоиаш низ фаҳмише вучуд надорад”. Чернишевский Н. Г. ба санъат баҳои баланд дода, мақоми зиндагисонӣ

онро махсус таъкид кардааст - “санъат китоби дарси зиндагист”, -мегӯяд ӯ. Дар чои дигар таъкид мекунад, ки “санъат василаест, ки моро бо ҳаёт ва зебоиҳои он шинос мекунад, таҷрибаи фардии инсонро бой мегардонад, тарафҳои мураккаби зиндагиро маънидод менамояд ва ниҳоят, дар бораи он ҳукм мебарорад”. Мазмуни инкилобии таълимоти Чернишевский Н. Г. дар ҳамин аст.

Воқеан Е Лосато дуруст қайд менамояд, ки В. И. Ленин пеш аз омӯхтани таълимоти К. Маркс аз Чернишевский Н. Г. “методи диалектикий маърифатро омӯхт, ба шарофати вай материализми фалсафиро аз худ намулдааст”.

Адабиёт:

1. Р. Мусулмониён. Назарияи адабиёт. - Душанбе: Маориф, 1990.
2. Ю. Бобоев. Назарияи адабиёт. Қисми 1. Муқаддимаи адабиётшиносӣ. Душанбе: Маориф, 1992.
3. Л. И. Тимофеев. Основы теории литературы. - М. 1963.
4. Л. Г. Гуляев. Теория литературы. - М., 1977.
5. Возникновение русской науки о литературе. - Москва : Наука, 1975.
6. Феофан Прокопович. Сочинения. -М. Л. : 1961.
7. В. Г. Белинский. Полн. Собр. Соч. т. У. - М., Изд-во АН СССР, 1954.
8. Е. Лосато. Судьба Чернышевского. - Комсомольская правда, 1986, 25 сентябрь.
9. Н. Г. Чернышевский. Эстетические отношения искусства к действительности. Полн. собр. соч. т. 2. -М., 1949.

Дарси ҳафтум МУТАМОИЛИЯТИ АДАБИЁТ, ТАЪЛИМОТИ МАРКСИЗМ ДАР БОРАИ АДАБИЁТ ВА САНЪАТ (Лексия 1 соат, КМРО 1 соат)

Карл Маркс ва Фридрих Энгелс бо таълимоти фалсафашон -материализми диалектикий ва таърихий дар ҳасти чамбияти инсонӣ табаддулоти бузурге ба вучуд оварданд. Онҳо дар таълимоти худ оид ба масъалаи адабиёт ва санъат хулосаҳои ҷолиб кардаанд, ки имрӯз низ аз ғоида

сонӣ нестанд. Масалан, онҳо пайдоиши санъатро вобаста ба меҳнат, бо қору кирдори одам ва ғайолияти амалии инсон маънидод карда, ба ҳулосае омадаанд, ки ғайолияти одам ва тараққи ҳислату сифатҳои ӯ дар ҳаёти ҷамъиятии вай реша гирифтааст. Ҳисси эстетикӣ, нафосат ва тарофатфаҳмӣ натиҷаи ҳаёти ҷамъиятии одамон буда, дар дараҷаи муайяни тараққи инсоният пайдо мешавад.

Маркс ва Энгелс моҳияти иҷтимоии санъату адабиёт, таъсири таърихи онҳоро дар давраҳои гуногуни ҷамъиятӣ равшан нишон дода, моҳияти чунин истилоҳ ва мафҳумҳои муҳими адабиётшиносиро ба монанди реализм, таъсири адабӣ, детерминизм, бадеият, таносуби ҷаҳонбинию ғоя ва мутамоилиятро шарҳу тафсир карда, маъмул ва роли таърихи намудҳои муҳими адабӣ — драма, тригедия (фоча), комедия (мазҳака) — ро фаҳмондаанд.

Таълимоти марксизм дар марҳилаи нав оид ба адабиёт ва санъат дар асарҳои В. И. Ленин давом ва тараққи ёфтааст. Дар марҳилаи нав ба адабиётшиносӣ як силсила мафҳуму истилоҳҳо ворид шуданд, ки асосҳои назарии адабиётшиносии адабиёти даврони Шӯравиро ташкил мекунанд. Инҳо партиявият, синфийат, халқият, озодии иҷодӣ, миллиявияти адабиёт, анъанаю ворисот, методи реализми социалистӣ ҳамчун методи эҷодии адабиёт ва санъат махсуб меёбанд. Воқеан ин мафҳуму истилоҳҳо қомилан ифодакунандаи ғояву ҷаҳонбинии адабиёт ва санъати социалистӣ буданд.

Дар таълимоти марксизм оид ба адабиёт ва санъат махсусан масъалаҳои мутамоилият, таъсири адабӣ, таносуби ҷаҳонбинию ғоя, ғаразнокӣ, методи реализм хеле муҳим мебошанд. Масалан, дар боби мутамоилият таъкид мешавад, ки “ақоиди ҳукмронӣ ҳар давра ҳамеша ақидаҳои танҳо синфи ҳоким махсуб меёбад”. Дар воқеъ мутамоилият аз масъалаҳои муҳим ва принципалии эҷодӣ бандеҷ ба шумор меравад. Ин истилоҳ вожаи арабӣ буда ба ноҷаҳои бомайл, майлноқӣ, тамоил, тамоилноқӣ ҳамреша аст. Мутамоилияти санъаткор ба ҷаҳонбинии ӯ вобастагии узвӣ дорад.

Ҷаҳонбинӣ — малакаест, ки дар ҷараёни зиндагӣ тавассути меҳнат, мутолиа, мушоҳида ва амсоли инҳо ташаккул ёфта, муносибати шахсро ба ҳаёт, ҷамъият, ашӯ, ҳодиса ва

г. ифода менамояд. Аз ин рӯ, бояд истилоҳи ҷаҳонбиниро аз истеъдод фарқ кард.

Истеъдод—лаёқат асту модарзодист ва агар он ба ҷаҳонбинии пешқадам ёр нашаваду дар ҷараёни меҳнат сайқал наёбад, асло натиҷаи дилхоҳ дода наметавонад, истеъдод мемирад. Ба ин маънӣ шоир фармудааст:

Эй басо тезтабӣ коҳилкӯш,
Ки шуд аз коҳилӣ сафолфуруш.

Ҷаҳонбинӣ малака аст, бинобар ин ҷаҳонбинии санъаткорро ду гурӯҳи омилҳо ташаккул медиҳад:

1. Омилҳои айни(объективӣ) – баромади иҷтимоӣ, соҳти ҷомеа, муҳити табиӣ зист, ҳодисаҳои таърих ва ғ.

2. Омилҳои зехнӣ(субъективӣ) – мутолеа, таҳсил, меҳнат, мушоҳида, саъю кӯшишҳои бевосита, ки низ дар ташаккули ҷаҳонбинӣ саҳми зиёд доранд.

Ҷаҳонбинӣ аз назари моҳияту таркиб ба ду гурӯҳ ҷудо мешавад:

1. Ҷаҳонбинии пешқадами илмӣ.

2. Ҷаҳонбинии қафомонда, ғайриилмӣ ва иртиҷоӣ.

Он ҷаҳонбиние, ки ба объект баҳои сазовори илмӣ медиҳад ва ин баҳо пешрафти ҳаёти моддию маънавии ҷамъиятро тақозо менамояд, ҷаҳонбинии пешқадами илмӣ номида мешавад.

Он ҷаҳонбиние, ки ба объект дониставу надониста баҳои ғалат медиҳад ва ин баҳо ба пешрафти ҳаёти ҷомеа ҳалал мерасонад, ҷаҳонбинии қафомонда, ғайриилмӣ ва иртиҷоӣ номида мешавад.

Мутамоилият дар адабиёт ва санъат тавассути чунин принципҳои адабӣ зоҳир мешавад:

1. Халқияти адабиёт ва санъат.

2. Таносуби халқияту миллияти адабиёт.

3. Синфияти адабиёт.

4. Партиявияти адабиёт.

Халқияти адабиёт – маъноӣ онро дорад, ки офарандаи адабиёт ва санъат пеш аз ҳама халқ аст. Пайдоиши адабиёт ва санъат таърихи хеле қадим дорад. Вай аз замони пайдоиш то имрӯз зинаву марҳилаҳои гуногунро тай намудааст. Агар адабиёт ва санъати халқ дар оғози пайдоиш хеле сода бошад, тадриҷан дар натиҷаи ҳосил шудани таҷрибаи зиндагӣ, меҳнат, омӯзиш оҳиста-оҳиста мавзӯ,

ағуидариҷа, ғоя, анвои адабии он ташаккул ёфтааст. Бояд таъкид кард, ки халқияти адабиёт ва санъат дар муқобили адабиёти зиддахалқӣ меистад. Инро, яъне адабиёти халқиро аз адабиёти зиддахалқӣ чӣ гуна фарқ кардан мумкин аст? Барои ин чунин меъёрҳо мавҷуданд:

1. Асари бадеӣ дар бораи муҳимтарин ҳодисаҳои воқеаҳои ҳаёт навишта шавад, яъне санъаткор бо халқияти асари худ ба бузургтарин муаммои ҳақон ҷавоб гуяд.

2. Ба ҳодисаҳои воқеаи тасвир карда, баҳои сазовори ҳодисаи дода, ҷамъбасти объективии тасвир ба нафъи омӯшии халқ нигаронида шуда бошад. Ба ифодаи дигар асари халқӣ бояд ормонҳои халқро тасвир ва ифода кунад.

3. Образҳои намоёндагони халқ чунон офарида шаванд, ки хонанда тавассути ин образҳо олами ботинии халқро бинад, сурати зоҳирнашро пеши ҷашм орад. Ба ин маънӣ Белинский В. Г. дуруст таъкид кардааст, ки "... ҳар гуна шеър он гаҳ халқист, ки халқӣ бошад, агар шахсияти халқӣ худро таҷассум карда бошад".

4. Забони асари халқӣ бояд муассиру оммафаҳм буда, ҳароии мазмуни баланд бошад, шакли ифодаи ба хонанда дастнорас халқияти асари бадеиро коҳиш медиҳад.

5. Халқияти адабиёт ба миллияти он алоқаи узвӣ дорад, яъне халқияти адабиёт масъалаи миллияти онро инкор намекунад. Халқият ва миллият як чиз нест. Тасвири характери миллий, урфу одатҳо, қиёфа, афкори эстетикӣ миллий ва ғ. дар якҷоягӣ миллияти адабиёт аст, вале мафҳуми халқияти адабиёт дараҷаи баландтарини адабиёт буда, миллияти онро низ инкор намекунад, балки тақвият медиҳад.

Синфияти адабиёт – адабиёт ҳодисаи синфӣ буда, дар даври замонҳои гуногун манфиати табақаҳои синфҳои гуногуни ҷамъиятро ҳимоя намудааст. Дар ҳама даври замонҳо як бора ду маданият- маданияти синфи ҳоким ва маданияти оммаҳои мазлуми ҷамъият мавҷуданд. Афкори синфи ҳоким дар ҳама даври замон ҳукмрон аст. Носитаҳои истеҳсолоти моддӣ дар дасти қадом синф бошад, ҳамон синф соҳиби истеҳсолоти маънавий низ мебошад. "Дар ҳар як маданияти миллий ҳеҷ набошад унсурҳои инкишофёфтаи маданияти демократӣ ва сотсиалистӣ

мавҷуд аст”, зеро дар ҳар як миллат меҳнаткашон ва омаи исгисморшаванда ҳастанд, ки шароити зиндагии онҳоро ногузир мафкураи демократӣ ва сотсиалистиро ба миёни хоҳад овард. Масалан режими тоталитарии коммунистӣ боиси ба вучуд омадани азҳоби дигаре мисли: демократӣ, халқӣ-демократӣ, назҳати ислом ва ғ. гардид.

Аз таърихи адабиёти асри X – Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Дакиқӣ, Рӯбиаи Балхӣ, ибни Сино, асри XI-XII – Носири Хусрав, Масъуди Саъди Салмон, Адиб Собирӣ Тирмизӣ, Низомӣ, асри XIII-XIV – Саъдӣ, Убайди Зоконӣ, Камоли Хучандӣ, Салмони Совачӣ ва дигаронро мисол овардан кифоя аст, ки ҳаёти ҷоҳеангез дошганд. Барои зистан бо синфи ҳоким дар талошу мубориза буданд. Солҳои 60-ум дар Америко адиби оламшумул Эрнест Хемингуэйро ба ҳалоқат расониданд. Ба қавли Сайидо:

Зи аҳли чо умеди мулоимат дур аст,
Муроди кас намерасад зи осмон ҳаргиз.

Яке аз паҳлуҳои асосии ахлоқии адабиёти халқӣ ин аст, ки намоёндагони забардасти он барои покизагии ин адабиёт кӯшидаанд ва зинҳор таъкид намудаанд, ки шеърӣ асилро ба тамаъ олуида нақунанд, суҳанро ба одамони нолоиқ набахшанд.

Чунин ақидаҳои халқӣ, демократӣ на танҳо аз байни адибони равияи халқӣ, инчунин дар байни адибоне, ки аз байни синфи ҳукмрон рӯидаанд, низ мушоҳида мешавад. Эҷодиёти Ҷомӣ, Толстой, Балзак, Достоевский, Некрасов ва дигаронро мебинем, ки барои ормонҳои олии меҳнаткашон мубориза бурдаанд ва талош кардаанд. Дар асарҳои ин қабил адибон ақидаҳои синфӣ адиб дар асоси муносибату рағбати шоир ба персонажи асар рушан мешавад.

Мавҷудияти принципи синфӣ дар масъалаи методу чараён низ мушоҳида мешавад. Масалан, чараёни символизм, объективизм, формализм ва ғайра хоси адабиёти синфи ҳоким мебошад. Аммо романтизм, романтизми инқилобӣ бошад, маҳсули адабиёти равияи пешқадам аст, онро адибони инқилобӣ – А. М. Горкий ва В. В. Маяковский истифода кардаанд. (мо ин гуна тарзи тасвирро дар образи Макар Чудра, Челкаш, Кампир Изергил, ривояти Данко дида метавонем С. С.).

Бояд таъкид кард, ки муҳити иҷтимоӣ ба эҷодиёти на-

нависанда таъсир мекунад, зеро нишонаи синфияти эҷодисти нависанда мундариҷаи асари ӯст. Ҳаёти таърихӣ, воқеаҳои сиёсӣ-иҷтимоӣ ба тафаккури нависанда бетаъсир наменоманд. Масалан, муҳити иҷтимоии ибтидои асри ХХ наменбуд, Садриддин Айни – Айни намешуд, ифодакунандаи идеяҳои синфи меҳнаткашон намегардид. Охир нависанда бо эҷодиёташ дар ҳаракати озодихонаи халқ иштирок намуда, мавқеи синфии худро собит менамояд.

Барои он ки моҳияти синфии адабиёт ва санъати фаҳмида шавад, диалектикаи тараққиёти ҷамъиятро доништан шарт аст, зеро синфияту халқияти асар ба ин вобастагии сахт дорад. Масалан ба вучуд омадани феодализм ба ивази гуломдорӣ, дар зинаи аввал пешрав буд. Дар ин марҳила адабиёту фарҳанг тараққӣ кард. Давраи аввали феодализмро “давраи тиллоӣ” меномиданд. Адабиёт инкишоф ёфт, вале аз асри ХУI давраи инкирози феодализм сар шуд. Ё ин ки тасаввуф дар оғози пайдоиш майлҳои халқӣ дошт ва ғ. чунин мисолҳо хеле зиёданд.

Муҳити таърихӣ ва шароити таърихӣ барои дуруст муайян кардани синфияти асар кӯмак мекунад. Мисол: адабиёти равияи ҳунармандӣ – Сайидо, адабиёти равияи кворифпарварӣ – Аҳмади Дониш ва ғ.

Синфияти адабиёт ба шароити конкрет низ алоқаманд мебошад, ин чунин маъно дорад, ки ҳангоми баҳо додан ба эҷодиёти нависанда воқеа ва шароити мушаххаси таърихиро ба эътибор гирифтаан лозим аст, ҳатто ба ҳодисаҳои ҳаёти адабии дарборӣ низ муофики вазъи муайяни таърихии давр назар кардан ҳатмист. Масалан, агар дар аҳди Сомониён, Темуриён, Ҳинд адабиёти дарборӣ майли прогрессивӣ дошта бошад, дар адабиёти дарбори Газнавиён, Аштархониён, Манғитиён, Амир Умархон ғояи иргичой касб кард ва ин ғоя дар эҷодиёти адибони ин доираҳои адабӣ ғояи асосӣ ҳисоб меёфт.

Синфият ба фаъолияти нависанда ҳам вобаста аст. Масалан Пушкин бо декабристҳо, Рӯдакӣ бо караматиҳо, Носири Хусрав бо исмоилиҳо ва ғ. алоқа доштанд. Ибни Ямин як аз тарафдорони Сарбадорон буд. Байрон барқарорди туркҳо барои Эрон ҳалок шуд ва ғ.

Дар замони Шӯравӣ гӯё антогонизми синфҳо нест шудааст, вале сонитар маълум гардид, ки он нест нашуда.

ҷоман дигар пушида, дар шаклҳои гуногун зоҳир шудааст. Адабиёт зоҳиран синфӣ ва халқӣ шуда аз ҳимояи манфиати омма канда шуда, хусусияти иртиқоӣ пайдо кардааст. Мисоли равшани ин аз тарафи ҳизби ҳукмрон таъкиб шудани чунин асарҳои синфию ҳақиқатан халқӣ, мисли романҳои “Мерган”, “Гузашти айём”-и Ҷумъа Одина “Палатаи кунҷакӣ”-и Ф. Муҳаммадиев ва ғ.

Партиявияти адабиёт - ин мафҳум то давраи марксизм набуд, дар доираи истеъмол пас аз халқияту синфият ба вуҷуд омадааст. Дар ин бобат ду фикр аст:

1. Ин принсипи ҳоси ҳама давраҳои антагонистӣ доғнаста мешавад.
2. Он маҳз дар давраи пайдоиши назарияи инқилобӣ ба вуҷуд омадааст.

Ҷонибдорони фикри аввал пайдоиши партиявияти адабиётро ба пайдоиши синфҳои ҷамъият алоқаманд мекунаанд ва онҳо дар ин маврид сухани Ленинро дар бораи партиявияти фалсафаи давраи қадимро ба асос мегиранд. Масалан, Иван Волков менависад, ки “саъят ҳамеша партиявист”. Аммо В. И. Ленин мафҳуми идеализму материализмро дар назар дошта буд, аз тарафи дигар фалсафаи илми ҷамъиятӣ аст, аз ин рӯ, адабиёти бадеӣ ба ин қонун мувофиқат намекунад.

Мувофиқи ақидаи гурӯҳи дуюм мафҳуми партиявият маҳсули давраи нави тараққиёти муносибатҳои синфӣ ҷамъият аст, он дар замони инқирози феодализм бояд ба вуҷуд омада бошад, зеро маҳз дар ҳамин давра партияҳои сиёсӣ ба вуҷуд омаданд ва дар бораи нест кардани ҷамъияти синфӣ фикрҳо пайдо шуданд. Принсипи партиявӣ будани адабиёт қисмати ҷудонашавандаи назарияи эстетикаи марксистию ленинӣ буда, ба мафҳумҳои синфият ва халқият моҳиятан қаробат дорад, вале бо онҳо як нест.

Партиявият –ифодаи ҷаҳонбинӣ ва манфиати синфҳои муайян мебошад. Аммо на ҳар як ифодаи синфият, балки танҳо муборизаи бошуурона баҳри манфиати синфе аст. Партиявият ин ҳамон принсипи ғоявист, ки дар он орзуву ормонҳои синфҳо ва тарзи тафаккуру ҷаҳонбинии онҳо ифода меёбад. Яъне синфҳо ва гурӯҳҳои партиявӣ адабиётро дар мубориза бар зидди ҷаҳонбинӣ, ақидаи фалсафӣ ва сиёсии рақиби худ ҳамчун аслиҳаи муборизаи

таълиму таърифи истифода мебаранд. Асоси таълимоти ин принсип дар мақолаи “Ташкилоти партиявӣ ва адабиёти партиявӣ”-и В. И. Ленин(1905) баён шудааст.

Адабиёт:

1. К. Маркс и Ф. Энгельс о литературы. -М. , 1957.
2. В. Ленин о литературе и искусстве. -М. , 1957.
3. Ю. Бобоев. Назарияи адабиёт. Қисми 1. Муқаддимаи адабиётшиносӣ. – Душанбе : Маориф, 1992.
4. Р. Мусулмониён. Назарияи адабиёт. –Душанбе : Маориф, 1990.
5. Р. Мусулмониён. Асрори сухан. - Душанбе: ДМТ, 1980.
6. Л. И. Тимофеев. Основы теории литературы. - Москва, 1963.
7. Х. Мирзозода. Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ. -Душанбе: Маориф, 1992.
8. Г. Н. Пospelов. Теория литературы. -Москва : Высшая школа, 1978.

Дарси хаштум АДАБИЁТ ЯК НАВЪИ САНЪАТ (Лексия 1 соат, амалӣ 1 соат)

Адабиёт каломӣ арабист, дар шакли ҷамъ маъмул гардида, танҳояш адаб аст, ба маънои маҷмӯи гуфтору китоб ва ҳислатҳои писандаи одамеӣ далолат мекунад. Мафҳуми адабиёт дар гузашта бо номҳои “улуми адабӣ»ва “фунуни адабӣ» машҳур буд. Донишмандони гузашта улуми адабро аз навҳои зерин иборат донистанд: илми луғот, илми сарф, илми наҳв, илми иштиқоқ, илми маъонӣ, илми баён, илми тасриф, илми хат, илми бадеъ, илми арӯз, илми қофия, илми иншои наср, илми тақриз, илми амсол, илми иншо, илми истифо, илми давои.

Мафҳуми “ адабиёт»дар фаҳмиши имрӯзаи мардум, асосан ба ду маъноӣ қор фармуда мешавад. Якум, маҷмӯи навиштаҷоте, ки натиҷаи фикрии инсониятро ташкил медиҳад. Дигар, ба маънои хос, яъне каломӣ бадеъ, ҳанари миллате ё забоне, ки дар натиҷаи омезиши завқу ҳаҷҷони маҳсус ба вучуд омада, дилҳоро ба шӯр оварда

бошад. Баъзан мафҳуми “адабиётшиносӣ”-ро, ки оид ба масъалаҳои каломии бадеъ баҳс мекунад, низ ба маънои адабиёт истифода мебаранд. Каломии бадеиеро, ки ҳодиса ва воқеаҳои зиндагиро ба тамоми ҷузъиёташ ба ҳаяҷон ва таҳайюлот тасвир карда, завқи одамонро бедор ҳаяҷонхоро ба вучуд оварда бошад, адабиёт номида мумкин аст. Аз ин маълум мешавад, ки каломии бадеъ беш аз ҳама ба маънӣ, ба суҳан сару кор дошта, ду чиз- ҳаяҷон ва таҳайюл унсурҳои асосии он мебошанд.

Каломии бадеъ ду навъ аст: мансур ва манзум ва ҳарду ҷузъҳои адабиётанд. Рукни асосии ҳарду навъи каломии бадеъ лафзу маънӣ мебошад. Ҳадафи асосии адабиёт тарбияи одам маҳсуб меёбад.

Адабиёт ҳамчун шакли шуури ҷамъияти хусусияти идеологӣ дорад. **Идеология** – калимаи юнонӣ буда, аз *идеа-гасаввур*, мафҳум ва *логия* –илм таркиб ёфтааст. Идеология ба маънои истилоҳиаш ҷамъбасти як системаи мафкураи сиёсӣ, маънавӣ, динӣ, бадеӣ ва фалсафӣ мебошад, ки дар адабиёти бадеӣ тавассути образи бадеӣ мувофиқи талаботи ғояи ҳукмрон ва ҷаҳонбинии эҷодкор баён мешавад.

Идеология(мафкура)- маҷмӯи фаҳмишҳоиест, ки одамон дар ҳаққи ҷамъият ва табиат доранд. Ҳар идеология инъикоскунандаи шароити даври муайяни таърихӣ мебошад.

Идеология ду хел мешавад:

1. **Идеологияи пешқадам.**
2. **Идеологияи иртиқоӣ.**

Идеология ба бунёди иқтисодӣ(базис)тақия мекунад ва барои инкишоф ҳамчун надстройкаи(барсохт) хизмат мекунад. Яъне идеяҳо ва назарияҳои нави ҷамъиятӣ ба мурури замон дастраси омма гардида, ба қувваи ҷиддие мувабдал мешавад ва боиси пешравии ҷамъият мегардад.

Вазифаи идеологии адабиёти бадеӣ аз он иборат аст, ки ҳамчун мафкура категорияи барсохт, настрейкаи аст, ки мисли таърих, фалсафа, ҷамъиятшиносӣ барои тарбияи рӯҳии одамон роли калон мебозад. Адабиёти бадеӣ воқеаҳои атрофро ба воситаи образ ба ҷилва оварда, ғояеро, ки ҷамъияти сиёсӣ ба вучуд овардааст, нишон медиҳад.

Адабиёти бадеӣ ҳамчун идеология назар ба илм хусусия-

ги хос дорад. Дар ҳолате, ки илм ҳақиқати ҳаётро ба тарикӣ чамбастҳои илмӣ ва бо далелҳои маъниқӣ чамбаст мекунад, санъат ва адабиёт онро ба воситаи таъмири манзараҳои воқеият, ба воситаи образи бадеӣ ба таври мушкул нишон медиҳад.

Образ ҳамчун шакли махсуси дарккунӣ ҳаёт ва инъикоси фикри санъаткор аломати фарқкунандаи санъат ва адабиёт аз илм мебошад. Адабиёти бадеӣ ғояву эҳсосот, мақсадҳои иҷтимоиву маънавӣ ва завқу ҳавасро узван мешинондад. Вай сарчашмаест, ки дар як вақт ҳам ба назару ҳиссиёт ва ҳам ба қору кирдор ва ҳам ба рафтору атвори инсон таъсир мерасонад.

Белинский В. Г. мегӯяд “барои илм ақл ва ҳуш лозим аст, барои эҷодиёт — фантазия ва фикр. Магар қори адабиёт бо иқду ҳуш мешавад? Ҳақиқат ин аст, ки дар санъату адабиёт фантазия роли бештар ва аввалтарро мебозад, дар илм ин ролюро ақлу ҳуш мебозад”.

Олим дар ҳолате чамбастҳои илмӣ бароварда метавонад, ки агар соҳиби фантазия низ бошад, ҳамчунин шоир дар сурате ба ҳулосаҳои умумие меояд, ки ба ғайр аз фантазия боз ба тафаккури чамбасткунанда соҳиб бошад. Ба ҳамин маънӣ Амир Хусрави Деҳлавӣ дар “Расоил-ул-шароф” таъкид мекунад, ки “. . . пас шеърро агар бар илм ило гуем, тарки адаб бувад”, “ё ҳикмат дар он ҷо ба илмӣ илм аст, пас дар ин сурат шоир ба маънӣ олим бошад”. Чунон ки мебинем, Амир Хусрави Деҳлавӣ илму шеърро ба ҳам робитадор донистааст. Арасту ҳамчунин инро аз таърих фалсафитар ва ҷиддитар номидааст ва гуфтааст, ки “назм ба кулл(умумият), таърих — ба шаддат(яғонагӣ) дахл доранд”.

Адабиёт ҳам санъат аст, вале адабиёти бадеӣ аз дигар намудҳои санъат бо усул ва тарзу тарикӣ эҷоди образҳо фарқ дорад. Ба мафҳуми санъат ғайр аз адабиёт рассомӣ, ҳайкалтарошӣ, меъморӣ, мусиқӣ, ромишгарӣ, театр ва сониъати сахнавӣ дохил мешаванд, ки ҳар кадоме воситаи ифодаи худро доранд: барои рассом, мӯқалам, рангу ранган, дар ҳайкалтарошӣ — қорд, гач ва рег, дар мусиқӣ — оҳанг, зарбу лаҳн, дар сониъати сахнавӣ (балет) ҳаракати дасту пӯ, имою ишораи рӯй, чехра ва чашму абру воситаи ифодаанд.

Барои адабиёт забон воситаи асосӣ ва аслиҳаи якумдараҷаи суҳанвар ба шумор меравад. Каломи бадеӣ худ аз худ не, балки аз воситаҳои эҷоди образҳо ва манзараи муайяни зиндагӣ мақсаду матлабро баён менамояд.

Рассомӣ, ҳайкалтарошӣ, махсусан мусиқӣ монанди назм ба дилу қони шунаванда роҳ ёфта, тобишҳои нозуки ҳиссиёту кайфиати одамро фаро гирад ҳам, вале мусиқӣ онд ба воқеа ва рафти ҳодисаҳои инъикосшаванда тасаввуроти равшану пурра ба вуҷуд оварда наметавонад. Ин вазифаро фақат каломи бадеӣ, суҳани адабии тасвири ба ҷо меоварад, бинобар онро “тоқи санъатҳо” номидаанд.

Образҳои, ки ба суҳан офарида шудаанд, ҳам сифатҳои зоҳирию ҳам ботинӣ ва ҳам сифатҳои аёнӣ ҳам асрори ниҳонии одамро равшан нишон медиҳанд. Каломи бадеӣ ва суҳани образнок фикру зикр ва таҳайюлотӣ хонандаро ба назари эътибор гирифта, одамро дар асари бадеӣ ба тамоми тақомулоти маънавӣ ва идеявӣ, ба муносибатҳои ҳартарафаи ӯ ба ҷамъияту табиат акс менамояд.

Адабиёт

1. В. Г. Белинский. Чанд мақола. - Сталинобод: Нашрдавлтоҷ., 1961.

2. Аристотелӣ. Поэтика. -М.: Художественная литература, 1966.

3. Ю. Бобоев. Назарияи адабиёт. Қисми 1. Муқаддимаи адабиётшиносӣ. -Душанбе: Маориф, 1992.

4. Мирзозода. Луғати муҳтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ. -Душанбе: Маориф, 1992.

5. Р. Мусулмонӣён. Назарияи адабиёт. -Душанбе: Маориф, 1990.

6. Т. Отахонов. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ. -Душанбе, 2002.

7. Х. Шарифов. Назарияи наср. -Душанбе: Пайванд, 2004.

8. У. Тоиров. Назмшиносӣ. - Душанбе: Пайванд, 2004.

9. С. Саидов, С. Қосимӣ. Назмшиносӣ. - Душанбе: ДДОТ, 2007.

Дарси нӯҳум
**ХУСУСИЯТИ АДАБИЁТИ БАДЕЙ.
ТАСНИФИ ОБРАЗ, УМУМИЯТ
ВА ФАРДИЯТИ ОБРАЗ**
(Лексия 1 соат)

Ба хусусияти адабиёти бадеӣ инҳо дохил мешаванд- образ, забон, воситаҳои баён ва тасвир, ҳаёли бадеӣ, тип ва прототипи бадеӣ ва ғ. . Ҳар кадоме аз ин мухтассоти адабиёти бадеӣ вижагиҳои ба худ хос доранд.

Образ- калимаи русӣ буда ба маънои сурат, сувар, мушаввар, мусаввара, тасаввур ва ғайра меояд, ки асли маънӣ тасвир аст. Ҳақимони суҳаншинос ин ҷо образро ба маънои муҳокот низ истифода бурдаанд. . Образ гоҳо ба маънои тимсол, гоҳ тандиса низ қор фармуда мешавад.

Таърифи адабиётшиносии образ дар китоби дарсии Л. И. Тимофеев “Основы теории литературы” (1963) ба тарикӣ зайл омадааст -“Образ – тасвири конкрет ва дар асоси замон умумиятдодашудаи манзараҳои ҳаёти инсон аст, ки тавассути таҳайюл эҷод шудааст ва дорои арзиши эстетикӣ мебошад”. Ҳамин таърифро муаллифони дигар ҳам такрор мекунад. Ҳамон тавре, ки аз таъриф бар меояд, образ шомили 5 масъала будааст, ки алоҳида алоҳида баррасӣ намудани онҳо вочиб аст:

- 1) заминаи образи бадеӣ,
- 2) “тасвири конкрет”,
- 3) “тасвири умумиятдодашуда”,
- 4) роли таҳайюл,
- 5) арзиши образ.

– **Заминаи образ-** ҳаёти воқеии инсон, ҷомеа, олами наботӣ, ҳайвонӣ, ашё ва ҳама ҷи ҳаст мебошад. Азбаски тамоми ҳаётро якбора фаро гирифта имкон надорад, бинобар ин санъаткор ҳамеша дар асоси ягон ҷузъи ҳаёт образи бадеӣ бунёд мекунад. Заминаи образ –инсон аст ва набаста ба ҷинсу жанри асари бадеӣ предметҳои образ низ таъбир меёбад. Санъаткор заминаи образро пас аз таҳлили мушоҳидаҳои зиёд муайян мекунад, садҳо образу персонажҳо таҳлил шаванд ҳам мурод офаридани як образи конкрет аст. Вале ин заминаи образ дар алоқамандӣ бо дигар предметҳои атроф муайян мегардад. Сабаби офари-

дани чандин образҳои хурду калон ҳам дар ҳамин аст.

Масалан образи Рустам(аз “Шохнома”), образи Ширин(аз “Хусрав ва Ширин) , образи Ҳасан(аз “Ҳасани аробакаш”), образи Қорӣ Исмаи (аз “Марги судхӯр”), образи Ятим (аз “Ятим”) ва даҳҳо образҳои хурду бузурги дигар бо ҳамин усул офарида шудаанд.

Ё дар ғазал барои офаридани образи маҳбуба шоир чандин образҳои умумӣ – гул, булбул, наргис, рӯю мӯй ва ғайраро чун замина истифода мебарад. Дар маркази ҳамагуна образ кулли ҳаёти инсон қарор гирифтааст, чунки зебоиву ободии олами материалӣ пеш аз ҳама ба ӯ вобаста аст.

Заминаи образ вобаста ба даври замонҳо гуногун мешавад. Масалан дар замонҳои қадим заминаи образ шахсияти худоҳо, деуи парихо ва дигар қувваҳои фавқуттабӣ низ қарор мегирифтанд. Баъдтар ба ҷои онҳо одамони афсонавӣ, қаҳрамонҳои ҳаёлии омадааст. Ҳатто Искандар, Ҳотам, Лайлию Мачнун, Хусраву Ширин, Юсуфу Зулайхо барин одамони реалиро худовандони суҳан ба персонажҳои афсонавӣ табдил додаанд. Ҳатто тавассути нерӯи таҳайюл образҳои офаридаанд, ки ба аслашон шабоҳат надоранд.

Дар асарҳои динӣ заминаи образ – худованд, фариштаҳо, малоикаҳо, анбиёву пайғамбаронанд.

Фардияти заминаи образ – заминаи тасвир ҳеч гоҳ айнан ба образ табдил намеёбад. Барои он ки заминаи интиҳобшуда ба образ табдил ёбад ду амал ҳамчун қонун ҳатмист:

- 1) фардият,
- 2) умумият.

Фардият ё худ конкретияти заминаи образ он аст, ки тамоми нишонаҳои предмети интиҳобшуда, ҳамчун амал, шаклу ҳаҷм, моҳияту вазифа, замону макони вай ва ғ. равшану дақиқ баён гарданд. Агар нависанда образи одамро офаридан хоҳад, номи вайро мегуяд, симояшро нишон медиҳад, вайро ба ҳаракату суҳан меорад, замону макон, табақаи иҷтимоӣ ва муҳимтар аз ҳама, характери ӯро тасвир мекунад. Вобаста ба методи романтикӣ ва ё реалистии асар замону макони амали персонаж ҳаёлии ва ё реалӣ мешавад, вале дар ҳар сурат ҷои воқеа ишора меёбад. Нависандаи ҳақиқӣ кӯшиш мекунад, ки образи офа-

ридаан фардӣ бошад, ба касе монанд набонад. Дар
«Таърихи Сиистон»роҷеъ ба фаҳмиши образи Рустам аз
тарафи Фирдавсӣ ривояте аз гуфтугӯи Султон Маҳмуд ва
Фирдавсӣ оварда шудааст:

«Маҳмуд гуфт:

«Ҳама «Шоҳнома» худ ҳеҷ нест, магар ҳадиси Рустам.
На(аммо) андар сипоҳи ман марди чун Рустам ҳаст.

Булқосим(Фирдавсӣ) гуфт:

«Зиндагии худованд дароз бод! Надонам андар сипоҳи у
чинд мард чун Рустам бошад, аммо ин донам, ки худон
таоло хештанро ҳеҷ банда чун Рустам наофарид. Ин би-
гуфт ва замин бӯса кард:

«Ҷаҳнофарин то ҷаҳон офарид,

«Чу Рустам саворе наёмад падид.»

Умумияти заминаи образ ё худ типикунонӣ – барои он
ки заминаи образ ба образи бадеӣ табдил ёбад, нависан-
даро зарур аст, ки предмети интихобкардаашро умумият
диҳад. Умумияти заминаи образ он аст, ки тавассути баё-
ни аломати хусусият, нишонаю моҳият, вазифаю худуди
предмети тасвир, табақаю синфи иҷтимоӣ, гурӯҳу ҷинси
он предмет ифода ёфта бошад. Яъне нависанда образи
мӯҷаррад намеофарад, заминаи образи вай типӣ тойифаю
ҷинси конкрет, замону макони муайян бояд бошад. Кори
башарқор ҳамеша сара кардану баргузидан аст, зеро ба
кабили Ҳаким Низомӣ:

На ҳар зан бувад, на ҳар зода- фарзанд,

На ҳар гул мева орад, на ҳар найе қанд.

Вақте ки нависанда образи махлуқеро офаридани ме-
шавад, дар маркази тасвиrotи худ маҳз муҳимтарин хусу-
сияти ҳамон тойфаро мегузорад. Ин масъала аз
инсилаҳои «Тӯтинома», «Калила ва Димна»ва асарҳои
сершумори тамсилӣ равшан тасаввур мешавад. Ҷунончи,
ҳикояи машҳури Мавлоно Ҷомӣ «Сангпушт ва каждум»-
ро мулоҳиза кунем. Муҳимтарин хислати ҳама ҷинси каж-
дум нешзанию зараррасонист. Мувофиқи ривоят, шарри
каждум то дараҷаест, ки вай даруни модарашро хӯрда,
баъд берун мешавад. Аз тасвири Ҷомӣ бармеояд, ки
нешзанӣ одати азалии каждум аст, вай мадаққору
наҷотбахши худро ҳам риоят намекунад, вай аз ин ҳам

нарво надорад, ки нешаш ба пушти сангпушт кора намекунад, ба ин ҳам кор надорад, ки сангпушт метавонад аз ғазаб вайро ғарқ кунад. Сангпушт, баръакс, дар кулли масъалаҳо зидди каждум аст: безарар, сустҳаракат, бобардошт, содадил.

Тахайюл низ яке аз мухтассоти адабиёти бадеӣ махсуби меёбад. Тахайюл-хаёл қардан. Тафаккур(фикр қардан) ва андеша рондан, муродифи тахайюланд. Тахайюл ҳоси инсон аст. Маҳз бо шарофати он инсон мартабаи ашрофи махлуқотро соҳиб гардидааст. Тахайюл ба ҳама ҳос аст инсон берун аз андеша қадам намегузорад. Ҳама хаёл қарда метавонад. Аммо ҳама баробар не. Табиист, ки қудрати тахайюл гуногун аст. Инсон қадаме бидуни андеша намегузорад, қадами беандеша ҳеҷ гоҳ матлуб нахоҳад шуд. "Тахайюл" бо "қизб"-у "дуруғ" қаробат дорад, аммо тамоман як қиз не. Ибни Рашиқ дар "Маҳосин-уш-шеър" гуфта буд: "Барғарии шеър аз он аст, ки ҳамон дуруғи ҳама ҷо ва аз ҷониби ҳама қас маҳкумшаванда дар вай мустаҳсан аст".

Тахайюл пеш аз ҳама ду навъ мешавад:

1. Муқаррарӣ, ки хангоми саволу ҷавоб, мукотиба ва дар мавридҳои дигари зиндагӣ ба қор меравад;

2. Эҷодӣ, ки дар навбати худ низ ду хел – эҷодӣ-илмӣ ва эҷодӣ-бадеӣ мешавад.

Тахайюли эҷодӣ-илмӣ он аст, ки дар қори тадқиқоти илмӣ истифода мешавад ва аз тахайюли муқаррарӣ фарқи ҷиддии принципиалӣ надорад, зеро ин ҷо ҳам дар тағйиру тақмили доираи санадҳо муаллиф соҳибхатиёр набуда, балки пойбанди ҳаҷму ҳудуди ҳуҷҷат мебошад.

Тахайюли эҷодӣ-бадеӣ он аст, ки тавассути он санъатқор образ меофарад. Аҳли ҳунар дар зиндагӣ қизеро мушоҳида менамояд, дар вай ҷиҳати ҷолиби диққатеро пай мебарад, пас ба нерӯи тахайюл он нуқтаи ҷолибро метарошад ва то дараҷаи дилхоҳ тақмил медиҳад. Ҳеҷ як ҳодиса ё ҳолат, махлуқ ё ашё ва ё қизи дигар бидуни тахайюл ба образи бадеӣ табдил намеёбад. Ана ҳамон қуввае, ки барои тарошу тақмили предмети тасвир сарф мешавад, тахайюли эҷодӣ-бадеӣ ном дорад.

Ба қавли Белинский В. Г. "Инъикоси дурусти санадҳо танҳо бо ёрии фаъл имкон надорад, боз тахайюл ҳам дар-

бор аст. Санадҳои таърих, ки дар асли худ махфӯзанд, беш аз бингу хишт нестанд: танҳо санъаткор метавонад, ки аз ин масолеҳ иморати зебӯе бардорад". (В. Г. Белинский, Собр. соч. Т. 10., с. 316).

Аввалбор дар ҳаёл орогани ҷавҳари асари бадеиро Қамолдиддин Биноӣ низ таъкид карда буд:

Суҳанеро, ки дар мақол ороӣ,
Аввал он бех, ки дар ҳаёл ороӣ.

Давраи фаъолияти таҳайюл се марҳиларо дарбар мегирад:

- 1) барои интихоби заминаи образ,
- 2) барои фардӣ намудани заминаи образ,
- 3) барои умумият додани заминаи образ.

Санъаткор заминаи образро якбора не, балки пас аз индишау таҳлил ва омӯзиши хеле зиёд муайян менамояд, метавонад, ки дар ин замина образ офаридан мумкин аст, ё не. Образи офарида мешуда ба шахс, ҷомеа чӣ нафъ оварда метавонад? Ҳамин тавр, заминаи образ фардӣ кунонида мешавад. Пас аз ин марҳилаи дигар, умумикунонии заминаи образ шуруъ мешавад, дар ин марҳила замина, тарҳ, мазмуъ, жанру ғояи асар, ҳатто агар асари бадеӣ манзум бошад вазни он низ интихоб мешавад. Ин марҳиларо омадани илҳом меноманд, ки дар ин ҳолат санъаткор сабру қарорро гум мекунад, таълифи бевоситаи асар шуруъ мегардад.

Арзиши образ . Шартӣ образи бадеӣ, ҳамон навъе, ки дар таърифи образ зикр гардид, доштани аҳамият аст. , ғайне санъаткори ҳақиқӣ ҳанӯз дар оғози кор, ҳангоми борӣ аввал ба предмети тасвир дучор омаданаш муоина мекунад, ки агар аз ин масолеҳ образ бино шавад, қимат хоҳад дошт, ё не. Агар пай барад, ки ин образ алақай гуфтаю забонзада шудааст ва ё арзиши кироӣ надорад, ба ин шӯғл беҳуда меҳнат сарф намекунад.

Адабиёти бадеӣ ба туфайли образи худ дорои чандин навъи арзиш буда метавонад, чунончи: ғоявӣ, илмӣ, бадеӣ, маърифатӣ, эстетикӣ, ахлоқӣ, тарбиявӣ ва ғ. Аз мутолиаи адабиёти ҳақиқии бадеӣ ҷаҳонбинии хонандагон васеъ мегардад, дониши пухтаю амиқ ва завқи нафиси эстетикӣ ҳосил мекунанд, барои ҳусну ахлоқи ҳамида мекушанд. Ба ҳамин маънӣ Илья Эренбург гуфтааст: «Одаме, ки фозели

Шекспирро дидааст, аз театр на он тавре берун мешавад, ки ба театр дохил шуда буд” (И. Эренбург. Заметки писателя. - Сов. кул. 1988, 5 март).

Дар бораи аҳамияту макоми адабиёти бадеӣ донишмандони халқҳои гуногун фикрҳои дурусти пурқимат гуфтаанд. Масалан, шоире дар “Ал-мӯҷам” гуфтааст:

Ба шеър гардад човид номи мардуми нек,
Ба шеър-дарбин кӯҳанд ҳазракоронро,
То ба некӣ рағбатнамоӣ гардад мард,
Зи бад бурида шавад майл хушёронро.

Ё худ, Шайхурраис Абӯалӣ ибни Сино дар “Рисолат-ут-тайр” таъкид намудааст, ки “бадтарин суҳанҳо он аст, ки зоеъ шавад ва беасар монад”. Шоири дигаре фармудааст, ки шеър кинаи одамро хомӯш мекунад, хуни касро ба ҷӯш меорад, шеър одамро ром ҳам карда метавонаду сарро бурида ҳам метавонад:

Масалан, дар “Ал-мӯҷам» омада:
Ба байте шавад марди бокина нарм,
Бичӯшад ба байте дигар хун зи тан.
Басо дил, ки гашт аз паи шеър ром,
Басо сар, ки бибрид назми суҳан.

Ё худ роҷеъ ба таъсири китъаи зерини Ханзалаи Бодғисӣ Низомӣ Арузии Самарқандӣ дар “Чаҳор мақола” аз забони Абдуллоҳи Ҳуҷистонӣ нақл мекунад, ки ӯ ба шарофати ин китъаи Ханзала аз харбанди ҳезумфурӯш то ба мартабаи сипаҳсолорӣ расидааст, ҳақиқат аст:

Меҳтарӣ гар ба коми шер- дар аст,
Шав, хатар кун, зи коми шер бичӯй:
Ё бузургию иззу неъмату ҷоҳ,
Ё чу мардон-т марги рӯёруй.

Ҳақиқати воқеӣ ва ҳақиқати бадеӣ – ин ду мафҳум як маъниро ифода намекунад. Ҳақиқати воқеӣ то ба ҳақиқати бадеӣ табдил наёбад, яъне то либоси бадеӣро дарбар накунад, тароватеву дилкашию надорад. Ҳамин маъниро як зарофати Абдурахмони Ҷомӣ хеле хуб намоиш медиҳад:

Латта дар он баски латтатар аст,
Кӯҳи Қоф аз нахӯд каттатар аст.
Дар Самароқанд гурба як нахӯрад,
Дар Бухоро хурӯс мурғи нар аст.

Ҳақиқати воқеъ – он ҳодисаю ҳолат, ашъёву махлуқот
ни амсоли инҳост, ки воқеан ҳам мавҷуд будаанд, мавҷуданд
ва ё мавҷуд хоҳанд буд. Ду нишонан муҳимтарини ҳақиқати воқеъ аз инҳо иборатанд : аввалан
мавҷудияти он, сониян – аз ихтиёри субъекти фоил беруи
будани вай.

Ҳақиқати бадеъ – он мундариҷан ғоявиест, ки тавассути
образ дар асар ифода меёбад. Баръакси ҳақиқати воқеъ ин
чо ҳамбаи субъективӣ пурзӯр мебошад, зеро ҳақиқати ба-
деиро маҳз санъаткор меофарад. Санъаткор ҳақиқати ба-
деиро дар заминаи ҳақиқати воқеъ тавассути тахайюлот
худ эҷод мекунад. Ӯ ин ё он ҷузъи ҳақиқатро тасвирунон,
фикру баҳои худро ҳам баён мекунад, ки он ҳақиқат шои-
стии хусни тавачҷӯх аст ва ё нафрат. Ин маъниро А. М.
Горкий чунин ба қалам додааст, ки аз он зоти аслии санъ-
ат намудор мешавад. “Санъат дар зоти худ аз ду мубориза
иборат аст : **тарафдор** ё муқобил, санъати бетараф нест ва
нахоҳад буд, зеро инсон аппарати суратгирӣ нест,
воқеиятро “инъикос” наменамояд, балки ё тасдиқ мекунад
ва ё тағйир медиҳад, хароб мекунад». Дар ин суҳанони А.
М. Горкий чанд фикри пурқимат аст, чунончӣ : муболиға
дар предмети тасвир, ҳадафи яғонаи санъати асил будани
беҳбудии зиндагӣ, ҳамбаи ғоявии предмети тасвиру
тасдиқ ё рад намудани санъаткор, яъне ба ҳодиса, ҳолат,
масъала ва ғ. зинҳор бетараф набудани вай.

Санъаткор дар асоси ҳақиқати воқеъ образро аз дилу
дидаи худ месозад, одамро, масалан, тарзе нишон
медиҳад, ки худ дидан меҳост. Ҳоча Ҳофиз бесабаб нагуф-
тааст:

Ҳар кас, ки дид руи ту, бӯсид чашми ман,

Коре, ки кард дидаи ман, беназар накард.

Ҳар як санъаткор низ айни ҳайкалтарошест, ки пайка-
раи одами воқеиро ҳам аз санг тибқи салоҳдиди худ эҷод
мекунад. Ин маънии онро дорад, ки ҳақиқати бадеъ бо
машакқати эҷодӣ ба даст меояд ва дар натиҷа тасвири ба-
данҷи ҳосил мешавад. Ба қавли шоиронаи Мирзо Соиб :

Домани фикри баланд осон намеояд ба даст,

Сарв мепечад ба худ то мисрае мавзун кунад.

“Сарв мепечад ба худ то мисрае мавзун кунад”- маънии
дилпазири бадеъ мебошад. Асари дилпазири санъат чунон

гивхарест, ки аз ўҳдаи суфтани он ҳар кас намебарояд; суфтани бикр-образи алҳол ногуфтаро фикр ба саҳтӣ мезояд.

Асари бадеӣ аз сухан фароҳам меояд, барои офаридани як асар шоир ночор бояд чандин образ тарошад. Ё ба қавли Ҳаким Саной суханвар барои ёфтани як калимаи муносиб машаққате мекашад, ки “андозаи онро худи Худо медонаду бас”.

Адабиёт:

1. Ю. Бобоев. Назарияи адабиёт. Қисми 1. Муқаддимаи адабиётшиносӣ. - Душанбе: Маориф, 1992.
2. Р. Мусулмонӣён. Назарияи адабиёт. - Душанбе: Маориф, 1990.
3. С. Давронов. Соҳти шеърӣ тоҷикӣ. - Душанбе: Ирфон, 1976.
4. Х. Мирзозода. Образи бадеӣ чист ва ифодаи образнок чӣ маънӣ дорад? - Душанбе: Ирфон, 1975.
5. Ю. Акбаров. Композитсия ва сужети асари бадеӣ. - Душанбе: Ирфон, 1975.
6. Б. Худойдодов. Тип ва типикунонии асари бадеӣ. - Душанбе: Ирфон, 1975.
7. С. Саъдиев. Мавзӯ ва идеяи асари бадеӣ. - Душанбе: Ирфон, 1976.
8. Фанни шеър. (тавзеҳот, тасниф ва шарҳи Ш. Ҳусейнзода ва Х. Шарифов). - Душанбе: Ирфон, 1985.
9. Л. И. Тимофеев. Основы теории литературы. - М., 1963.
10. С. Саидов. Соҳибқирони шоирӣ – устод Рӯдакӣ. Дар Паёми ДДОТ. - Душанбе, 2010, №1(35).

Дарси даҳум
ПЕРСОНАЖ, ТИП ВА ХАРАКТЕР
(Лексия 1 соат, КМРО 1 соат)

ПЕРСОНАЖ- Иштироккунандаи асари бадеӣ агар иштироки ӯ бошад, онро персонаж ё худ иштироккунанда мегӯянд.

Персонажҳо мувофиқи дараҷаи иштироқашон дар асари бадеӣ ба се гурӯҳ тақсим мешаванд:

- 1) асосӣ, ё худ марказӣ,
- 2) дуумдараҷа,
- 3) лаҳзавӣ.

Персонажҳои дуумдараҷа ва лаҳзавиро ёридиханда ҳам мегӯянд.

Персонажҳои асосӣ(марказӣ)- онҳое мебошанд, ки дар саросари воқеаҳои асари бадеӣ ва ё қисми зиёди онҳо иштирок менамоянд, воқитаи асосии ҳалли зиддият ва танҷими сюжет, ҳамчунин дорои характеру портрет мебошанд. Дараҷаи иштироки персонажи марказӣ дар воқеаҳои сюжет ба жанри асар, замони воқеаҳо ва доираи сюжет вобаста мебошад. Масалан дар роману достонҳои мӯҳташам имкон дорад, ки персонажҳои марказӣ дар тамоми воқеаҳо иштирок накунанд, вале дар ҳикоя дар тамоми хати сюжет иштирок менамояд. Дараҷаи характери персонажи марказӣ ҳам ба жанри асар ва доираи сюжети воқеаҳо вобаста мебошад. Дар жанрҳои мӯҳташам характер пурра, процесси ташаккул ва заминаҳои он ҳаматарафа ифода меёбад, дар жанрҳои хурд нависанда ба тасвири нуктаҳои асосӣ қаноат мекунад.

Персонажҳои дуумдараҷа – онҳое мебошанд, ки дар як қисми воқеаҳо ва сюжети асар иштирок карда, барои ташаккули характери персонажҳои марказӣ, барои ҳалли зиддият, ба равиши воқеа кӯмак мерасонанд ва то дараҷае характери худро ҳам зоҳир мекунанд. Дараҷаи иштироки ин персонажҳо ба персонажҳои марказӣ вобастааст, яъне тамоне, ки эҳтиёҷ пайдо шуд пайдо шуда, ҳангоми барҳам шурдани эҳтиёҷ аз миён меравад. Масъалаҳои ҷаҳонбинӣ, портрет ва характери ин тоифаи персонажҳо низ ба иштироккунандагони марказии асар вобаста мебошад.

Персонажҳои лаҳзавӣ- онҳоеанд, ки лаҳзае пайдо шуда, дар ҳалли гиреҳе, чунончи гиреҳи зиддият, ё сюжет, ё тар-

диши характери персонажи марказӣ кумаке мекунанду нопадид мегарданд. Имконияти ин тоифаи персонажҳо барои нишон додани портрету характер тамоман маҳдуд мебошад. Мавқеи персонажҳои ёварро аз ҳамин чиз ҳам равшан тасаввур кардан мумкин аст, ки бидуни онҳо образи персонажҳои асосӣ офарида намешавад. Персонажҳо аз рӯи моҳияти худ асосан ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд:

- 1) мусбат,
- 2) манфӣ.

Персонажҳои мусбат – онҳое мебошанд, ки идеалҳои пешқадами нависандаро ифода карда, барои ҳақиқат, адолати иҷтимоӣ беҳбудии ҳаёти ҷомеа ва ғояҳои дигари неқ мубориза мебаранд, ба хонанда ахлоқи ҳамида ва равиши неки қору зиндагиро меомӯзанд. Нависанда бидуни персонажҳои мусбат (ба истисноӣ асарҳои ҳаҷвӣ) асар офарида наметавонад. Персонажҳои мусбат марказӣ, дуҷумдараҷа ва лаҳзавӣ низ шуда метавонанд ва онҳо аҳамияти бузурги тарбиявӣ доранд, барои дар рӯҳи идеалҳои олии тарбия намудани насли наврас мисли обу ҳаво заруранд. Дар рӯҳи ватандӯстӣ, маърифатпарварӣ, олиҳимматӣ, ишқу муҳаббати самимии инсонӣ, адолатхоҳӣ, ахлоқи поки инсонӣ тарбия намудани чандин насли одамон чунин образи персонажҳои абадзиндаи адабиёти бадеӣ – Рустам, Анӯшервон, Маздак, Ҳоҷа Насриддин, Ҳотам, Самак, Ҳасан, Қодир, Фирдавсӣ, Садриддин, Собир, Восеъ ва ғ. хизмати бориз кардаанд.

Персонажҳои манфӣ – онҳоеанд, ки идеали нависандаро бевосита ифода намекунанд, ба муқобили персонажҳои мусбат мубориза мебаранд, рафтору фикру зикрашон ба вайронкорӣ, бадию бадахлоқӣ, хиёнат ва дигар кирдорҳои харобиовар нигаронида шудаанд. Инҳо аксаран персонажҳои дуҷумдараҷаю лаҳзавӣ мешаванд. Персонажҳои манфӣ дар асари бадеӣ роли муҳим мебаранд, чунки бидуни онҳо воқеа ба амал намеояд, зиддият пайдо намешавад. Бе воқеа ва зиддият образи персонажи марказӣ ҳам офарида намешавад. Персонажҳои манфӣ аҳамияти тарбиявӣ ҳам доранд, чунки хонанда шикасти ногузири чунин персонажҳоро мебинад, кӯшиш мекунад, ки хатоҳои содир намудаи онҳоро такрор накунад, бинобар ин тарафи персонажҳои мусбатро мегирад. Масалан

ин ҳикмат беҳуда ба вучуд наомадааст: “Лукмони ҳакимро сурсиданд:

Адаб аз кӣ омӯхтӣ?

Гуфт:

Аз беадабон”.

ТИП- мафҳуми тип аз калимаи юнонии *typos*-намуна гирифта шудааст. Истилоҳи тип дар алоҳидагӣ дар қатори образи характер, масалан, чун ифодаи “типҳои барҷастаи бадеӣ» истифода мешавад. Барои ба вучуд овардани типи бадеӣ ба нависанда бештар прототип мадад мерасонад. Маълуми луғавии ин калимаи юнонӣ (*prototypoh*-персонажи аслӣ) бунёд ва тимсоли тип буда, ба маълуми истилоҳи аш, шахсонанд, ки ҳақиқатан дар зиндагӣ вучуд дошта, асоси образи типҳои бадеӣ мешаванд.

Маълуми прототипи ҳаёти барои ҳамаи адабиёте, ки шоқеияти реалиро инъикос менамояд, аҳамияти кулӣ дорад. Нависандагони ҳақиқатнигор ҳамеша дар кӯшиши онанд, ки характерҳои намоёну арзандаро аз зиндагӣ интихоб карда образҳои бадеӣ созанд. Намунаи прототипҳои ҳаёти дар адабиёти ҷаҳон хеле фаровон аст: повести “Чапаев”-и Д. Фурманов, “Зоя”-и З. Алигер, “Гвардияи ҷавон”-и А. Фадеев, “Восеъ” ва “Фирдавсӣ”-и С. Улуғзода ва ғ. аз ҳамин қабиланд.

Гап дар сари ин аст, ки гоҳе нависанда тамоми феълҳои худ, хислати характери як синф ё табақаҳои комили интихобӣ ва ё ягон тоифаи маълуми ҷомеаро дар шахси як персонаж хеле моҳирона ва бакулли акс менамояд, ки дар натиҷа ин образ то ба дараҷаи намунаи барҷастаи ҳамон синф ва ё тоифа мерасад, ки онро дар адабиётшиносӣ тип меноманд. Масалан, Қорӣ Ишқамбаи устод С. Айнӣ тамоми нишонаҳои зохирию ботинии судхӯрони аморати Бухороро дар давраи конкрети таърих – инқирози феодализм ва арафаи социализм хеле мукамал дар шахси худ ҷамъ намудааст. Ё худ, Ҷалол Иқромӣ тавассути образи Дилоромқаниз тамоми хислатҳои хосаи модарони ваҳдаткаши тоҷикро, аз қабилӣ бурдборӣ, покизақорӣ, ҳунармандӣ, соҳибдӯстӣ, меҳнатдӯстӣ ва ғ. эътимодбахш нишон дода тавонистааст.

А. М. Горкий роҳи офаринишӣ образҳои типиро хеле содаву мушаххас баён кардааст: “Агар нависанда танҳо як

дуқондор, шиноси худ, фақат як амалдор, як коргарро
тасвир кунад, фотографияи маҳз як шахс хосил мешазад.
Вале агар нависанда 20, 50 ё 100 дуқондор, амалдор ва
коргарро дида, аз ҳар кадоми онҳо муҳимтарин
хусусиятҳояшон, хусусиятҳои синфиашон, одатҳоиашон,
табъу завқашон, дастчунбониашон, ақидаҳои
маздабиашон, тарзи гуфторашон ва ғайраро чун карда
гираду дар шахси як дуқондор, амалдор, коргар чамъ ку-
над — бо ин усул нависанда тип месозад ва ин санъат хоҳад
буд”.

Дар баробари персонажҳои мусбату манфӣ, марказӣ
дуҷумдараҷабу лаҳзабӣ боз дар асари бадеӣ истилоҳи
қаҳрамон ва образҳои ҷовид мавҷуданд. Дар адабиётшино-
сии ҳозира персонажҳои марказии асари бадеиро, сарфи
назар аз ҷигунагии моҳияташ қаҳрамон мегӯянд. Ин тарзи
тасниф сахҳ нест. Бинобар ин зарур аст, ки истилоҳи
қаҳрамон танҳо нисбати образҳои марказии мусбат исти-
фода шавад. Дигар ин ки на ҳама образҳои мусбат ба
моҳияти қаҳрамон мувофиқат доранд. Қаҳрамон образи
мусбатест, ки қору фаъолияти ӯ ибрати дигарон гардида, ӯ
барои идеали олинш, дар набарди нобаробар боқувваҳои
аҳриманӣ, зиддичамъиятӣ ҷоннисориҳо намудааст.

Образҳои ҷовид — дар адабиёти халқҳои олам образҳои
дучор меоянд, ки бинобар вусъати моҳияти худ дар бисёр
асарҳои бадеӣ такрор меёбанд, аз насл ба насл гузашта
умри абад пайдо мекунанд. Образҳои Ҳотами Той, Рус-
там, Мачнун, Лайлӣ, Фарҳод, Ширин, Юсуф, Зулайхо ва
баъзе дигарон образҳои ҷовиди адабиёти тоҷик маҳсуб
меёбанд. Бисёр аз образҳои ҷовид заминаи воқеӣ доранд,
чунонки Искандари Мақдунӣ, Ҳотами Той, Қайси
Мачнун, Хусравӣ Парвиз ва ғ. Вале адибони суҳанофарин
қорҳои қардаанд, ки аз ин шахсони таърихӣ танҳо ном ва ё
ному мақоҷ боқӣ мондаасту халос. Дар аксари қулли
мавридҳои рафтору қардор, завқу ҷаҳонбинӣ, муҳити
зиндагӣ ва амалиётҳои одамони воқеии пешгузашта
мувофиқи идеал ва ҷаҳонбинии санъаткорон дигар қарда
шудаанд. Баъзе образҳои манфӣ низ барои ибрати дигар-
он аз адабиётчӣ як давра ба давраи дигар мегузаранд,
мисли Заҳҳок, Намруд, Ҳачҷоҷ, Гитлер, Чингиз. Баъзе
образҳои ҷовид аз худуди тамаддуни як халқ баромада ба

маданияти халқҳои дигар дохил мешаванд. Образҳои Рус-там, Лайлию Мачнун, Фарҳоду Ширин ва дигарон дар адабиёти дигар халқҳои Машриқзамин низ дучор меоянд.

Характер – одамон дар зиндагӣ аз ҳамдигар на танҳо дар сурат ва қадду қомат, балки дар хислатҳо, завқ, дониш, ҳаракат тарзи гуфтору рафтор ва дигар одатҳо низ фарқ мекунанд. Нависанда барои конкретияту умумияти образи персонажи худ маҷмӯи хислатҳо, рафтор, кирдор, гуфтор, шик қаҳонбинӣ ва тарафҳои дигари вайро тасвир мекунад, ки хамаи онҳо дар якҷоягӣ характерро ташкил медиҳанд. Чигунагии одам, қаҳонбинии вай пеш аз хама дар амалиёт, дар муносибат бо дигарон, бо ҷомеа, бо таърих, бо муҳити вост ошкор мегардад, бинобар ин ҳам амалу муносибат ва гуфтори персонаж муҳимтарин воситаи характери вай ҳисоб меёбад. Масъалан характер се чизро дарбар мегирад:

- 1) таркиби характер,
- 2) просесси ташаккули характер,
- 3) заминаҳои чигунагии характер.

Ба таркиби характер – феълӣ атвор, шишту хез, муомилаю муносибат, одату дунёшиносӣ дохил мешвад. Дар маркази ҳайати характер қаҳонбинӣ меистад ва тамоми ринштаҳои таркиби характерро мепайвандад.

Характер модарзодӣ нест, вай ташаккул меёбад. Аз ин рӯ, характер просесси ташаккул дорад. Чунки бо мурури вақт инсон соҳиби характери муайян мешавад. Масалан вазифаи нависандаи ҳамосасаро он аст, ки характери баҳрамони худро дар таъбироту тақоммулот нишон диҳад, аниравӣ ё инкирози характери вайро эътимодбахш нишон дода тавонад.

Инкишофи характер худ ба худ рӯй намедиҳад вай сабабҳои худ, заминаҳои моддию маънавии худро дорад, ки он ду хел мешавад:

- 1) объективӣ,
- 2) субъективӣ.

1. Ба заминаҳои объективии характер чигунагии соҳти ҷомеа, баромади иҷтимоӣ, мафкураи ҷамъиятӣ, инъишаҳои таърихӣ ва амсоли инҳо дохил мешаванд, ки инсон дар он муҳит парвариш меёбад.

2. Заминаҳои субъективии ташаккули характерро таҳсил, мутолеа, касбу кор, фаъолияти меҳнатии худӣ

одам ташкил медиҳад. Одам қудрат дорад, ки амалҳои мазкурро таъғир диҳад, аз онҳо пурсамар истифода барад.

Мафҳумҳои характер ва образ наздиканд, баъзеҳо ҳатто ин ҳардуро як чиз меҳисобанд, аммо истилоҳоти мазкур категорияҳои мустақиланд, зеро доираи фаъолияти образ васеъ буда, он ҳуди характерро низ фаро мегирад. Ба қавли профессор Тимофеев Л. И. характер ядрои образи бадеӣ мебошад.

На танҳо характер инчунин тасвирҳои шоирона низ мӯчиби образанд. Образ маъноӣ маҳдуд ва маъноӣ васеъ дорад. Ба маъноӣ маҳдуд персонажҳои дорои характерро ифода кунад, ба маъноӣ васеъ қулли тасвири бадеӣ, аҷумла, тасвирҳои шоирона низ дохил мешаванд (дар ин мавзӯ дар фасли оянда сӯҳбат мекунем. С. С.).

Адабиёт:

1. Ю. Бобоев. Назарияи адабиёт. Қисми 1. Муқаддимаи адабиётшиносӣ. - Душанбе: Маориф, 1992.
2. Р. Мусулмониён. Назарияи адабиёт. - Душанбе: Маориф, 1990.
3. Л. И. Тимофеев. Основы теории литературы. - М., 1963.
4. Г. Н. Поспелов. Теория литературы. - Москва: Высшая школа, 1978.
5. Б. Худойдодов. Тип ва типикунонии асари бадеӣ. - Душанбе: Ирфон, 1975.
6. Р. Амонов. Лирикаи халқи тоҷик. - Душанбе: Дониш, 1968.
7. С. Саъдиев. Мавзӯ ва идеяи асари бадеӣ. - Душанбе: Ирфон, 1975.
8. Х. Мирзозода. Лугати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ. - Душанбе: Маориф, 1992.
9. Т. Отахонов. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ. - Душанбе: Ирфон, 2002.
10. Х. Асозода, А. Кучаров, Адабиёти садаи XX. - Душанбе: Маориф, 2006.

Дарси ёздаҳум
ТАСНИФИ ВОСИТАҲОИ ТАСВИРИ БАДЕӢ
(Лексия 1 соат, амалӣ 1 соат, КМРО 1 соат)

Образ ё тасвирҳои шоирона он калимаю ибора ва ё тарзи ифодае мебошанд, ки ягон чузъи воқеиятро барҷастаю аёнӣ ва муассиру хотирнишон акс менамоянд. Ин гуна образҳои шоиронаро гоҳе образҳои минҷатурӣ ва образпораҳо низ мегӯянд. Образҳои шоирона дар асоси шон чузъи ҳаётӣ сохта мешаванд. Аёнӣят ва муассирию хотирнишонӣ муҳимтарин нишонаҳои тасвири шоирона аст. Масалан, агар шахс гӯяд, ки “гурусна шудаму хӯрданӣ надорам»сухан ба гӯш чун хабар мерасад, вале гӯяд, ки “ҳумори дӯғро ба маҳтоб мешиканам»дар ин тасвир маъние фавран дарк мешавад. “Ё фалонӣ сухандон аст»гапи муқаррарист, вале “фалонӣ ба гап чома менӯшонад»сухани образнок аст. Ба ин маънӣ ба байти ҷирини устод Рӯдакӣ таваҷҷӯҳ мекунем, ки чи гуна тасвирҳои гирои шоирона истифода шудаанд:

Бихандад лола бар сахро, ба сонӣ чехраи Лайло,

Бигиряд абр бар гардун, ба сонӣ дидаи Мачнун.

Зи оби ҷӯй ҳар соат, ҳаме бӯи гулоб ояд,

Дару шустаст пиндорӣ, нигори ман рухи гулгун.

Дар ин шеър чунин санъатҳои маънавий- ташбеҳ, ташкил, истиора, таносуб, муболиға, талмеҳ бамаврид ва хеле устодона бакор рафта, ҳусни маъниро дучанд афзун намунаанд. Ҳамин тавр, сухани образнок- суханест, ки дар либоси бадеъ гуфта шуда бошад. Сухани бадеъ акси сухани муқаррарӣ буда, маънии сухани навро дорад. Шоире, ки сухани нав гуфта наметавонад, маънидузд мегӯянд, ки сикитарин таҳқир барои санъаткор аст. Шоироне, ки дар ёфтани тасвирҳои шоирона мумтоз ҳастанд соҳиби лақаби “Ҳаллоқ-ул-маъонӣ”-Ҳоконӣ, “Абулмаонӣ”-Бедил, “Абулмаонии сонӣ”- Соиб, Муншӣ шудаанд.

Тасвирҳои шоирона бо истифодаи санъатҳои бадеъ сохта мешаванд. Роҷеъ ба санъатҳои бадеъ ба забони форсии тоҷики зиёда аз 100 рисолаҳои илмӣ таълиф ёфтаанд, ки мо дар фасли сеюми ин дастур ба чанд намуна ишора мекунем. Ҳанӯз дар асри X Абӯалӣ ибни Сино санъатҳои бадеиро ба ду гурӯҳ- лафзию маънавий тақсим карда буд.

Ин ақида дар давраҳои минбаъда боз рушду такомул ёфтааст. Таснифи фишурдаи санъатҳои бадеӣ чунинанд:

1. Ба санъатҳои лафзӣ инҳо мансубанд: таҷнис, иштиқоқ, тарсеъ, сачъ, такрор, акс, илтизом, мураббаъ, мусамман, мудаввар, лабрас, лабнорас, муталлавин, мувашшах, табдил ва ғ. Он санъатҳои бадеие, ки барои ороиш ва мавзунии сухан хидмат мекунанд, санъатҳои лафзӣ номида мешаванд.

2. Ба санъатҳои маънавий инҳо дохил мешаванд: тавсиф, ташбеҳ, тафвиф, истиора, муболиға, маҷоз, киноя, таъриз, ихом, таҷниси маънавий, газоду муқобила, таҷоҳули ориф, таносуб, тааҷҷуб, илтифот, лаффу нашр, ирсоли масал, тамсил, тафсир, бозгашт, талмех, барооти истехлол, ташхис, муурооти назир ва ғ. Он санъатҳои бадеие, ки тасвирҳои шоирона месозанду ба маъно дигаргунӣ ворид месозанд, санъатҳои маънавий меноманд.

Чанд намуна аз санъатҳои лафзӣ:

1. **Иштиқоқ**- калимаи арабӣ ба маънои шикофтан, чоҳкандан аст. Санъати лафзӣ буда аз як решаи калима, чанд калимаи наздикмаъно сохтан аст.

Масалан:

Ҳақим он кас, ки ҳикмат нек донад,

Сухан маҳкам ба ҳукми хеш ронад.

Дар ин ҷо калимаҳои **ҳоқим ва ҳақим, маҳкам ва ҳукм** аз як решаанд, ба ибораи дигар истифодаи якчанд калимаҳои ҳамрешаро дар шеър ё наср иштиқоқ меғунанд.

2. **Илтизом(эънот)**- эънот калимаи арабӣ буда, ба маънои ранҷ ба худ ниҳодан омадааст, илтизом низ калимаи арабӣ буда ба маънои такрор, нолозим низ меояд. Дар истилоҳ санъати лафзиест, ки калимаҳо лозиму нолозим ба хоҳири лафзбозӣ истифода мешаванд:

Эй нигори сангдил, эй лӯбати симину зор,

Дар дили ман меҳри ту чун сим дар санг устувор.

Сангдил ёреву симинбар нигоре з-он ки ҳаст,

Ҳамчу нақши симу зар, санг андар дили ман пойдор.

3. **Сачъ**- калимаи арабӣ ба маънои овози паррандагони ҳушовоз, аз қабилӣ кумрӣ, чӯр, сор ва ғ. меояд. Дар истилоҳ калимаву ибораҳое, ки дар осори насрӣ дар охири ҷумла ва ё дар миёна ҳамоҳанг, ҳамқофия шуда омадаанд, сачъ меноманд. Аз ин рӯ, сачъ як навъи қофия низ ҳаст.

Мисол : “Гуфтам: ҳикояти он рӯбоҳ муносиби ҳоли туст,
ки дидандаш гурезону афтону хезон. Касе гуфтаи: чи офат
аст, ки мучиби чандин маҳофат аст? . . . Шугурро бо ту бӣ
муносибат аст ва туро баду чӣ мушобҳабат?”

4. Тарсеъ – калимаи арабӣ буда ба маънои ба чизе
ҷавохир кашидан, оро додан меояд. Масалан ба банд на
кӯсаҳои асбоби мусиқӣ ва ё аслиҳои шахсӣ аз қабил
ластаи шамшер ва ғайра ҷавохир шинондан аст. Яъне
санъати лафзиест, ки калимаву ибораҳои мисраи якум ва
дуюм дар шакли муттавозии дар як қолаб овардан аст.
Чомӣ гуфтааст:

Бар ҳар зараре сабур мебояд буд,
В-ар ҳар нафаре нуфур мебояд буд.

Мисоли дигар:

Сунбул ба ҳавои хуши таннози ту рақсад,

Булбул ба навои найи пурнози ту рақс.

5. Қалб- яке аз санъатҳои лафзист, ки он аз пешу ақиб
шудани овозҳо, ҳичоҳо ва калимаҳо, байтҳо ба вазни ди-
гар ҳосил мешавад:

Ба ман акнун итоб дорад дилбар,
Хирман-хирман зи зулф борад анбар.

Чаппаи ин байт:

Дилбар дорад итоб акнун бо ман,
Анбар борад зи зулф хирман-хирман.

Чанд намуна аз санъатҳои маънаӣ:

1. Санъати лаффу нашр- маънои луғавиаш ғун кардан,
густурдан, паҳн кардан аст. Шоир дар аввал чанд калима-
ро пайхам оварда, баъд онро аз рӯи тартиби муайян аз
ягон ҷиҳат шарҳ медиҳад. Шартӣ асосӣ ин аст, ки шарҳи
калимаҳо аз рӯи тартиби ҷойгиршавии онҳо сурат биги-
рад. Яъне калимае, ки дар аввал омадааст, хангоми шарҳ
дар ҷои аввал қарор гирад, калимае, ки дар ҷои дуюм бо-
шад, шарҳ дар ҷои дуюм ва ба ҳамин усул калимаҳои ди-
гар шарҳ дода мешаванд:

Дили рақибу лаби шикваю дари ошиқ,
Ба як ишораи абруи шикасту басту кушод. (Возех)

Санъати лаффу нашр ду навъ мешавад:

- 1) мураттаб,
- 2) мушавваш.

Мураттаб он аст, ки лаффи якум ба нашри якум, лаффу дуюм ба нашри дуюм боқӣ бо ҳамин тартиб шарху тавзе меёбад. Чунончи:

Чаҳонпахлавон он яли арчманд,
Ба теғу ба ханҷар, ба гурзу каманд.

Буриду дариду шикасту бубаст,
Ялонро сару синаю пою даст. (Фирдавсӣ)

Мушавваш он аст, ки калимаҳо аз рӯи тартиб не, балки омехта шарх меёбанд.

Парвона зи ман, шамъ зи ман, гул зи ман омӯхт,
Афрӯхтану сӯхтану чомадаридан.

Дар ин ҷо шоир бояд аввал сифати калимаи парвона(сӯхтан)-ро меовард, аммо чи тавре ки мебинем, дар мисраи дуюм аввал сифати шамъ –афрӯхтанро овардааст, бояд сифати парвона аввал оварда мешуд. Намунаи дигар:

Аз замин чӣ мечӯӣ, в-аз фалак чӣ мехоҳӣ?

Гунбази тилисм аст ин, чодари хаёл аст он. (Сайидо)

2. **Истиора** –дар луғат чизе ба орият хостан аст ва дар истилоҳ санъати маънавиест, ки лафзе бошад аз маънии ҳақиқӣ ба маънии дигар, ки ин ҷо бар сабили орият мустаъмал бошад:

Домани боғ бад-ин гуна, ки мушколуд аст,
Бод дар чайб магар анбари соро дорад?

Донишмандон истиораро як навъи маҷоз мешуморанд, ҳатто ташбеҳи пушида низ гуфтаанд:

Гули ман иди наврузат муборак,
Чунин чашни дилафрузат муборак.

3. **Киноя**- калимаи арабӣ буда, маънои луғавиаш сухани пушида ва ё пушида сухан гуфтан аст. Аз санъатҳои маънавиест. Калимаву ибораҳо ба маънои асли не, балки акс меоянд. Шартӣ асосӣ он аст, ки маънои асли ва иловагӣ аз нигоҳи мантиқӣ ба ҳам мувофиқат кунад. “Думи сагат қач”, “Оби дари хона тира”, “Дарро задам девор кафид”. Киноя дар афсона, латифа, мақолу зарбулмасалҳои халқӣ хеле зиёд истифода мешавад. Масалан, “Дами табарро пахта гирифтааст”, “Ҳамаро мон, амаро меҳмон кун”.

Ғар мусулмонӣ ҳамин аст, ки Ҳофиз дорад,
Вой агар аз пас имрӯз бувад фардое.

4. **Таҷоҳули ориф**- аз ду калима иборат аст ва ҳарду арабианд. Таҷоҳул калимаи арабӣ буда, маънояш худро ба нодонӣ задан аст. Ориф низ калимаи арабӣ буди маънояш огоҳ, доно аст. Ин санъати маънавиест, ки шоир ҳангоми тасвири касе ё чизе худро қасдан ба нодонӣ задани ҷамъи ҳам савол медиҳад. Мақсад аз ин саволҳо ҷавоб гирифтани набуда, баръакс диққати хонанда ва шунавандаро баёнтар ҷалб кардан мебошад. Шопури Нишопурӣ дар назми зерин аз санъати таҷоҳули ориф хеле моҳирона истифода кардааст:

Рузгор ошuftатар ё зулфи ту, ё кори ман?

Зарра камтар ё даҳонат, ё дили ғамхори ман?

Шаб сияхтар ё дилат, ё ҳоли ман, ё ҳоли ту?

Шаҳд хуштар ё лабат, ё лафзи гавҳарбори ман?

Назми парвин хубтар, ё дурр, ё дандони ту?

Қомати ту росттар, ё сарв, ё гуфтори ман.

Васли ту дилҷуйтар, ё шеърҳои нағзи ман?

Ҳаҷри ту дилсӯзтар, ё нолаҳои зори ман. . .

5. **Саволу ҷавоб**- калимаи арабӣ буда, савол, ё суол ба маънои пурсиш, дархост ва ҷавоб- посух, яъне сухани муқобили савол аст. Дар илми бадеъ номи яке аз санъатҳои маънавий мебошад. Тавассути ин санъат шоир ё нависанда баъди баёни эҳсосоти қалбӣ аз номи қаҳрамони ириқӣ ҳам худ суол медиҳад ва худ ҷавоб мегардонад. Шартин асосӣ он аст, ки бояд дар ниҳояти мантиқию ҷаҳадонӣ ифода ва воқеъ шуда бошад.

Бирехт. Кӣ? Гули сурӣ. Чӣ рехт? Барг. Чаро?

Зи ҳаҷри лола. Кучо рафт лола? Шуд пинҳон.

Аз он чӣ хезад? Дурр. Аз ин чӣ хезад? Зар,

Сахо кӣ варзад? Ин. Ато кӣ бахшад? Он. (Унсурӣ)

Омад бари ман! Кӣ? Ёр. Кай? Вақти саҳар,

Тарсанда зи кӣ? Зи хасм. Хасмаш кӣ? Падар.

Додам-ш ду бӯса. Бар кучо? Бар лаби тар,

Лаб буд? На. Чӣ буд? Ақиқ. Чун буд? Чу шакар.

(Рӯдакӣ)

6. **Муурооти назир**- сифати муштараке миёни монандҳои ҷамъи аст, яъне монандиро хоستان. Онро талфиқ ва тано-

суо ҳам мегуянд:

Аз мушк ҳаме тир занад наргиси чашмат,
З-он лолаи рӯи ту зирех сохт зи анбар.

Истилоҳи муруотулназир арабӣ буда, маънои рӯя кардани чизеро дорад. Як хели ташбех, ки ба истиора наздик аст, шоир хусусиятҳои ба ҳам наздику муносиби ташбехшавандаву ташбехкунандаро як чо меорад, зеро зикри яке дигареро талаб мекунад. Чунончи:

Рӯят дарёи хусну лаълат марҷон,

Зулфат-анбар, садаф-дахон, дурр-дандон.

Абру киштиву чини пешонӣ-мавҷ,

Гирдоби бало ғабғабу чашмат туфон. (Рӯдакӣ)

7. Бароати истехлол- Бароат калимаи арабист, маънои луғавиаш санъат, малака, равшанӣ, бузургӣ ва бартарӣ чустан дар фазлу фасоҳат аст. Истехлол низ калимаи арабист ва маънои оғоз, сарсухан ва дидани моҳи навро, ҳилолро дорад. Дар илми бадеъ бароати истехлол аз санъатҳои бадеии маънавист. Шоир дар аввали маснавӣ, дoston ё матлаи ғазалу касида мисраъ ё байтеро оварда, диққати хонандаро ба мисраъҳои минбаъдаи асар ҷалб мекунад. Агар устодона эҷод шуда бошад, хонанда аз мавзӯ ва мазмуни асар огоҳ мешавад.

То чанд кунӣ гиря дар маснади Нӯшервон,

Дар касри Кремл, эй дил асрори ниҳон бархон.

Ё матлаи касидаи “Харобаҳои Мадоин”-и Хоконии Шервонӣ беҳтарин намунаи бароати истехлол аст:

Хон, эй дили ибратбин, аз дида назар кун, хон!

Айвони Мадоинро оинаи ибрат дон.

Адабиёт:

1. Т. Зехнӣ. Санъати сухан. – Душанбе: Маориф, 2007.
2. Х. Шарифов. –Калом бадеъ. –Душанбе: Маориф, 1991.
3. Хоҷа Ҳасани Нисорӣ. Чаҳор гулзор. -Душанбе: Ирфон, 1998.
4. Х. Шарифов. Суханварӣ. –Душанбе: Оли Сомон, 1998.
5. А. Чомӣ. Баҳористон. -Душанбе : Адиб, 1978.
6. Ҳусайн Воизи Кошифӣ. Бадоеъ-ул-афкор. -Душанбе: Маориф, 2007.

7. Мунтахаботи “Тарҷумон-ул-балоғат” ва “Ҳадиқи-ул-сеҳр”. Таҳияи матн, муқаддима ва тавзеҳоти Х. Шарифов. - Душанбе: Дониш, 1987.

8. Р. Мусулмонкулов. Асрори сухан. - Душанбе: ДИИ, 1980.

9. Р. Мусулмониён. Назарияи адабиёт. - Душанбе: Маориф, 1990.

10. С. Саъдиев, А. Самадов. Адабиёт(кигоби дарси барои синфи 10). - Тошканд: Узбекистон, 2005.

11. Шамсиддин Муҳаммад ибни Қайси Розӣ. Ал-Ҷувҷам. Муаллифи сарсухану тавзеҳог. У. Тоиров. - Душанбе: Адиб, 1991.

13. Х. Мирзозода. Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ. - Душанбе: Маориф, 1992.

Дарси дувоздаҳум
ПРИНЦИПҲОИ ТАҲЛИЛИ
АСАРИ АДАБӢ-БАДЕӢ
ДАР ЯҶОНАҒИИ МАЗМУН ВА ШАКЛ
(Лексия 1 соат, КМРО 1 соат)

Мувофиқи қонуни диалектика ҳар як чиз шаклу мазмун дорад ва онҳо, яъне шаклу мазмун чудонашаванда мебошанд. Асари адабиёт ва санъат низ шаклу мундариҷа дорад. Ба қавли Белинский В. Г. “ҳангоме, ки шакл ифодаи мазмунест, онҳо чунон саҳт алоқаманданд, ки аз ҳам чудо ҷарданашон маънии барҳам задани мундариҷаро дорад ва баръақс чудо қардани мундариҷа аз шакл барҳамзадани шаклро дорад”.

Мундариҷа –вожаи арабӣ буда маънояш дарҷшудан мазмун –дар зимн ифодашуда аст. Маънии ҳарду истилоҳ. яъне ҳам мазмун ва мундариҷа дар адабиётшиносӣ як ҳел аст. Мундариҷа чун истилоҳи адабиётшиносӣ дар лу маънӣ –маҳдуд ва васеъ қор фармуда мешавад. Маънои маҳдуд –мазмуни асари конкретро ифода менамояд. Маънии васеъ –як ҷузъи қонуни мундариҷаю шаклро мефаҳмонад. Ба маънои васеи мундариҷа пеш аз ҳама ғоя дохил мешавад, ғайр аз ин мавзӯй ва маънии маҳдуди мазмуноро низ маҳсуб медонанд. Бинобар ин аввал катего-

рияи ғоя ва баъд мавзӯро алоҳида мебинем.

Ғоя - он муроди марказие, ки барои ифодаи вай асари бадеӣ таълиф ёфтааст, ғоя ном дорад. Ғоя моҳиятан ду нав мешавад. Ғояи мусбат ё пешқадам ва ғояи манфӣ. Ғояи мусбат ғояест, ки ба манфиати ҳаёти ҷомеа нигаронида шудааст. Вай боиси ғалабаи адолат, таҳкими ҳақиқат, густариши ҳусну назокат ва умуман пешравии зиндагӣ мегардад.

Он ғояе, ки зиштию зӯрварӣ, афтодаҳолию инсонбадбинӣ, меҳнатгурезию маишатпарастиро тарғиб мекунад, боиси пешравии ҷамъият мегардад, ғояи манфӣ аст. Азбаски асари бадеӣ беғоя намешавад Ф. Энгелс ба Мина Каутская навишта буд, ки “ҳам падари ҷомеа Эсхил ва ҳам Дантею Сервантес ҷонибдори тамоилинокии асари бадеӣ буданд”. Аз ин рӯ, ғоя дар маркази ҳамагуна асари бадеӣ меистад. Чӣ гуна сурат бастанӣ жанр ва ҳар гуна асари бадеиро ғоя муайян мекунад. Масалан, меҳвари ғоягии “Шоҳнома”-и Фирдавсро ғояи ватандӯстӣ, ватанпарварӣ ташкил додааст. Фирдавсӣ ҳам кӯшиш намудааст, ки ин масъаларо абстрактӣ не, балки дар асоси бузургдошти Иронзамин ҳал намояд. Бинобар ин асоси мавзӯи асар ҳам аз ҳаёти мардуми эрониномаҷод — чӣ ҳаёти таърихӣ, чӣ олами мифологӣ интиҳоб шудааст. Азбаски ғояи мӯхташамӣ ватанпарварӣ ба шакли мӯхташамӣ таҷзиявӣ ниёзманд аст, достони ҳамосавӣ ҳамчун шакли асари бадеӣ интиҳоб шудааст. Аз ҳамин ҷиҳат шакли миллии достонсароӣ — маснавӣ забони тамоил ба рӯҳияи архаистӣ, вазни мутақорибӣ мусаммани мақсур ва лавозимоти дигар ба хоҳири ғояи конкретӣ интиҳоб шудааст. Ба ақидаи Чернишевский Н. Г. “танҳо ҳамон асар асари бадеӣ мешавад, ки вай ғояи ҳақиқиро ифода кунад ва шакл комилан мутобикӣ ғоя бошад”. Барои ҳамин кӯшидан лозим аст, ки тамоми ҷузиёти асари бадеӣ аз ғояи асосии вай чараён гирад.

Ғоя аз нуқтаи назари сифати ифодаи худ ду хел мешавад. Ғояи равшан ва хира. Асарҳое мешаванд, ки муроди муаллиф равшан ва конкрет ифода ёфтааст ва хонанда мазмуни онро бидуни шакку шубҳа дармеёбад. Баръакс асарҳое дучор мешаванд, ки ғояи он тираву торик ва печ дар печ аст. Муроди нигорандаро кас ба осонӣ пай наме-

барад. Ин масъала , албатта ба истъдоду маҳорати сунъ-
аткор вобаста аст. Вале як сабаби дигари печ дар печин
ғоя ба муҳити сотсиалӣ-ичтимоӣ низ вобаста мебошад.
Яъне муҳит ба адиб имконият намедиҳад, ки ғояи дарко-
риро кушоду равшан баён намояд. Бинобар ин адиб
кушиш менамояд, ки фикр тавассути рамзу киноя, ташхи-
су тамсил ифода гардад. Масалан, матлаби “Мантиқ-ут-
тайр”-и Ағтор, “Лисон-ут-тайр”-и Навоӣ ҳамин гуна печ
дар печ баён шудаанд. Муаллифон маъниҳои динӣ-
тасаввуфиро (бо Худованд наздикшавии суфиро) тавассути
рамзу тамсил баён кардаанд.

Масъалаи дигар он аст, ки чигунагии ғояи асар ба
ҷаҳонбинии адиб вобаста мебошад. Вале ғояи асари бадеӣ
аз ҷаҳонбинии адиб бояд васеътар бошад. Ба ин маънӣ
Унсурӣ оварда:

Касе, ки моя надорад, сухан чӣ донад гуфт?

Чи гуна парад мурғ, ки баста дорад пар!

Мазмуни асари бадеӣ ин баёни воқеа, масъала, тасвири
ҳолат, предмет ва амсоли инҳо дар асари конкрети бадеӣ
аст. Сарчашмаи мазмуни асари бадеӣ- ҳаёти иҷтимоии
халқ, муҳити зисти мардум, олами ахлоқ ва завқу таъби
вай мебошад. Таърихи ҳар як марҳилаи конкрети халқ,
масъалаҳои нави сиёсӣ ахлоқӣ, ва эстетикиро пеш ме-
ронад, ки маҳз онҳо мазмуни асари бадеиро ташкил
медиханд. Дурустию нодурусти мазмуни асари бадеиро
зиндагӣ ва таърих собит менамояд. Мазмуну ғоя
чудонопазиранд. Нависанда ҳангоми соختани тарҳи маз-
муни асари бадеӣ тобиши ғоявии онро низ пешакӣ муайян
менамояд, агар дар мазмун партави идея намудор наша-
над, ин нуқси санъаткор аст.

Мавзӯ – мафҳуми мавзӯ ҳамаҷун истилоҳ дар
адабиётшиносӣ ду навъ маънидод шудааст:

1. Мавзӯ материали зиндагиро ифода менамояд, ки он
дар асари бадеӣ инъикос ёфтааст.

2. Масъалаҳои асосии асари бадеӣ, проблемаи мар-
каи онро мавзӯ меноманд.

Мавзӯ- калимаи арабӣ буда маъниаш вазъшуда аст. Он
ҷиҳат ва ё соҳа, ҳодиса ва ё ҳолат, масъала ё ҷизи дигаре ,
ки асари бадеӣ роҷеъ ба он навишта шудааст, мавзӯ номи-
да мешавад. А. М. Горкий роҷеъ ба мавзӯ ва ғояи асари

бадеи андешаи ҷолиб дорад, ӯ мегӯяд: “барои эҷоди асари бадеи се чиз муҳим аст, дар бораи чӣ навиштан, барои кӣ навиштан ва чӣ гуна навиштан? Агар дар бори чӣ навиштан мавзӯ бошад, пас барои кӣ навиштан ва чӣ гуна навиштан ба ғоя мансуб мебошад”. Сарчашмаи мавзӯи асари бадеи ҳаёти воқеист ва доираи тематикаҳои ҳаёт молот ва доираҳои мавзӯҳои адабиёт низ хеле васеъ мебошад.

Сифати бадеии асар ба дараҷаи ҳалли мавзӯ вобаста аст, яъне мавзӯ ҳар қадар пурра ва табиӣ ҳал шуда бошад, арзиши асар ҳамон қадар баланд мешавад ва баръақс. Доираи истифодаи мавзӯ гуногун буда, ба маҳорату истеъдоди санъаткор вобаста аст. Адиб метавонад, ки дар атрофи як мавзӯ ё якҷанд мавзӯ муҳокима ронад. Асарҳои сермавзӯро акадмик М. Шакурӣ бисёрҷихата ва сермавзӯ номидааст.

Ҳарҷанд мазмун ва шаклро алоҳида мебинем, вале онҳо аз ҳам ҷудо нестанд, яъне **шакл** моҳият дорад, моҳият бе шакл намешавад. **Шакли асари бадеи** – маҷмӯи лавозимоти асари бадеи мебошанд, ки барои ифодаи мундариҷа ба кор рафтааст.

Маълум аст, ки доираи лавозимоти эҷоди бадеи васеъ мебошад, зеро ба он забону воситаҳои бадеи, чинсу жанр, образи характер, методу услуб, сюжету устухонбандӣ, портрету пейзаж, вазну қофия ва амсоли инҳо дохил мешаванд.

Воситаҳо ва унсурҳои шакли бадеи дар миқёси моҳияти худ ҳам баробар нестанд. Чунончи : агар образ, забон, санъатҳои бадеи устухонбандӣ ва ғ. барои қулли асари бадеи истифода шаванд, сюжет ҳоси асарҳои ҳамосавӣ ва драмавӣ мебошад, вазну қофия танҳо дар назм ба кор бурда мешавад. Албатта, ин ҳол хусусияти нисбӣ дорад. Масалан ҳар қадом унсурҳои нисбат ба ҳамдигар шакли асари бадеианд, образ нисбат ба забон, мундариҷа, забон нисбат ба образ-шакл ва ғ. Дар хусуси шакл Гегель гуфтааст: “Роҷеъ ба Илиада гуфтан мумкин аст, ки мазмуни вай иборат аз ҷанги Троя, боз ҳам аниқтараш аз ғазаби Ахилл, ин барои ҳама чиз аст, вале боз аниқтараш дар айни замон он чиз, ки Ишидаро Илиада қардааст, шакли шеърӣ мебошад, ки дар вай мундариҷа ифода ёфтааст.”

Чи хеле ки дар боло ишора рафт дар байни шаклу мазмун алоқаи диалектикӣ мавҷуд аст, бо вучуди ин баъзе муҳаққиқон шаклро дуюмдараҷа, мазмунро ба ҷои аввал мислӯзоранд. Ба қавли Саъдӣ:

Агар хушмандӣ ба ман гарой,
Ки маънӣ бимонад, на сурат ба ҷой.

Воқеан агар асари бадеӣ тарҷума шавад, ба ғайр аз мазмун хама чиз таъғир меёбад. Носири Хусрав ба ин маънӣ ишора кардааст:

Аз мард камол ҷӯю хушхӯй,
Мангар ба ҷамолу сурати неку.

Миёни мундариҷа ва шакл – таносуби олий бояд мавҷуд бошад, ки ин таносуб қонун аст. Гап дар сари он аст, ки дар як унсури мундариҷа – гоҷа, мавзӯ, мазмун ҳамчунин унсурҳои шакл мисли забон, ҷинс, жанр, метод ва амсоли онҳо мувофиқи табиати худ доираи моҳияти муайяне мебошанд. Мақсад аз ин он аст, ки дар байни шакл ва мазмун асари бадеӣ ягонагӣ бояд вучуд дошта бошад. Атоуллоҳ Маҳмуди Хусайнӣ дар “Бадоеъ-ус-синоъ” ягонагии лафзу маъниро ин тавр таъкид намудааст. “На дар он таҳсину тазйини алфоз кӯшанду ҷашм аз ҳоли ихтилоли маънӣ бипӯшанд ё он ки масалан, маънии ҳос гӯяндӯ тариқи ҳусни адо напӯянд”. Дар ҷои дигар Соиб овардааст:

Лафзу маъниро ба теғ аз якдигар натвон бурид,

Кист, Соиб то кунад, ҷонону ҷон аз ҳам ҷудо?

Ҳарчанде ки дар байни лафзу маънӣ таносуби қавӣ мавҷуд аст, гузаштагонанон-Атоуллоҳ Хусайнӣ, Унсурӯлмаолий Кайковус, Шарофиддини Ромӣ дар нисбат ба шакл бартарии мазмунро таъкид намудаанд. Масалан Атоуллоҳ Хусайнӣ мегӯяд: “Бидон, ки асл дар муҳассаноти лафзия он аст, ки алфозро тобеи маънӣ сонанд”. Кайковус низ ба ин маънӣ таъкид намудааст, ки “маҳд кун то сухани ту сахли мумтанеъ бошад ва чизе ки ту дониву дигаронро ба шарҳи он ҳоҷат ояд, мағӯй, ки шеър аз баҳри мардумон гӯянд на аз баҳри хеш”. Унсурӯлмаолии Кайковус дар ҳамин ҷо дар бораи ғазал сухан ронда таъкид менамояд, ки “Агар ғазал ва тарона гӯй, сахлу латиф ва тар гӯй ва ба қавофии маъруф гӯй, тозиҳои сард ва тариф мағӯй, бар ҳабси ҳол ошиқона ва суханҳои латиф

гуй ва амсолҳои хуш ба кор дор. . . ”

Аз муҳаққиқони рус Чернишевский Н. Г. қонуни ягонагии мундариҷа ва шаклро хеле хуб ба тарзи аёни нишон дода буд: “ Шакл ифодакунандаи мундариҷа аст ва он ба мундариҷа чунон саҳт робита дорад, ки агар шаклро аз мундариҷа ҷудо намоем, ҳуди мундариҷа маҳв хоҳад шуд ва баръакс, агар мундариҷаро аз шакл ҷудо намоем, шакл нест мегардад”. Аз ин гуфтаҳо ҳулоса ин аст, ки мувофиқати пурраю қуллии шакл бар мундариҷа гарави муваффақияти нависанда мебошад.

Баъзан мешавад, ки мундариҷаву шакл мувофиқат намекунад ва ин сабабҳои зиёде дорад, пеш аз ҳама:

- 1) шитобкорию нависанда,
- 2) қамии малақам нависанда,
- 3) лаёқату истеъдоди нависандагӣ,
- 4) огоҳии қам аз назарияи ҷинсу анвои адабӣ,
- 5) соҳти ҷомеа.

Дар ҳамаи замонҳо масъулияти санъаткорони бузург бисёр баланд аст ва ин маъниро Ҷингиз Айтматов ин тавр ба қалам додааст: “ яке аз вазифаҳои асосии нависанда, - ин ташреҳи ҳолати маънавии ҷамъият ва пешбини таҳаввулоти маънавии айём аст”.

Адабиёт:

1. Л. И. Тимофеев. Основы теории литературы. – Москва, 1963.
2. Г. Н. Поспелов. Теория литературы. – Москва: Высшая школа, 1978.
3. Ю. Бобоев. Назарияи адабиёт. Душанбе: Маориф, 1992.
4. Р. Мусулмониён. Назарияи адабиёт. – Душанбе: Маориф, 1990.
5. Х. Мирзозода. Лугати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ. -Душанбе: Маориф, 1992.
6. С. Саъдиев, А. Самадов. Адабиёт(китоби дарсӣ ба-роӣ синфи 10). -Тошқанд:Узбекистон, 2005.
7. Х. Асозода, А. Кучаров. Адабиёти садаи ХХ. - Душанбе: Маориф, 2006.

Дарси сенздаҳум
ҚОНУНИЯТИ ЧИНСИ ВА
ЖАНРИИ АСАРҲОИ БАДЕӢ.
МЕЪЁРҲОИ АСОСИИ ТАСНИФИ ЧИНСУ
ЖАНРҲОИ АДАБӢ
(Лексия 1 соат, амалӣ 1 соат)

Барои дуруст омӯхтани ҳар чиз онро ба қисмҳо ҷудо карда омӯхтан мувофиқи мақсад доништа мешавад. Бинобар ин адабиёти бадеиро ба чинсҳо ва чинсҳоро дар нибати худ ба жанрҳо ҷудо менамоянд. Баъзан адабиётшиносон адабиёти бадеиро ба намудҳо — назму наср ва сипас онро ба навҳо ва хелҳо ҷудо менамоянд. Кӯшиши адабиёти бадеиро ба гуруҳҳо ҷудо намудан ханӯз дар Юнони қадим ба вучуд омада буд. Афлотун дар “Давлат” ном асараш гуфтааст: “ё навъи оддӣ, ё ба нақле, ки тавассути муҳокот сурат пайдо мекунад, ё бо усули омехта. . . Нақле, ки бар муҳакот асос дорад, қомилан мансуб мебошад ба ғоча ва мазҳака, нақли дигар — аз шахси худӣ шоир — инро ту аксаран дар дифирамбаҳо пайдо хоҳӣ кард, тарзи омӯхта бошад, дар шеъри хамосавӣ”. Арасту дар “Поэтика” овардааст: “Таълифи эпос ва воқеаҳо, инчунин мазҳака ва шеъри дифирамбӣ. . . ба таври қулӣ санъати муҳокотанд”.

Абӯнасири Форобӣ дар рисолаи “Рисола дар бораи қонунҳои санъати шеър” таъкид намудааст, ки адабиётшиносони шеършиноси замони ӯ “ашъорро ба навҳои ҳаҷв, мадх, маҳофирот, луғз, мазҳака, ғазалиёт, васфиёт ва ғ. тақсим мекарданд.” Ибни Рушд мегӯяд: “Ҳар қавл аз қавли шеърӣ хичост ё мадеҳ”. Унсурулмаолии Қайковус — мадх, ғазал, хичо, марсия ва зӯҳдро ишора кардааст. Донишманди рус Феофан Прокопович дар мавриди таснифи чинсҳои адабӣ 7 зинаро номбар намудааст:

- 1) эпикӣ,
- 2) драматикӣ,
- 3) буколикӣ,
- 4) элигия,
- 5) сатирикӣ,
- 6) эпиграмматикӣ,
- 7) лирикӣ.

Аммо дар ин таснифот меъёри ягона риоя нашудааст. Ҳарчанд то имрӯз як ақидаи комил ҳукмрон нест, аз рӯи хусусияти дохилии адабиёти бадеиро ба се ҷинс тақсим менамоянд:

- 1) эпикӣ,
- 2) драмавӣ,
- 3) лирикӣ(ғиноӣ).

Баъзе адабиётшиносон публицистикаро низ ҳамчун ҷинси мустақил ба қалам медиҳанд. Гуруҳи дигар асарҳое, ки хусусияти лирикӣ ва ҳамосавӣ доранд – лиро-эпикӣ номида, низ ҳамчун ҷинси мустақил тавсия намудаанд. Ҳамин гуна нашр дар бораи асарҳои лиро-эпикӣ-драмавӣ низ мушоҳида мешаванд. Вале ин усули таснифот ғалат аст, чунки меъёри таснифоти асари бадеӣ ва ҷинсҳои адабиёро бояд қонуниятҳои дохилии адабиёти бадеӣ муайян намояд. Агар мо қонуниятҳои дохилии адабиёти бадеиро ҳамчун меъёр қабул намоем, аз рӯи он асарҳои бадеӣ ба се гуруҳ тақсим мешаванд. Аввал бояд таъкид намоем, ки вай меъёрҳои муайянкунандаи кадомҳоянд? Микдори меъёрҳо мувофиқи қонуни дохилии адабиёти бадеӣ хеле зиёданд, вале мо чор меъёри асосиашро пешниҳод менамоем, ки тавассути онҳо мухтассоти ҷинсу жанрҳои адабӣ рушан мегардад. **Ин меъёрҳо забон, образ, сюжет ва тарзи тасвири бадеианд.**

Образ – дар як гуруҳ асарҳои бадеӣ муфассалу мукамал офарида мешавад, дар дуҷумлаш мухтасар, дар сеҷумлаш ҳамчун зара хурд мешавад.

Сюжет- одатан хоси асарҳои эпикӣю драмавӣ мебошад. Дар як гуруҳ асарҳои бадеӣ силсилаи ҳодисаву воқеаҳо ба тафсил баён мешавад, дар гуруҳи дигар фишурда, мухтасар ё ягон ҷузъи воқеа тасвир меёбад. Гуруҳи дигари асарҳои бадеӣ мавҷуданд, ки умуман сюжет надоранд.

Забон- дар адабиёти бадеӣ ду роҳи истифодаи забон мавҷуд аст, ки якеро сухани тавсифии нависанда ва дигареро сухани персонаж мегӯянд. Дар гуруҳи аввал ҳарду роҳ истифода мешавад, дар гуруҳи дуюм танҳо муколамаи персонажҳо, дар гуруҳи сеюм танҳо сухани нависанда.

Тарзи тасвир- ба як гуруҳи асарҳои бадеӣ тарзи объективии тасвир ҳукмрон аст, ба гуруҳи дуюм тарзи объективӣю субъективӣю тасвир омехтаанд, дар гуруҳи сеюм бошад, танҳо тасвир хусусияти субъективӣ дорад.

Гайр аз ин чинсҳои адабӣ бо хусусиятҳои дигари фарқкунанда дороянд, ки хангоми тавзеҳи ҳар чинс баррасӣ хоҳем кард. Ин ҷо ҳамин нуктаро таъкид мекунем, ки қонуниятҳои дохилии чинсҳои адабиро баъд аз Аристотел дар асри XIX Гегель ва Белинский В. Г. муайян намудаанд, ки то имрӯз ин назария кӯҳна нашудааст.

1. Чинсҳои эпикӣ. Дар як силсила асарҳои бадеӣ мавҷудияти образ ба маънии аслиаш – характер, гуруҳи персонажҳо, портрет, зиддият, сюжет ва амсоли инҳо умумӣ мебошанд, яъне гуруҳи калони категорияҳои адабӣ ба ҳам муттаҳид мешаванд. **Муҳимтарин хусусияти чинси эпикӣ инҳоянд:**

1. Амал. Қонуниятҳои марказии асари эпикӣро амал, ҳаракат ташкил медиҳад. Бидуни амалу ҳаракат асари хамосавӣ ба майдон намеояд.

2. Воқеа боиси яғонагию яқлукхтии асари бадеӣ мегардад. Воқеае, ки сабабу натиҷа дорад, хоҳ ноҳоҳ ба муҳити иҷтимоӣ ва мафкураи аҳли ҷомеа каму беш алоқаманд мебошад.

3. Образ – дар асари эпикӣ нависанда имкон дорад, ки образҳои комили бадеӣ офарад.

4. Характер, ки маҷмӯи хислатҳои инсон аст, дар асари хамосавӣ имконияти ҳаматарафаи тасвир ёфтагӣ дорад.

5. Предмети тасвири образ дар асари хамосавӣ як ҷузъи воқеият буда, бо ҳаёти иҷтимоӣ дахлалат мекунад. Масалан, худуди предмети тасвири «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айний ҳаёти садсолаи халқи тоҷик ташкил додааст, ё предмети тасвири «Шоҳнома»-и Фирдавсро ҳаёти 5-6 ҳазорсолаи халқҳои ориёӣ ташкил намудааст.

6. Сюжет – барои асарҳои эпикӣ ҳатмист.

7. Зиддият – ҷони воқеият мебошад ва дар асарҳои эпикӣ эътибори марказӣ дорад. Нависанда бояд дар асари эпикӣ заминаҳои зиддият, процессҳои пайдоиш ва инкишофи онро ҳаматарафаи инъикос намояд.

8. Мунозира, ки акси муҳити табиӣ, манзили макон ва амсоли инҳо мебошад дар асарҳои эпикӣ муфассалу муаммал истифода мешавад.

9. Забон ду роҳи истифода дорад, ки ҳардуаш дар асари эпикӣ истифода мешавад, ҳам сухани тавсифии нависанда ва ҳам сухани персонажҳо.

10. **Портрет** дар асари эпикӣ ба тафсилу батакрор меояд.

11. Ба асарҳои эпикӣ **чанбаи объективият** хос аст.

12. **Чинси драма.** Бояд тазаккур дод, ки драма аксари муғлақи чинси эпикиро, ҳамчунин эҳтироснокии лирикиро низ доро мебошад. Вале ин хусусиятҳо ба тариқи ҳосаи худ доро мебошад. Махсусияти асосии драма дар **сахнавияти** вай аст.

1. **Амал** дар асарҳои драмавӣ нисбат ба эпика хурд аст, яъне дар амалиёт як чанд кас инъикос мешавад, амал маҳдуд ва шартию рамзист. Амалиёт дар сахна тавассути имову ишорат, муколама ва ҳаракатҳо зоҳир мешавад.

2. **Воқеаи** драма аз нуқтаи назари замон ва макон низ маҳдуд аст.

3. **Образ** муъҷаз ва барҷаста мешавад.

4. **Характер** дар асари драмавӣ низ муъҷазу барҷаста мешавад.

5. **Предмети тасвири драма** чӯзӣ мухтасари воқеият аст. Афшурда баён мешавад, тафсил нест.

6. **Сюжети драма** низ муъҷазу мухтасар буда аз як чанд воқеаи ба ҳам алоқаманд иборат мешавад. Сюжети драма дақиқ бояд бошад.

7. **Зиддияти драма** нисбат ба асарҳои эпикӣ кӯтоҳ аст, вале пуршиддат мешавад. Просесси пайдоиш ва инқишофи зиддият нишон дода мешавад. Дикқати асосӣ ба лаҳзаҳои ошкор шудани зиддият нигаронида мешавад.

8. **Манзара** дар драма дар шакли махсус чилвагар мешавад.

9. **Портрети** персонажҳои драма аз асарҳои эпикӣ фарқи кулӣ дорад, вай бо тамоми қиёфааш якбора пайдо мешавад. Таъғири қиёфа кам сурат мегирад.

10. **Забони драма** чанд хусусияти хос дорад: аввал тамоми мазмун дар асоси гуфтугӯ сурат мегирад, яъне забони драма мувофиқи забони гуфтугӯии мардум бояд бошад. Дар забони драма калимаву ибора ва ҷумлаҳои мураккаб истифода намешавад.

11. Дар драма **чанбаи объективию субъективӣ** омезин меёбад.

Ш. Чинси(гиной)лирика. Лирика аз драма ва эпика ба кулӣ фарқ дорад. **Хусусиятҳои лирика** инҳоянд:

1. **Амалиёт** дар асарҳои лирикӣ **вонамехуранд**.

2. Дар асарҳои лирикӣ амал, ки набошад, табиист, ки воқеа ҳам нест. Ин ҷо ба ҷои ҳуди воқеа ҳиссиёту ҳаяҷон аз воқеа ё андешаву мулоҳиза аз он баён мешавад.

3. Махсусияти образи ҷинси лирика аз он иборат аст, ки вай тавассути амалиёту ҳаракат, дар қураи ҳодисаву воқеият бунёд намегардад. Балки дар асоси баёни ҳиссиёту андеша сурат мегирад. Дар лирика образи қаҳрамони лирикӣ «ман»-и шоир мавҷуд аст. Мисли :

Айнӣ ба пеши дӯст мабар шикваи фирок,

Тарсам, қасофати ту, мабодо, ба ман занад.

Ба ғайр аз ин дар асарҳои лирикӣ образи маъшуқа, рақиб низ дучор меояд.

4. **Характер** дар асари лирикӣ мисли драмаву эпика нест, балки баъзе нишонаҳои характер нишон дода мешаваду ҳалос.

5. **Предмети тасвир** – ҳодиса, воқеа, ҳолат, ашъё дар лирика бевосита инъикос намеёбад, балки бавосита ба воситаи ҳиссиёту ҳаяҷон ва андешаву мулоҳизаи қаҳрамони лирикӣ ва эпикӣ баён мешавад.

6. **Лирика сюжет** надорад. Вале дар баъзе асарҳои лирикӣ тасвирпояҳое ба мушоҳида мерасанд, ки ба воқеа шӯра мекунанд.

7. **Зиддият** дар лирика дида намешавад.

8. **Портрет** дар лирика мавқеъ надорад.

9. **Забони асари лирикӣ** тавассути сухани муаллиф сурат мегирад.

10. **Манзара** дар лирика мавқеъ дорад, вале хусусияти хеле мучаррад дорад.

11. **Хусусияти мумтози лирика ҷанбаи субъективии он** аст.

Аз ин вижагиҳо бармеояд, ки табиати лирика хеле мураккаб аст, бинобар онро ба навҳо ҷудо кардан шарт аст :

1) **Лирикаи холис(медитативӣ)-** Ҳофиз, Бедил,

2) **Лирикаи тасвирӣ,**

3) **Лирикаи медитативӣ – тасвирӣ.**

Ҷинсҳои адабӣ боз аз рӯи моҳият, қонуниятҳои дохилӣ адабиёти бадеӣ, устухонбандӣ, шаклу мазмун дар табиати худ ба жанрҳо тақсим мешаванд:

Адабиёт:

1. Р. Мусулмониён. Назарияи ҷинсҳо ва жанрҳои адабӣ. – Душанбе: Маориф, 1987.
2. Р. Мусулмониён. Назарияи адабиёт. – Душанбе: Маориф, 1990.
3. Ю. Бобоев. Назарияи адабиёт. Қисми 1. Муқаддимаи адабиётшиносӣ. – Душанбе: Маориф, 1992.
4. С. Саъдиев, А. Самадов. Адабиёт (китоби дарсӣ ба рои синфи 10). – Тошканд: Узбекистон, 2005.
5. Х. Асозода, А. Кучаров. Адабиёти салаи ХХ. – Душанбе: Маориф, 2006.
6. У. Тоиров. Назмшиносӣ. – Душанбе, 2004.
7. Х. Мирзозода. Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ. – Душанбе: Маориф, 1992.
8. Комили Аҳмаднажод. Фунуни адабӣ. – Техрон, 1376.
9. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷилди 1. Душанбе, 1989.
10. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷилди 11. – Душанбе, 1989.

Дарси чордахум ТАСНИФИ ЖАНРҲОИ ЭПИКӢ (Лексия 1 соат, КМРО 1 соат)

Жанрҳои эпикиро аз назари ҳаҷм ва доираи устухон-бандиашон ба се гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст: 1) жанрҳои хурди эпикӣ, 2) жанрҳои миёнаи эпикӣ, 3) жанрҳои мухташами эпикӣ, ки дар поён алоҳида – алоҳида мебинем.

1. Жанрҳои хурди эпикӣ (хамосӣ). Ба жанрҳои хурди эпикӣ (хамосӣ) латифа, тамсил, баллада, хикоя, новелла дохил мешаванд.

Латифа – жанри хурди эпикист. Суҷет ба ғоят сода аст. Зиддияти тезу тунд ҳосил латифа аст. Характер муқам-мал нест, танҳо як ҷиҳати он тасвир мешавад. Латифа услубан ҷунун хусусияте дорад, ки дар вай на танҳо ҷумлаю ибора, балки калимаи зиёдатӣ ҳам набояд бошад. Муъҷазӣ, қонуни латифа аст. Персонажи латифа ё зирак аст ё гулу гумроҳ мешавад. Яъне ду ҷиҳати ашаддӣ

муқобили ҳамдигар, ду кутб ба мадди назар гузошта яке маҳкум, дигаре маҳмуд мешавад.

Аз воситаҳои баёни латифа - саволу ҷавоб, киноя, муволиға таҷнису лутғро бояд таъкид кард, ки бидуни санъатҳои мазкур латифа эътибор пайдо карда наметавонад. Лутф ҷони латифа маҳсуб меёбад. Чунончи, Султон Маҳмуд, ки сар болои зонаи Аёз гузошта буд ва мехост байро масҳара кунад, мепурсад, ки: “ба аҳмақон ҷӣ мешавӣ?» Муроиди Султон Маҳмуд аз “ҷӣ мешавӣ”, маънии “хешию наздикӣ»буд. Аммо Аёз ифодаи мазкурро тамоман тарафи дигар бурда, ҷавоб медиҳад, ки: “бошифт!”

Латифа хоси эҷодиёти даҳонакии халқ бошад ҳам, дар адабиёти хаттӣ низ таърихи хеле қадима дорад. “Марзбоннома”-и Марзбони Рустам(Х), “Рисолаи дилкушо”-и Убайди Зоконӣ(ХІУ) дар жанри латифа эҷод шудаанд. Убайди Зоконӣ устои беназири ин жанр ҳисоб меёбад.

Тамсил – калимаи арабӣ буда, ба калимаҳои масал, мисол, мисл, амсол ҳамреша аст. Дар истилоҳ тамсил жанри хурди эпикист, ки дар воқеаи на чандон калони вай ҳаргуна махлуқот, наботот, ашё ва ғ. иштирок мекунад. Хусусияти тамсил он аст, ки амалкунандагони ғайриинсонӣ чун инсон амал мекунанду хулқу рафтори одамиро аз худ содир менамоянд. Сюжети тамсил аз як воқеаи яқлукти хурд иборат аст. Барои латифа воқеа характернок нест, тамсил бидуни воқеа ва ҳодиса бунёд намешавад. “Калила ва Димна»сар то по тамсил аст. Маҳсули боби ҳаштуми “Баҳористон”-и Абдурахмони Ҷомиро ҳикояҳои тамсилӣ ташкил додаанд. Яке аз хусусиятҳои барҷастаи услубии тамсилҳои адабиёти тоҷик ин аст, ки вай аксаран бо наср гуфта мешаваду бо шеър оро меёбад. “Неши қаждум на аз паи кин аст, Муқтазои табиаташ ин аст»аз ин боб ба хотир овардани ҳикояи тамсилии “Қаждум ва сангпушт” кифоя аст. Тамсил дар шакли мунозира низ сурат мегирад ва таърихи қадима дорад, мисли “Драхти асурик”, ки образҳои марказиаш драхти Хурмо ва Бул мебошанд.

Баллада- онро баъзан қисса ҳам мегӯянд. Асарҳои хурди манзуме, ки дар асоси як ё якчанд воқеаи дар атрофи як сюжет гирд оварда сохта мешавад, ки онро баллада ё

қиссан манзум меноманд. Дар баллада ҷараёни ҳиматарафаи ташаккули образ нест. Балладаро қиссаи хурди манзуми сюжетдор ҳам меноманд. Қиссаи хурди манзуми сюжетдор дар адабиёти асримиёнагии тоҷику форс низ эҷод мешуд. Онро аксаран “маснавӣ” ё “қитъа” меномиданд. Балладаро дар адабиёти замони Шӯравӣ ҳам ба қор мебурданд, онро дар эҷодиёти М. Турсунзода ва Б. Раҳимзода низ дучор омадан мумкин аст.

Ҳикоя —чун жанри хурди эпикӣ як воқеаи нисбатан хурд, аммо яклухту, томо инъикос мекунад. Лаҳзаву қисмҳои воқеа дар ҳикоя ба ҳам саҳт алоқаманданд. Дар ҳикояи персонажҳои зиёде амал намекунанд. Агар дар тамсил ва латиға сояи як ё ду қас зоҳир шавад, дар ҳикоя амалиёти ду ва ё бештар персонаж ба назар мерасад. Муҳимтарин хусусияти воқеаи ҳикоя ҳамин аст, ки вай аз нуқтаи назари замону макон, ҳаҷму ҳудуд ва моҳияти худ яклухту мазбӯт мебошад. Сюжети ҳикоя равшан аст, аз як ҳаҷ сурат мегирад. Барои таҳияи сюжети ҳикоя зиддиятҳои конкрет тасвир қарда мешаванд. Масалан, дар ҳикояи Ф. Муҳаммадиев “Даъво” зиддияти миёни одоб ва беадабӣ инъикос ёфтааст. Дар ҳикояи персонажи марказӣ бояд портрет дошта бошад, яъне нишонаҳо ва хусусиятҳои қиёфавӣ зоҳирӣ ва олами ботинии образи марказӣ барои хонанда маълум қарда шавад. Дар ҳикояи ҳарактер низ офарида мешавад, вале имконият васеъ нест, ба ҳар ҳол имконияти ҳикоя аз латиға ва тамсил бештар аст. Дар ҳикояи манзара мавқеъ дорад, онро нависанда барои нишон додани замону макони воқеа, барои қушодани рӯҳия ва завқи персонаж истифода мебарад. Ҳикоя аз нуқтаи назари мавзӯ, моҳият, пафос гуногун мешавад, яъне дар адабиёти ҷаҳон ҳикояҳои ахлоқӣ, таърихӣ, иҷтимоӣ, воқеӣ, ишқӣ, ҳаҷвӣ ва ғ. маълуманд. Жанри ҳикоя дар таърихи адабиёти тоҷик таърихи қадима дорад. “Сиясатнома”-и Низомулмулк, “Кобуснома”-и Қайқовус, “Ҷаҳормақола”-и Низоми Арузи Самарқандӣ аз ҳамин қабиланд. Дар адабиёти муосир С. Айнӣ, А. Дехотӣ, Ҳаким Қарим, Ф. Муҳаммадиев, С. Турсун, дар адабиёти рус А. П. Чехов, Л. Н. Толстой ва А. М. Горкий ҳамчун устоди жанри ҳикоя шинохта шудаанд.

Новелла— жанри хурди эпикӣ аст. Бисёр адабиётшино-

сон (масалан, Л. И. Тимофеев) новелла ва ҳикояро як жанри адабӣ меҳисобанд. Аз рӯи ақидаи баъзеи дигарон, новелла дар бисёр масъалаҳо, чунончи, воқеа, ҳудуди сюжет, дараҷаи образ, характер ва ғ. ба ҳикоя баробар бошад ҳам, нишонаҳои аз вай фарқкунанда дорад. Аз рӯи мушоҳидаи навеллаҳои нависандагони машҳур хусусиятҳои хоси зерини жанри мазкурро муайян кардан мумкин аст. Ба ифодаи дигар новелла аз ҷиҳати ҳаҷм, сюжет, доираи образ, воқеа, образ, характер ба ҳикоя монанд бошад ҳам, аз ҳикоя бо чунин хусусиятҳои худ фарқ дорад:

1. Тарзи баёни новелла бағоят муъҷаз аст. Сухан дар новелла тиллобаркаш аст, яъне имкони тафсилу ҷузъиёт дар новелла мавҷуд нест.

2. Новелла бештар дар мавзӯи сиёсӣ – таърихӣ эҷод мешавад.

3. Дар новелла мабдаи зеҳният – субъективизм нисбат ба ҳикоя бештар мавқеъ дорад. Воқеа аз забони шахси яқин баён мешавад. Ҳодисаву ҳолат, ҳаяҷонангез тасвир мешавад.

4. Новелла бештар ба романтизми тасвир ниёз дорад.

5. Новелла асосан дар асоси як воқеа сохта мешавад.

Аз нуқтаи назари сабақшон бисёр ҳикояҳои адибони Ҷирмиёнагии тоҷикӣ форс, махсусан асарҳои Саъдӣ ва Ҳоҷа Самандари Тирмизӣ ба жанри новелла мансуб мекунанд, махсусан, ҳикояҳои “Тулистон» ба новелла хеле шабеҳанд. Дар адабиёти аёми Шуравӣ Ҳаким Карим чун устоди новелла эътироф шуда буд.

Адабиёт:

1. Ручӯъ шавад ба номгӯи адабиёти умумӣ сах. 3-4 ва номгӯи адабиёти дарси сенздаҳум дар мавзӯи “Қонуниятҳои ҷинсӣ ва жанрии асарҳои бадеӣ”.

Дарси понздаҳум
ТАСНИФИ ЖАНРҲОИ МИЁНА,
МУҲТАШАМ ВА МАҲСУСИ ЭПИКӢ
(Лексия I соат)

Ба гуруҳи жанрҳои миёнаи эпикӣ асосан повест ва достонро дохил мекунанд. Дар адабиётшиносии гузашта асарҳои сермоҷарову сервоқеаро қисса мегуфтанд, ки онҳо ба жанри мустақил повест ва роман мансуб мебошад. Ҳарчанд имрӯз баъзан повестро қисса гӯянд ҳам дақиқ нест, зеро повест дар байни ҳикоя ва роман меистад. Аломатҳои асосии повест инҳоянд:

1. Дар жанри эпикӣ як воқеа ё силсилаи воқеаҳои бичамдигар саҳт алоқаманд тасвир меёбад.

2. Сюжет нисбат ба ҳикояву новелла муфассалу мураккабтар аст. Агар дар навелла ҳикоя нависанда барои кушодани ҳамаи унсурҳои сюжет имконият надошта бошад, дар повест чунин имкониятро доро мебошад.

3. Зиддият дар повест мураккабу тулонист ва воқеаи бисёр дорад.

4. Дар повест персонаж ва образи марказӣ амал мекунанд.

5. Яке аз имкониятҳои повест офариниши характер мебошад. Яъне пайдоиш, инкишоф ва ташаккули характер дар повест фароҳам меояд. Инчунин дар повест нависанда муҳимтарин хислатҳои характери персонажи дуюмдараҷаро низ ҷилва медиҳад. Масалан хонанда атвор, хулқу ҳӯи Арбоб Камол, Гуландомро пурра тасаввур карда метавонад.

6. Манзара дар повест муфассал истифода мешавад. Мисол даор “Ҷаллодони Бухоро” ва “Одина”-и С. Айни, манзара реалию типӣ буда, ба мавзӯ ва ғоя узван алоқаманд гардонида шудааст. Барои фардиқунонӣ ва умумияти образҳо имконият фароҳам меорад.

Достон- дар забони тоҷикӣ ба маъноҳои гуногун меояд. Маънои асосии вай машҳур, маълум, маъмул, вирди забон будан, ҳамчунин “фиреб” аст. Масалан мегӯянд, ки “фалонӣ достон шуд”, “вирди забони мардум аст”. Маънии дигари достон корнамоии барҷаста ва қаҳрамоии ҳақиқӣ мебошад. “достони Рустам”, “Рустами достон” ҳамин маъниро дорад. Боз “достон» маъниҳои “қисса, саргузашт,

“хикоя”-ро ҳам мефаҳмонад. Фирдавси дostonро ба маънии фиребу найранг оварда гуфтааст:

Бад-ӯ гуфт, “Марди шабистон наям,
Маҷӯям, ки бо банду дoston наям”.

Маъмултарин маънии имрузаи “дoston»мафҳуми истилоҳии вай мебошад. Дostonи “Ҳасани аробакаш”, дoston “Ғаҳвораи Сино” ба ҳамин маънӣ мебошанд. Дoston, одатан дар шакли назм эҷод мешавад. Дар адабиёти классикии тоҷик дoston асосан дар шакли маснавӣ, яъне тарзи қофиябандии аа, бб, вв, гг. . . таълиф меёфт. Вале гоҳе ин принцип вайрон ҳам шудааст. Масалан Убайди Зоконӣ дostonи худ “Мушу Гурба”-ро дар шакли аа, бб, вв, гв, дв. . . эҷод кардааст. Яъне баъди ду байти муқаддимавии маснавӣ дoston дар шакли қофиябандии қасида(ғазал) чараён меёбад. Ё худ шоир Зиёӣ(асри ХУII) “Дехқоннома”ё ки “Панҷ ганҷ” ном дostonе дорад, ки дар шакли мусаммати мухаммас эҷод шудааст.

Чун истилоҳи жанри адабӣ дoston барои ду чинси адабӣ: эпикӣ ва лирикӣ муштарак мебошад. Яъне дар баробари дostonҳои маъмули эпикӣ боз дostonҳои лирикӣ ҳам ҳастанд, ки дар фасли жанри дostonҳои лирикӣ таваккуф мекунем.

Дostonҳои эпикӣ ду хел мешаванд: хурд ва калон. Одатан, дostonҳои калонро дар радифи роман мегузоранду дostonҳои хурдро дар радифи повест. Аз ҳамин рӯ, дostonҳои хурд дар кулли масъалаҳои эҷодӣ —бадеӣ ҳамчун воқеа, сюжет, зиддият, образ, характер ва амсоли онҳо ҳамсанги повест буда метавонанд.

Шоири дostonсаро дар фароҳам овардани сюжет, тавсияи зиддият, офариниши образу хислату атвор маҳдудияти эҷодие хис мекунад. Барои тасвири муфассали амалиёт, баёни ҳаматарафаи манзараю қиёфа, имконияти шурраи ҷузъиёт имкони назм танг мебошад. Маҳз барои ҳамин, шоир бо тасвири характерноктарин лаҳзаю лавҳа қаноат мекунад. Жанри дoston чи дар адабиёти гузашта ва чи адабиёти муосир хеле маъмул мебошад.

Жанрҳои мӯхташамии эпикӣ - ба гурӯҳи жанрҳои мӯхташам ду жанри эпикӣ **роман** ва **дoston** дохил мешаванд. Калонтарин ва аз рӯи имкониятҳо фарохтарин жанри эпикӣ ин роман мебошад. Воқеа дар ин жанри эпикӣ

сурати бағоят том дорад. Дар роман воқеа, ҳодиса ё як воқеа сабаби воқеаи дигар мегардад. Мавзӯи роман фароҳу сершахлу ва бисёрҷиҳата аст, вай метавонад, ки масъалаи иҷтимоӣ, таърихӣ, фалсафӣ, ахлоқӣ, маишӣ, тарбиявӣ, ишқӣ ва ғ. -ро дарбар гирад. Дар роман амал, забон, ҳарактер, портрет, сюжет, манзара, зиддият, ва амсоли ин масъалаҳои эҷоди бадеӣ сершахлу, печ дар печ, мураккаб, бисёрҷиҳата ва ба тафсилу тулонӣ тасвир меёбад. Романҳо дугона, сегона, чоргона мешаванд. Инчунин романҳо аз ҷиҳати дарбаргирии мавзӯ-агар ҳаёти садсола, дусадсола, ҳазорсолаву сеҳазорсола ва аз ин ҳам зиёди таърихӣ ин ё он халқро дарбар гирад ва дар он силсилаи ҳодисаву воқеаҳо, образу персонажҳо тасвир ёбанд, ин гуна романҳоро эпопея мегӯянд.

Достонҳои мӯхташам навъи дуҷуми жанри калони эпикӣ буда, аз ҷиҳати дарбаргирии масъалаҳои эҷоди бадеӣ пурра ба устухонбандии роман монанд мебошанд. Достонҳои мӯхташамро инчунин романи манзум низ мегӯянд. “Вис ва Ромин”, “Хусрав Ширин”, “Шохнома”, “Ҳасани аробакаш”, “Аз Ганг то Кремл”, “Дашти лаванд”, “Фарзанди ҳукумат» ба гурӯҳи достонҳои мӯхташам дохил мешаванд.

Гурӯҳи маҳсули жанрҳои эпикӣ – ба гурӯҳи маҳсули жанрҳои эпикӣ **очерк, сафарнома, ёддошт** дохил мешаванд. Нишонаи аввалиндараҷаи **очерк феврият** аст. Нишонаи дигари очерк он аст, ки дар бораи **корнамонӣ** навишта мешавад, ки дар гармогармиаш барои аҳли ҷомеа ва ҷамъият аҳамияти калон дорад. Ғайр аз ин мутахассисон ин жанро ба **проблемӣ** ва **портретӣ** ҷудо мекунанд.

Жанри дигари маҳсули эпикӣ **Сафарнома** маҳсуб меёбад. Дар ин жанри адабӣ шахси соҳибқалам, чизҳои дидаву мушоҳидаҳои шахсии худро аз шахру кишварҳои рафтааш, ба қалам меорад. Сафарнома дар таърихи адабиёти тоҷик таърихи дуру дарозе дорад. Дар сафарнома чунин хусусиятҳо ба мушоҳида мерасанд:

1. Предмети тасвири сафарномаро чизҳои бевосита дидаву мушоҳида намудаву аз сар гузаронидаи муаллиф ташкил медиҳад.

2. Макони тасвириро шахру кишварҳои бегона ташкил ташкил мекунанд.

3. Дар сафарнома чизҳои ғайривоқеӣ тасвир намеёбад.
4. Дар сафарнома ҳақду ҳудуди факту рақам аниқ оварда мешавад.

5. Дар сафарнома воқеа ҷои асосӣ надорад, сюжет ва индиция низ ҳоси сафарнома нест.

6. Офариниши образу характерҳои пурраи бадеӣ – ҳадафи муаллифи сафарнома нест.

7. Дар сафарнома боиси яқлуктии воқеа набуда, боиси яқлуктӣ ҳуди сафар аст – оғозу анҷоми вай.

8. Дар сафарнома роли тахайюл ҳис мешавад, вале вай истиқлол надорад. Яъне тахайюл озод нест. Одатан сафарнома ба наср иншо мешавад, вале баъзан ба назм низ навишта мешавад. Масалан, “Сафарнома”-и Низори Кӯҳистонӣ манзум буда, аз 1200 байт иборат аст.

Ёддошт низ жанри махсуси эпикист, ки дар вай навианда чизҳои дидааш, ҳодисаҳои мушоҳида карда ва ё аз ӯ гузаронидааш, воҳурию мулоқотҳои, ки барои ҳуди ӯ арзишнок ва ҷолиби диққатанд нақл менамояд. Жан Жак Руссо дар китоби шарҳиҳои худ “Муноҷот” (1766) фикри мароқовареро ифода калрдааст. “Ман мехоҳам ба бародарони худ як касро дар камоли ҳақиқаташ нишон диҳам-ин кас ҳуди манам”. Жанри ёддошт чунин хусусият дорад:

1. Предмети тасвир эътимоднок бошад, яъне ҳуди навианда иштирокчи ва шоҳиди ҳодисаву воқеаи тасвир шудааст.

2. Гоҳе дар ёддошт саргузашти одамони дигар, санаду ҳуҷҷатҳо чун материали ёрирасон, тақвиятдиҳанда истифода бурда мешавад.

3. Ёддошт тавассути хотира рӯи қоғаз меояд, яъне ҳамаи тасвирот мансуби замони гузаштаанд.

4. Дар ёддошт ҳамаи хотирот ба таври хронологӣ баён намешавад, балки лаҳзаву ҳолатҳои пурарзиш интихоб карда мешавад.

5. Ҳар ёддошт навис ҳадафи марказӣ дорад.

6. Масъалаи яқлуктии ёддошт ба сафарнома монанд аст.

7. Барои характеристикаи моҳияти сохти иҷтимоӣ писонт ба дигар жанрҳои адабӣ ёддошт бештар имконият дорад.

8. Барои муайян намудани ҷаҳонбинӣ ва ақидаи иҷтимоӣ ва тарҷумаи ҳоли адиб кӯмак мерасонад.

9. Методи ягонаи ёддошт реализми тасвир мебошад.

10. Имконияти ёддошт дар офариниши образи характер аз жанрҳои дигари эпикӣ маҳдудтар аст.

Адабиёт:

1. Л. И. Тимофеев. Основы теории литературы. Москва: Просвещение, 1976.

2. Аристотель. Доир ба санъати шеърӣ. Дар кит. Фанни шеър. - Душанбе: Ирфон, 1985.

3. Забехулло Сафо. Ҳамосасароӣ дар Эрон даққимтарин аҳди таърихӣ то қарни ҷаҳордахуми ҳиҷрӣ. Техрон, 1333.

4. В. Г. Белинский. Разделение поэзии на роды и виды. Избранное. - М.: Худ. Лит-ра, 1959.

5. Ф. М. Головенченко. Введение в литературоведение. - М.: Высшая школа, 1964.

5. Р. Мусулмонкулов. Асрори суҳан. - Душанбе: Ирфон, 1980.

6. Р. Мусулмониён. Назарияи адабиёт. - Душанбе: Маориф, 1990.

7. Р. Мусулмониён. Назарияи ҷинсҳо ва жанрҳои адабӣ. - Душанбе: Маориф, 1987.

Дарси шонздаҳум

ҶИНСИ ДРАМА ВА ТАСНИФИ ЖАНРҲОИ ОН

(Лексия 1 соат, амалӣ 1 соат)

Ҷинси драма се жанри анъанавӣ дорад: **фочеа**, **мазҳаки** ва **драма**.

Фочеа- асари сахнавие, ки фочеаи инсонро инъикос менамояд, фочеа- трагедия меноманд. Дар фочеа қаҳрамон дар муборизаи пуршиддати нобаробар барои идеали нек ба мақсад норасида ҳалок мешавад. Ҳалок шудани қаҳрамон муҳимтарин нишонаи ин жанр ба шумор меравад. **Идеали неку** пок нишонаи дуҷуми жанри фочеа аст. Ҷиҳати сеюми фочеа ин **нобаробарии мубориза** барои идеали пок ба муқобили қувваҳои зишту иртиҷой мебо-

Дар фочеа зиддият пуршиддат аст, яъне қувваҳои ноқадар қадар зулм бинад, қувваҳои нопок ҳар қадар бо роҳи маънуӣ хила ғалаба ба даст оранд, ҳамон қадар мубориза пуршиддат мегузарад.

Водӣ тазаккур дод, ки сюжети фочиа одатан яклухт мешавад. Вале лаҳзаҳои сужет, ки намоиш дода мешаванд, ба яқдигар алоқаманд бошанд. Нависандаи фочеа дар ҳамаҷониба дорад, ки образҳои характерҳои муассир офарад. Характер дар фочеа мувофиқи завқи эстетикӣ образҳои марказӣ офарида шуда, тавассути он омилҳои муҳокима ва муносибати қаҳрамон бо дигар персонажҳо ифода мегардан.

Имрӯз фочеа хусусияти оптимистӣ пайдо кардааст, ки маъноҳои онро дорад, ки қаҳрамони фочеа ҳалок шавад ҳам, ин маъноӣ мағлубияти онро ифода намекунад, ин ҳолат аз тағйир афзалтар доништа мешавад.

Мизҳака – асари сахнавиест, ки дар вай айбу иллати инсон масҳара карда мешавад. Хусусияти марказии мизҳака тамасхур кардани айбу нуқсон аст. Айбу нуқсоне, ки ба ахлоқ, ҷаҳонбинӣ, дониш, касбу ҳунар, малака ва дигар тарафҳои инсон дахлдор ҳастанд.

Хусусияти дигари муҳими мизҳака дар тарзи тасвири вай мебошад. Дар ин жанр аз санъатҳои бадеӣ муболиға, микросан дарачаи баланди вай ғулув фаровон истифода мешавад. Аз нуқтаи назари ҳаҷму ҳудуд ва сужет мизҳака ифодаи фочеа тафовути зиёд дорад:

1. Дар фочеа мақсади асосӣ нишон додани характери муқаддир бошад, баръакс дар мизҳака нишон додани иллат аст.

2. Ҳам барои фочеа ва ҳам мизҳака методи романтизм ҳамаҷониба аст, ки ин ҷо реализми тасвир кам ба мушоҳида мераванд. Мизҳака дар баробари фочеа ва драма дар адабиёти Юнони қадим эътибор дошт. Ф. Энгельс Арестифанро «падари мизҳака» номидааст. “Дод аз дасти ақл”-и А. С. Грибоедов, “Ҷонҳои мурда”-и Н. В. Гогол мизҳакаанд.

Дром(драма)- дар адабиётшиносии тоҷик драмаро дром меноманд. Ба назари мо азбаски истилоҳи драма барои ҳамаҷониба ва жанр муштарак аст, бинобар ин мо жанри сеюми ҳамаҷониба драмаро шартан дром номидем. Асари сахнавиест, ки дар худ ҳам унсурҳои фочеа ва ҳам мизҳакаро доро буда,

дар он қахрамон дар дохили воқеаҳои муҳими пурзидди иштирок намуда, оқибат ба мақсад мерасад, дром мешавад. Ба мақсад расидани қахрамон нишонаи асосии дром нест, зеро дар адабиёт дромҳое дучор меояд, ки қахрамон ба мақсад нарасида дар нимроҳ мемонад, вале ҳалок намешавад.

Муҳимтарин хусусияти драма аз он иборат аст, ки вай дар бораи масъалаҳои ҳалгалаби реалии ҳаёт эҷод мешавад. Методи асосии дром реализм аст. Пайдоиши дром бо сохти ҷамъияти буржуазӣ хос аст. Мавзӯи дром низ гуногун мешавад. Мавзӯи драмаҳои Пётри Кабир, Рудакӣ, Сино, Темурмалик, Аҳмади Дониш ва амсоли инҳоро мавзӯҳои таърихӣ мебошанд.

Жанрҳои дигари драмавӣ – ғайр аз се жанри номбаршудаи анъанавии драма дар ин ҷинс боз жанрҳои ҳастанд, ки нисбатан навад. Аз ин ҷумла, мелодрама, водевил, инсценировка, либретто, киносенария, балет, опера, пиеса, радиои инсценировка, телесериал ва мисли инҳоро номбар кардан мумкин аст.

Мелодрама ё ин ки драмаи мусиқӣ – он асарҳои сахнавӣ мебошанд, ки бо ёрии сурудҳо ва мусиқӣ намоиш дода мешаванд. Миёни тамошобинони тоҷик ҳамин навъи драма бештар эътибор дорад.

Водевиль – асарҳои сабуки сахнавӣ ҳаҷвӣ мебошанд, ки дар бораи камбудиҳои гуногуни ҳаёт ва маишати одамон эҷод шудаанд; бо сурудҳои шеърӣ, гоҳе ҳамроҳи рақсҳо меёбанд.

Инсценировка – он асари сахнавиеро мегӯянд, ки дар асоси асари барҷастаи бадеӣ мувофиқи қонуниятҳои сахна таҳия карда шудааст.

Инсценировка мувофиқи қонуниятҳои радио ҳам таҳия мешавад. Дар ин сурат онро радиоинсценировка мегӯянд.

Либретто – матни опера мебошад. Опера – навъи махсуси санъат аст. Азбаски опера як навъи махсуси суруд мебошад, матни он, яъне либретто, одатан, манзум мешавад.

Кино, маълум аст, ки навъи махсуси санъат мебошад. Аммо асоси вай ба адабиёти бадеӣ тааллуқ дорад. Филми бадеӣ дар асоси сенарияи махсус сохта шуда, таҳия мегардад, ки онро киносенария мегӯянд. Киносенария маҳз ба

рои филми бадеӣ ҳам эҷод мешавад, онро аз рӯи асарӣ ба ҷанрҳои бадеӣ ҳам месозанд.

Чинси драма барои маданияти тоҷик нисбатан нав аст. Дар замони Шӯравӣ як қатор драмнависони тоҷик парварди ёфтанд, ки Сотим Улуғзода, С. Саидмуродов, Ғафӣ Абдулло, Файзулло Ансорӣ, М. Наҷмуддинов, М. Бахтӣ, Мухаммад Ғойиб ва дигарон аз ҷумлаи онҳоянд.

Адабиёт:

1. Л. И. Тимофеев. Основы теории литературы. - Москва: Просвещение, 1976.
2. Фанӣ шеър (Танзим, тасҳеҳ ва тавзеҳоти Ш. Хусейнзода, Х. Шарифов). - Душанбе: Ирфон, 1985.
3. В. Г. Белинский. Разделение поэзии на роды и виды. Избранное. - М.: Худ. Лит-ра, 1959.
4. Р. Мусулмониён. Назарияи чинсҳо ва жанрҳои адабӣ. - Душанбе: Маориф, 1987.
8. Р. Мусулмониён. Назарияи адабиёт. - Душанбе: Маориф, 1990.
6. Р. Мусулмонкулов. Асрори сухан. - Душанбе: Ирфон, 1980.
7. Ю. Бобоев. Назарияи адабиёт. - Душанбе: Маориф, 1992.
8. Р. Амонов. Лирикаи халқи тоҷик. - Душанбе: Дониш, 1968.
9. В. Асрорӣ. Адабиёт ва фолклор. - Душанбе: Ирфон, 1985.

Дарси ҳабдаҳум

ТАСНИФИ ЖАНРҲОИ ЛИРИКӢ

(соати аввал: лексия 1 соат, КМРО 1 соат)

Лирика – баъд аз эпика чинси дуҷуми адабӣ мебошад. Лирика жанр ва шаклҳои гуногун дорад. Яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи лирика ҳамин аст, ки ҳаёт ва ҳодисаҳои зиндагиву табиат дар он на ба воситаи воқеаҳо ва саргузашти одамон, балки тавассути изҳори ҳиссиёту таассуроти шоир ифода мегардад. Асарҳои лирикӣ асосан бо назм эҷод мешаванд. Дар он асосан ҳаяҷону изтироб, андешаву тасаввуроти шоир аз ҳодисаву воқеаҳо, аз қору қирдори одамон ифода мешавад. Ҳар қадаре, ки олами ҳиссиёту ҳаяҷони шоир пурҷӯш, доираи фаҳмишу дони-

иаш васеъ ва эътиқодаш қавӣ бошад, айнияти ҳаёт на воқеаҳо низ ҳамон қадар мукамалтар намоён мегардад.

Дар асоси лирика шоир ҳамчун субъект – шахс, фард, муносибаташро ба зиндагӣ тавассути аҳволи рӯҳияи шайқайи худ иброн намуда, аз ҳамин гӯшаи назар баҷхати умумӣ ва фардии воқеаву ҳодисоти объективӣ, яъне олами берунӣ баҳо медиҳад. Лирика, ки бештар ба ҳиссиёти одамӣ сару қор дорад ва шоир шавқу завқашро бевосита ба фактҳои бошууронаи ҳаёташ, бо тамоми маълумоти объективи дар ихтиёри ӯ буда ифода менамояд. Масалан, “Суруди сулҳ”-и М. Турсунзода:

Менависам ман суруди сулҳро бо хуни дил,

Бо тапиданҳои беороми рӯзафзуни дил.

То яроқи тез гардида ба дасти дӯстон,

Чангҷӯёнро кунам шармандаи рӯи ҷаҳон.

Асарҳои лирикӣ дорои ҳиссиёт ва таассуроти типӣ, ҳамчун дорои хусусиятҳои таърихӣ низ мебошанд. Ӯра дар асарҳои лирикӣ низ мавқеи муҳим дорад, вале на бо як тариқе, ки дар асарҳои эпикӣю драматӣ дучор меоянд. Дар асарҳои эпикӣ портрет, қиёфаю вачоҳати одамон, рафтору қирдори онон пурра ба тасвир меоянд, вале дар лирика ин ҳама аз вачоҳати шоир ва образи лирикий он ба мушоҳида мерасад.

Дар асарҳои лирикӣ тарзу услуби тасвир – айни, зеҳнӣ, инчунин айнию зеҳнӣ истифода мешаванд. Дар фалсафа хулосаҳои нақдӣ ва ақдӣ хос аст. Ин қонуният дар назм ҳам дида мешавад. Шеър, ки объективона гуфта мешавад, аз образи бадеӣ холӣ аст, ки дар адабиёт ин навъи шеърро автология – “сухани худӣ” меноманд. Бо ин усул шеър асил офарида намешавад. Зеро шеър сухани мухайяли ҳаёлангез аст, вале автология чунин хусусият надорад. Инчунин дар адабиёт мафҳуми метология мавҷуд аст, ки аз вожаҳои юнони металогос таркиб ёфта, маънои сухани бевоситаро ифода мекунад. Ин маънои онро дорад, ки шоир мақсаду нияташро ба воситаи образҳои бадеӣ ва воситаҳои тасвир ифода менамояд. Лирика жанрҳои гуногун дорад, ки инҳоянд : фард, дубайтӣ, рубоӣ, ғазал, қасида, маснавӣ, қитъа, мусаммат, тарҷеот, мустазол, соқинома, дostonҳои лирикӣ ва амсоли инҳо.

Фард – маънои луғавиаш танҳо, ягона аст. Шакли

чамъаш фардиёт, муфрадот аст. Фард жанри шестри лирик
киест, ки ҳамагӣ аз як байт иборат буда, мисраъҳои гоҳе
ҳамқофия ва гоҳе якдармиён, яъне аз қофия озод меояд.
Фард дар мавзӯҳои гуногун, вале бештар ишқӣ, ахлоқӣ,
шикоятӣ ва амсоли инҳо гуфта мешавад. Инак чанд наму-
на:

Сӯзест маро дар дил, аммо на чунон сӯзе,

Сӯзе, ки вучуди ман барбод дихад рӯзе.

Зи нону об, ки асли ҳаёти одамиянд,

Малол гирад, чун бигзарад зи андоза. (Асириддини
Ахсикатӣ)

Ҳар шаб зи худат бикурс агар ту мардӣ,

К-имрӯз чи хидмате ба мардум кардӣ. (Лохутӣ)

Ҳар касе, ки аз ин ҷаҳони дилгир бичаст,

Аз нанги вазиру миннати мир бичаст. (Ҷомӣ)

Дубайтӣ- чунон жанри лирикие мебошад, ки барои
ифодаи эҳсосоти қалбию андешаи қаҳрамонони лирикӣ
ҷод мешавад. Дубайтӣ ҳамагӣ як вазни анъанавӣ дорад.
Ин вазни ягонаи дубайтӣ ҳазачи мусаддаси максур ё
маҳзуф-мафойлун, мафойлун, фаълун мебошад, ки
такташ чунин аст:

У - - - / У - - - / У - - , У - - - / У - - - / У - -

Дубайтӣ чунин тарзи қофиябандӣ дорад- **ааба**, мисраи
сеюм аз қофия озод, вале баъзан шакли қофиябандии **аааа**
низ мушоҳида мешавад. Мавзӯи дубайтӣ асосан ишқ аст,
вале инчунин ҳасби ҳол, шикоят, ҳачву танқидро низ дар-
бар мегирад. Асосгузори дубайтӣ Бобо Тоҳири Урён ши-
нохта шудааст. Инак, чанд дубайтӣ барои намуна:

Диле дорам гирифтори муҳаббат,

К-аз у гарм аст, бозори муҳаббат.

Либосе бофтаи бар қомати дил,

Зи пуди меҳнату тори муҳаббат.

(Бобо Тоҳири Урён)

Туро то з-ин ҷафо дил барнагардад,

Маро ин дарди дил камтар нагардад.

Ман ар ҳичрони ту савганд хӯрдаст?!

Ки то хунам нарезад барнагардад!

(Ҷамолиддини Исфаконӣ)

Маро бо ту сари ёрӣ намондаст,

Дили меҳру вафодорӣ намондаст.

Туро аз заъфи пирӣ куввату зӯр,

Мадори пойбардорӣ намондаст. (Меҳрии Ҳиротӣ)

Дубайтӣ хусусияти равшани эмосионалӣ дорад. Шоир ҳиссиёти самимонаи худро аз он масъала, предмет, ҳодисаву ҳолатҳои ҳаёти баён мекунад. Дар дубайтӣ қалби қаҳрамони лирикӣ воситаи ифодаи матлаб доништа мешавад. Ба дубайтӣ рӯ овардани шоирони мутасаввиф – Бобо Тоҳир, Абӯсаиди Абулхайр, шоирони ҳасос – Лоҳутӣ, Шуқӯҳӣ, Лоиқ Шералӣ маҳз аз ҳамин сабаб аст. Дигар ин ки ин жанр хеле қадима буда, дар фолклор макоми пурарзиш дорад ва дубайтиҳои халқӣ хеле фаровонанд. Амчумла:

Сари кӯхи баланд буд хонаи ман,

Фалак тире задаст бар шонаи ман.

Фалак тире задаст пайкон надорад,

Ба ҳасрат пур шудааст паймонаи ман.

Рубой- аз ҷиҳати шакл ба дубайтӣ монанд аст, тарзи кофиябандӣ, ҳаҷм якхела мебошад, вале аз ҷиҳати вазн фарқ дорад. Рубой дар 24 наъви баҳри ҳазач суруда мешавад. Дубайтӣ бо ҳиҷои кутоҳ оғоз меёбад, вале рубой ҳамеша бо ҳиҷои дароз оғоз меёбад. Вай бештар дар руқни аҳрам ва аҳраби баҳри ҳазач (мафъӯлу ва мафъулун) бо ду ё се ҳиҷои дароз оғоз мешавад.

Дар рубой шаклу мазмуни ғоявӣ ба ҳам мутобиқат мекунад. Бо ҳиҷои дароз оғоз шудани сухан боиси мутантанӣ муҳташам садо додани он шудааст. Шарти асосии рубой он аст, ки дар вай ягон ҳолат, қонуният, умуман ягон ҷизи зиндагӣ натиҷаи судманду ибратомез ҳосил шуда бошад. Масалан:

Ту бадрию хуршед туро банда шудааст,

То бандаи ту шудааст, тобанда шудааст.

3-он рӯй, ки аз шуои рӯи маҳи ту,

Хуршеду муниру моҳ тобанда шудааст. (Ҳофиз)

Асосгузори рубоиро ба зимаи Рудаки мегузоранд, вале дар эҷодиёти халқ ин жанр хеле барвақт арзи вучуд

бардаст. Рӯдакӣ ба он мустақилият ато намудааст. Рубоӣ дар ашъори муосирони Рӯдакӣ низ фаровон ба назар мерасад.

Гар бар сари нафси худ амири, мардӣ,
Гар кӯру қар ар нукта нагирӣ, мардӣ.
Мардӣ набувад фитодаро пой задан,
Гар дасти фитодае бигирӣ, мардӣ. (Рӯдакӣ)

Рубоиро ба ҳадди камолаш Умари Хайём расонид. У рӯишгаӣ Рӯдакию Синоро маҳкам дошта, пурқудраттарин ва “ашрофи маҳлуқоти рӯи замин” (Носири Хусрав) будани одамро дар рубоӣ гуфт:

Мақсуд зи ҷумла офариниш моем,
Дар ҷашми хирад ҷавҳари биниш моем.

Ин доираи ҷаҳон ҷу ангуштарист,
Бе ҳеҷ шаке нақши ниғинаш моем.

Мавзӯи рубоӣ гуногун аст. Вай дар ҳама мавзӯҳои индагӣ гуфта мешавад. Ба рубоӣ чунин хусусиятҳо хос аст, ки ба дигар жанрҳои лирикӣ кам мушоҳида мешаванд: 1. Қаҳрамони лирикӣ дар рубоӣ ҷанбаи ҷузъӣ не, ҷупонки дубайтӣ дорад, балки ҷанбаи кулӣ дорад. “Ман” хеле каму бештар “мо»меояд. Масалан, дар Саной омадааст:

Оне, ки фидои ту равон мебояд,
Пеши руҳи ту нисори ҷон мебояд.
Ман ҳеҷ надонам, ки киро монӣ ту?
Эй дӯст, ҷуноне, ки ҷунон мебояд.

2. Ба дубайтӣ ҷанбаи ҳиссӣ-эмоционалӣ хос бошад, дар рубоӣ ҷанбаи ақлӣ (расионалӣ) хос аст. Шоир дар рубоӣ муҳокима ва хулосаҳои худро доир ба воқеа ва ҳодисаи тасвиршуда баён мекунад. Дар рубоӣ андешаву ҳиссиёт ҳаст, вале роли муҳокима, хулосабарорӣ қалон аст. Инак, дар Хайём омада:

Бар кӯзагаре парер қардам гузаре,
Аз хок ҳаменамад ҳардам ҳунаре.
Ман дидам, агар надид ҳар бевасаре,
Хоки падарон дар қафи ҳар кӯзагаре.

Ҷитъа- маънии лугавиаш порча, ҷузъ, қисм аст. Ҷамҷун истилоҳ ду маъниро ифода мекунад:

- 1) як пора аз шеъри комил,
- 2) жанри мустақили адабӣ.

Китъа чунон жанри лирикиест, ки дар бораи масъалаҳои гуногуни зиндагӣ, бештар аз ҳама панду ахлоқ, ҳодисаҳои таърих, муҳаббат, ҳабси ҳол, фалсафа ва ғайра эҷод мешавад. Вазни китъа гуногун аст, аз ду ва зиёда байт иборат шуда метавонад. Хурдтарин китъа ду байт аст. Чунончи, аз Зиёуддини Хучандӣ:

Умрест ёр бо ман агар чуз вафо накард,
Узраш пазир, умр чӣ бо кас вафо накард.
Гуфто: баҳои бӯсаи ман деҳ ҳазор чон,
Ин ҳам зи лутфи ўст, ки чандон баҳо накард.

Саъдӣ:

Ёд дорам зи пири донишманд,
Ту ҳам аз ман ба ёд дор ин панд.
Ҳар чӣ бар нафси хеш напсандӣ,
Низ бар нафси дигаре мапсанд.

Китъа дар мадҳи шахсони ҷудогона низ гуфта мешавад. Китъа чунин хусусият дорад, ки дар он аҳволи зиндагӣ реалистона тасвир меёбад. Қофияи китъа аб, вб, гб, аст, ки ба қофияи ғазал ва қасида монандӣ дорад ва аз ин ҷиҳат китъаро ғазали сарбурида мегӯянд, яъне байте, ки матлаъ надорад. Вале ин андешаи адабиётшиносон сахв аст, чунки асари байте бе оғоз(сар) намешавад. Дар адабиёти классикӣ китъаҳои низ дучор мешаванд, ки тарзи қофиябандиашон ба рубоӣ монанд аст, ё қофияҳои озод доранд. Намунаашро дар мисоли китъаҳои Саъдӣ ва Зиёуддини Хучандӣ дар боло дидем. Боз намунае аз Адиб Собир:

Биё, ки бо зулфу рухи ту корхо дорам,
Зи чоми ишқи ту дар сар хуморхо дорам.
Биё, ки бо ду рухи ту, ки рӯзхо монад,
Ҳикояту гилаи рӯзгорхо дорам.

Китъаҳо дар эҷодиёти шоирони асримиёнагӣ баъзан байти таҳаллус низ доранд, баръакси ғазалҳо байти таҳаллус дар охир не, балки дар аввал, дар васату охир низ меоянд:

Ҳокониё, зи нонталабӣ оби рух марез,
К-он хирс, к-оби рух барад, оҳанги чон кунад.
Одам зи хирси гандуми нон ношуда чӣ дид?
Бо одами мубталои нон ҳамон кунад.
Бас мур, к-ӯ ба бурдани нонрезаети зи роҳ,

Пайсудаи қасон шаваду ҷон зхиён кунад. . .

Маснавӣ – калимаи арабӣ, ду-ду, дугонӣ гуфтаи аст. Маснавиरो пеш “мудавваҷ, издивоҷ, ҷуфт карда шуда” ҳам номиданд. Ҳамчун жанри хурди ғиноӣ, маснавӣ шакли шеърест, ки ҳар ду мисрааш кофияи ҷуфт дорадад, вв, бб. . . Маснавӣ пеш аз ҳама мафҳуми шакли шеърӣ мебошад, на мафҳуми жанрӣ. Барои он ки маснавӣ метавонад шеъри хурд бошад ва метавонад як достони калон, маснавӣ жанр не, балки мафҳуми шакли шеър аст. Маснавӣ метавонад эпикӣ ва лирикӣ бошад. Ҳоло шарҳи маснавии лирикӣ: маснавии лирикӣ метавонад аз ду байт то 1090 байт зиёдтар шавад. Мавзӯи марказии маснавӣ ахлоқ, ҳикмат, ишқу муҳаббат, фалсафа, тасаввуф буда метавонад. Дар таркиби “Насихатнома”, “Гулистон”, “Баҳористон» маснавиҳои зиёде гуфта шудаанд. Масалан, аз “Гулистон”-и Саъдӣ:

Бани одам аъзои як пайкаранд,
Ки дар офариниш зи як гавҳаранд.

Чу узве ба дард оварад рӯзгор,
Дигар узвҳоро намонад қарор. . .

Маснавии марсиявие аз Шохин:

Эй дидаи дудамони исмат,
Навбоваи бӯстони исмат.

Эй, хуфта миёни хоки хора,

Чуста зи канори ман канора.

Аз шоирони муосир М. Турсунзода нисбати дигарон бештар маснавиҳои лирикӣ гуфтааст. “Роҳи макбара”, “Ба кӯҳсори тоҷик”, “Чаманистон”, “Се нозанини Шарқ”, “Шоиро” аз ҳамин ҷумлаанд.

Ғазал- дар луғат изҳори ишқу муҳаббат қардан, дӯст доштан аст. Дар истилоҳ ин калима ду маънӣ дорад:

1. Умуман сухани ишқиро мефаҳмонад, сарфи назар аз сохт ва қонуниятҳои шаклиаш. Ин маънии таърихӣ истилоҳи ғазал аст, ки академик А. Мирзоев кашф қардаст. Ин маънии таърихӣ ғазал, шакли дигараш тағаззул насибу ташбиби қасидаеро, ки дар бораи ишқ аст, умуман шеърҳои доир ба муҳаббатро мефаҳмонад.

2. Ғазал чунон жанри мустақили лирикие мебошад, ки аксаран дар мавзӯи ишқ дар ҳаҷми 6-12 байт навишта мешавад, кофияи ягонаи сохти аа, ба, ва, га. . . дорад.

Қонуни дигари ғазал ин аст, ки мисраи якуми он ҳатман дохили қофия меояд. Вазни ғазал маҳдудият надорад. Шоирони тавоно онро дар вазну баҳрҳои гуногун эҷод карда метавонанд. Ғазалро мавзӯӣ, мазмун ва пеш аз ҳама матлаби ғоявии шоир муайян мекунад.

Қонунияти устухонбандии ғазал махсус мебошад, робитаи мундариҷавии байтҳо метавонад қавӣ ва метавонад заиф бошад. Дар ғазал аввал байти матлаъ ва пас силсилаи байтҳои аз дунболи матлаъ ва дар охир он бо байти мақтаъ ҷамъбаст мегардад. Ин низому тартиби устухонбандии ғазал ба моҳияти мундариҷаи ғоявии ғазали шоир ва ҳам ба равияи пешғирифтаи ӯ вобаста мебошад. Аксари байтҳои ғазал ҳамдигарро пурра мекунад ва боиси мукаммалии мавзӯе мегарданд. Инак, ба ғазали Аттор бингаред:

Дило , дидӣ, ки чононам наёмад,
Ба дард омад ба дармонам наёмад.
Ба дандон мегазам лабро , ки ҳаргиз,
Лаби лаълаш ба дандонам наёмад.
Надидам ҳеч рӯзе тирӣ мижғон-ш?
Ки чун хун ба мижғонам наёмад.
Надидам ҳеч вақт лаъли хандон-ш,
Ки хун аз чашми гирёнам наёмад.
Чи тобе буд, дар зулфи чу шасташ,
Ки он сад бор бар чонам наёмад. . .
Ба осонӣ зи зулфаш сар напечам,
Ки бо Аттор осонам наёмад.

Ғазал аз нигоҳи мавзӯӣ низ серпахлу мебошад. Масалан дар як ғазал чанд мавзӯи ба ҳам алоқа надошта истифода мешавад. Ғазали Сайидо дорои чунин хусусият аст:

Ин чӣ рангу руҳсор аст?—Гулшани ҷамол аст ин,
Ин чӣ қаду рафтор аст? —Ғояти камол аст ин.
Пешӣ рӯи тобонат чилваи таҷаллӣ чист?
Офтобу моҳ аст он, партави хилол аст ин.
Бо даҳони майнӯшат нест гунчаро нисбат,
Чашмаи ҳаёт аст он, соғари сафол аст ин.
Мекуни ғаҳ истиғно, мекуни ғаҳе дашном,
Шишаи шароб аст он, шарбати висол аст ин.
Аз ту анҷуман кардан, май зи хуни дил хурдан,
Базми пойдор аст он, айши безавол аст ин.

Пас аз ин мавзӯи дигар меояд:

Аз замин чӣ мечӯӣ? В-аз фалак чӣ мехохӣ?

Гунбади тилисм аст он, чодари хаёл аст ин.

Аз ғамат чу нақши по, хок мекунам бар сар,

Ваҳ чӣ рӯзгор аст он, оҳ ин чӣ ҳол аст ин!

Ҳамнишин маро бо ту ҳар ки дид меғӯяд:

“Пири кӯҳнакор аст он, шӯҳи хурдсол аст ин”.

Ҳар кучо ту мебошӣ, Сайидо бувад он чо,

Юсуфии Миср аст он, хинди хокмол аст ин.

Дар ғазали мазкур мисраи “Аз замин чӣ мечӯӣ? А-аз фалак чӣ мехохӣ?» Дар мавзӯи иҷтимоӣ-танқидии замона буда, дигар байтҳои ғазал дар бораи ишқу муҳаббати ирфонӣю шӯҳӣ суруда шудаанд. Сайидо ғояи сарбастагӣ, тундию торикӣи замони худро дар байни байтҳои ишқӣ оварда, ҳам оҳанг ва ҳам таъсири маънавии онро афзудааст.

Аз нуқтаи назари устухонбандӣ боз як навъи ғазал мавҷуд аст, ки онро ғазали мусалсал меноманд. Ин чунин навъ ғазал аст, ки дар он маънии байтҳо пай дар пай меоянд, ки тавассути ин дар ғазал инъикоси воқеаи хурдро ҳис кардан мумкин аст. Ғазали зерини Мавлавӣ ба чунин навъи ғазал мансуб аст:

Дидам, нигори худро мегашт гирди хона,

Бардошта рубобе мезад яке тарона.

Бо захмае чу оташ, мезад таронаи хӯш,

Масту харобу дилкаш аз бодаи шабона.

Дар нардан “ирокӣ” мезад ба номи соқӣ,

Мақсуди бода будаш, соқӣ будаш бахона.

Сокии мохрӯе, дар дасти ӯ сабӯе,

Аз гӯшае даромад, бинҳод дар миёна.

Пур кард чоми аввал, з-он бодаи чу машғал,

Дар об ҳеч надидӣ, к-оташ занад забона?

Дар каф ниҳода онро, аз баҳри ошиқонро,

Он гаҳ бикард сачла, бӯсид остона.

Бистуд нигор аз вай, андар кашид он май,

Шуд шӯълаҳо аз он май, бар рӯю сар равона.

Медид ҳусни худро, медид неку бадро,

“Не буду не биёяд чун ман дар ин замона”.

Шамсулҳақи ҷахонам, маъшуқи ошиқонам,

Ҳар ду бувад ба пешам –чону равон равона.

Яке аз хусусиятҳои ба назар намоёни ғазал зикри таҳал-

лус аст, ки он аксаран дар байти охир меояд, ҳатто таҳал-лусро дар оғоз дар радифи ғазал дидан мумкин аст. Ҳарчанд мавзӯи асосию марказии ғазал ишқу муҳаббат аст, вале вай дар мавзӯҳои дигари зиндагӣ низ меояд, масалан, панду ахлоқ, таърих, насихат, иҷтимоӣ, фаласафа, динӣ ва ғ.

Аслан дар адабиётшиносӣ андешае хос аст, ки ғазал сюжет надорад, вале банду басти устухонбандии баъзе ғазалҳои Ҳофиз моро маҷбур мекунад болои ин фикр дурӯст андеша ронем. Пеш аз ҳама мустақилияти байтҳо дар ғазал, серпахлуии мавзӯи ғазал, баробари қаҳрамони лирикӣ иштироки қаҳрамони эпикӣ дар ғазал, сюжет пайдо кардани баъзе тасвирҳои шоир ва чанд андешаҳои дигар моро бовар мекунонад, ки баъзе жанрҳои лирикӣ мисли ғазалу рубоӣ дорои сюжет буда метавонанд.

Масъалаи дигар он аст, ки дар замони мо низ шоирони зиёде ғазал суруда, анъанаи гузаштагонро сарбаландона давом дода истодаанд: Туғралу Айнӣ, Иқболу Лоҳутӣ, Муҳаммадҷон Раҳимию Деҳотӣ, Ҳ. Юсуфию М. Турсунзода, Лоик Шералию Муҳаммад Ғойиб, Ашӯр Сафару Муҳиддин Фарҳат, Фарзонаю Гулназар ва дигарон.

Қасида- калимаи арабӣ ба маънои мағзи бузург ва ғализ-дурушт аст. Дар истилоҳ яке аз шаклҳои шеърӣ лирикии адабиёти классикӣ буда, шакли он, тарзи қофиябандӣ ва қисмҳои аз адабиёти араб омадааст, вале мазмуни он дар адабиёти қадими форсу тоҷик бояд бошад, зеро сурудҳо ба ҳудоҳо, қаҳрамонҳои халқӣ, афсонавӣ ва подшоҳон вучуд дошт. Ин шакли шеърӣ дар адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои IX-X инкишоф ёфт. Тарзи қофиябандии он монанди ғазал буда, дар шакли **аа, ба, ва, га. . .** меояд. Ҳаҷми қасида аз 15 байт кам набошад. Қасида аз ҷиҳати сохт ва устухонбандӣ ду хел мешавад:

- 1) қасидаи пурра,
- 2) қасидаи ноপুরра(муқтазаб).

Аз қасида бештар мадҳияаш фаҳмида шудааст ва он мураккаб буда, ба қисмҳои зерин ҷудо мешавад:

1. **Насиб** ё ки **ташбиб**-қисми муқаддимаи қасидаи мадҳия аст, ки дар он фикру андешаҳои шоир дар масъалаҳои ғуногун ифода меёбад.

2. **Гурез**.

3. **Мадҳ**.

4. Талаб.

5. **Хотима-** дуоӣ хайр дар ҳаққи мамдӯх. Барои намуна фишурдаи як қасидаи мадҳияи Нақибхон Туғрал ба амири Бухоро Абдулаҳад аз чунин қисмҳо иборат аст, ташбиб дар тавсифи май:

Соқӣ қадаҳ лабрес кун, з-он май, ки туғён парварад,
Мастӣ фазояд, ғам барад, шодӣ диҳад, чон парварад.
Майхонаро дар боз кун, соғаркашӣ оғоз кун,
Дилро ба вай дамсоз кун, сад гуна илҳом парварад.
Фасли баҳор ояд ҳаме, гул дар канор ояд ҳаме,
Савти ҳазор ояд ҳаме, з-он –рӯ, ки афгон парварад.
Гулшан зумуррадфом шуд, вақти майи гулфом шуд,
Майли хама дар чом шуд, гар соқӣ эҳсон парварад. . .

Ҷои Гурез:

Аз лаълат, эй зебосанам, фармон бидеҳ бӯсе занам,
Холи сиёҳат барканам, хинду на имон парварад. . .
Лутфат ба Туғрал ом кун, бӯсе бад ӯ инъом кун,
Сархуш варо бо чом кун, то мадҳи султон парварад.

Мадҳ:

Султони дин залдди самад, Сайид амир Абдулаҳад,
З-андеша донад неку бад, ойини яздон парварад.
Шоҳи шаҳон, Моҳи маҳон, доройи гардун тавъамон,
Кайхусрави кайхусравон, то шаҳр даврон парварад. . .

Талаб:

Шоҳо, дар ин мотамсаро кардам бәсе мадҳи туро,
Монад зи инъомат маро як ҳабба, то нон парварад.

Хотима-дуои хайр:

То гул дамад дар гулситон, шаҳ бод дар мулки чаҳон,
Соқӣ бидеҳ ратли гарон з-он май, ки дехқон парварад.

Ин қасидаи мадҳия хеле калон буда, аз 52 байт иборат аст, ки ин ҷо танҳо 20 байт истифода шуд. Қасидаи мадҳияе, ки ташбиб надорад, қасидаи маҳдуд ё ки қасидаи муқтазаб ме-номанд. Номе қасидаҳо ба мавзӯӣ, мазмуну хели онҳо ишорат менамоянд, ки чунинанд: мадҳия, марсия, баҳория, фаҳрия, ҳазония, ҳачвия, ҳолия, ишқия, хамрия, фалсафӣ.

Қасида аз рӯи ҳаҷм ва вазн маҳдудият надорад. Муҳимтарин хусусияти қасида дар объекти тасвири вай аст. Доираи объекти тасвири қасида хеле васеъ мӯхташам, камназиру бузург мебошад. Қасида бояд оҳанги лангардор, мутантан, босалобат дошта бошад.

Хусусияти дигари қасида – офариниши ботафсели обра-
зи қаҳрамони лирикӣ аст, ки инро бозёфти жанри қасида
меҳисобанд. Чаҳонбинии қаҳрамони лирикӣ, дараҷаи до-
ниш, завқи эстетикӣ ӯ, махсусан мавқеи иҷтимоии вай
тамоман равшан баён мешавад. Ғайр аз ин аз қасидаҳои
Рӯдакӣ, Унсурӣ, Фаррухӣ, Лабибӣ, Манучехрӣ, Носири
Хусрав, Анварӣ, Мушфиқӣ патрети эҷодии худи шоирон
ро дарёфттан мумкин аст.

Адабиёт:

1. Р. Мусулмониён. Назарияи ҷинсҳо ва жанрҳои адабӣ. - Душанбе: Маориф, 1987.
2. Р. Мусулмониён. Назарияи адабиёт. - Душанбе: Маориф. 1990.
3. Р. Мусулмонқулов. Асрори сухан. - Душанбе: Ирфон, 1980.
4. Ю. Бобоев. Назарияи адабиёт. - Душанбе: Маориф, 1992.
5. Р. Амонов. Лирикаи халқи тоҷик. - Душанбе: Дониш, 1968.
6. А. М. Мирзоев. Рӯдакӣ ва инкишофи ғазал дар асрҳои X-XV. - Сталинобод: Нашрдавлтоҷ., 1958.
7. А. М. Мирзоев. Сенздаҳ мақола. - Душанбе: Ирфон, 1977.
8. Х. Шарифов. Функсияи маърифатии қасида дар адабиёти тоҷик. - Дар маҷмӯаи «Ёдбуди устод Рӯдакӣ». - Душанбе: Дониш, 1978.
9. Ф. Зехниева. Жанри соқинома дар адабиёти асрҳои XIII-XV. - Душанбе: Дониш, 1987.
10. Ю. Акбарзода. Рисолати шоир ва шеър. - Душанбе: Адиб, 2009.
11. А. Афсаҳзод. Адабиёти тоҷик дар нимаи дуюми асри XV. Китоби аввал. - Душанбе: Дониш, 1977.
12. А. Афсаҳзод. Адабиёти тоҷик дар нимаи дуюми асри XV. Китоби дуюм. - Душанбе: Дониш, 1985.

МУСАММАТ ВА НАВЪҲОИ ОН (соати дуюм I соат лексия)

Мусаммат – гурӯҳи шеърҳоеро мусаммат мегӯянд, ки аз бандҳои се, чор, панҷ, шаш, ҳафт, ҳашт, нӯх, даҳ мисрабӣ

иборатанд. Мувофиқи миқдори мисраъҳои бандҳо ба ҳар
як аз ин мусаммат номи алоҳида додаанд, Чунончӣ:

Бандҳои семисраъгӣ мусаммати мусаллас,

Бандҳои чормисраъгӣ -- мураббаъ,

Бандҳои панҷмисраъгӣ -- мухаммас,

Бандҳои шашмисраъгӣ -- мусаддас,

Бандҳои ҳафтмисраъгӣ -- мусаббаъ,

Бандҳои ҳаштмисраъгӣ -- мусамман,

Бандҳои нӯҳмисраъгӣ -- мутассаъ,

Бандҳои даҳмисраъгӣ -- муашшар.

Дар миёни навъҳои мазкур мусамматҳои мусаббаъ ва
мутассаъ хеле кам истифода шудаанд. Қонуниятҳои умумии
лиъанавии мусамматҳо ин аст, ки тамоми мисраъҳои бан-
ди якум ҳама тобеи як қофия буда, мисраъҳои ҳар як бан-
ди минбаъда, ба истиснои мисраъҳои охир, қофияҳои
алоҳида дошта, мисраъҳои охирини тамоми бандҳои мин-
баъда мувофиқи банди якум бояд сурат дошта бошанд.
Соҳти аъъанавии навъҳои мусаммат аз ҳайси қофия чунин
аст:

1) мусаммати мусаллас : ааа, бба, вва. . .

2) мусаммати мураббаъ: аааа, ббба, ввва. . .

3) мусаммати мухаммас: ааааа, бббба, еввва. . . .

4) мусаммати мусаддас: аааааа, ббббба, ввввва. . . .

5) мусаммати мусаббаъ: ааааааа, бббббба, вввввва. . .

6) мусаммати мусамман: аааааааа, ббббббба,
шшшшшшшш.

7) мусаммати мутассаъ: ааааааааа, бббббббба,
шшшшшшшшш. . .

8) мусаммати муашшар : аааааааааа, ббббббббба,
шшшшшшшшшш. . .

Дар пайдоиши жанри мусаммат, ки аз навъҳои маъмули
шеърӣ халқии тоҷику форс мебошад, санъати шеърӣ
сачъ, роли калон бозидааст. Сачъ чунон санъатест, ки
мисраъҳои ба ду пораи баробар, аз рӯи вази
тақсимшавандаро мазмунан ҳам ҷудо менамояд. Мисраъ
ба ду, байт ба чаҳор ва банди мураббаъ ба ҳашт пораи ба-
робарвази тақсим мешавад. Хусусияти дигари асосии
шеърӣ мусаччаъ иборат аз ин аст, ки калимаҳои охирини
пораҳо дорои сачъ мебошанд, яъне ё дар қофия, ё дар вази
ё дар ҳар ду ба ҳамдигар мувофиқат менамоянд. Ин байти

Аттор ба чаҳор пораи баробарвазн таксим шудааст, ки се пораи аввалаш сачъ дораду пораи чорумаш бо қофияи аслии шеър мувофиқ меояд:

Эй чазъи ту шаккарфуруш, эй лаъли ту гавҳарфуруш,
Эй зулфи ту анбарфуруш аз пеши Аттор омада.

Мусаммати мусаллас- дар луғат сепора сегӯша аст. Дар истилоҳи адабӣ шеъре, ки бандҳои семисраъгӣ дорад, дар як вазн гуфта мешавад, мусаллас меноманд. Мусаммати мусаллас ду шакли қофиябандӣ дорад. Дар шакли аввал ҳар се мисраи банди аввал ҳамқофия шуда, мисраи сеюми бандҳои минбаъда ба банди аввал ҳамқофия мешаванд, чунончӣ, аз Лоик Шералӣ:

Бачагиам бекасу танҳо гузашт,
Бо дарав бо хӯшачиниҳо гузашт,
Доманаш аз хӯша пур аз домани саҳро гузашт.

Бачагии гулгуни зарринёли ман,
Бачагии гулгуни зарринболи ман,
Ёлу болаш ғарқи гул аз роҳи умри мо гузашт.
Дар шакли дуҷум байти аввали ҳар банд ҳамқофия буда, мисраҳои сеюми бандҳои минбаъда ба ҳам ҳамқофия мешаванд, чунончӣ, аз Мушфиқӣ:

Рӯзе, ки ба савдои ту афсона шудам,
Бар шамъи таманнои ту парвона шудам,
Афтод нигоҳе зи иноят ба манат.

Аз хеш ба ғамҳои ту бегона шудам,
Чашми ту дилам рабуду девона шудам,
Аз хандаи пинҳонию мункар шуданат. . .

Мусаммати мураббаъ – намуна аз Абдурахмони Ҷомӣ:

Ало, эй моҳи авчи дилрабӯй,
Ки хели неқувонро подшоӣ!
Мақун, то метавонӣ, бевафӯй,
Ки дур аст аз тариқи ошноӣ.

Зихӣ дар дилрабӯй шӯху чолок,
Ҳазорон ҷони покат сайди фитрок,
Ба роҳи тавсанат халқе шавад хок,
Савора ҳар ғаҳ аз роҳе дарой.

Мусаммати мухаммас- аз осори Шӯҳии Хучандӣ (асри XVIII):

Як ошике ба вартаи ишқ устувор ку?
Як марди саргузашта дар ин рӯзгор ку?
Як дидае, ки пок бувад зи ғубор, ку?
Як софдил дар анҷумани рӯзгор ку?
Олам гирифт тирағӣ, оинадор ку?!

Аҳли ҷаҳон зи кину адоват зананд дам,
З-абнои рӯзгор набинӣ ба ҷуз ситам,
Оби вафо начӯй дар ин дашти пуралам,
Чун реғи ташнаанд ҳарифон ба ҳуни ҳам,
Дар кулзуми фалак гуҳари обдор ку?

Мухаммас ду навъ дорад, яке **мухаммаси таълифӣ** ва дигаре мухаммаси тазмин. Дар адабиёти форсу тоҷик ҳар ду навъи мусаммати мухаммас ба назар мерасанд. Порчаи овардашуда аз мусаммати мухаммаси таълифӣ аст, яъне шеър саросар ба қалами худи шоир тааллуқ дорад.

Навъи дигари мусаммати мухаммасро **мухаммаси тазминӣ** мегӯянд. Ин чунон аст, ки шоир ғазали шоири дигар, ё ғазали дигари худро мегираду ба ҳар байти он семисрағӣ аз пешаш мувофиқи вазну қофияи он илова менамояд. Мисол, аз мусаммати мухаммаси Абдулқарим Сипандии Самарқандӣ (1829-1909) бар ғазали Шавкати Бухорӣ:

Дар ҷаман то рахти ноз он қадди дилҷӯ мекашад,
Сарв худро аз хичолат бар лаби ҷӯ мекашад.
Булбули шӯрида аз гулзор паҳлу мекашад,
“Ҳар кучо наққош он гули рӯ мекашад.
Чун ба райҳони хатат, навбат расад, бӯ мекашад”.

Чун магар аз парда берун орази тобони ӯ,
Оламе чун дидаи ойина шуд ҳайрони ӯ.
Оҳ, аз бедодии он наргиси фаттони ӯ,
“Дод аз гирёни сарпанҷаи мижғони ӯ.
Аз гирибони дилам бигрифта ҳар сӯ мекашад”.

Мисол барои **мусаммати мусаддас** аз эҷодиёти Манучехри Домғонӣ (асри XI):

Хезеду хаз оред, ки хангоми хазон аст,
Боди хунук аз ҷониби Хоразм вазон аст.

Он барги хазон аст, ки бар шохи разон аст,
Гӯй ба масал, пираҳани рангрезон аст.
Дех қон ба таачҷуб сари ангушт газон аст,
К-ан дар чаманубоғ на гул монд, на гулзор. . .

Мусаммати мусаддас низ метавонад таълифи ин тазминӣ бошад, мусаддаси болю намунаи таълифӣ аст. Инак, намунаи мусаммати мусаддаси тазминии Алишер Навоӣ бар ғазали Абдурахмони Ҷомӣ:

Кардаме дар хоки кӯи дӯст маъво кошкӣ,
Судаме рухсори худ бар хоки он по, кошкӣ,
Омадӣ берун зи кӯи он сарви боло, кошкӣ,
Буркаъ афкандӣ зи рӯи оламоро, кошкӣ,
“Дидаме ди дори он дилдори раъно, кошкӣ,
Ди да равшан кардаме з-он рӯи зебо, кошкӣ”.

Кӯи он маҳ то бувад, чаннат намебояд маро,
То бувад чаннат ба дӯзах дил фурун-ояд маро,
Пеши лаълаш кай даҳан бо кавсар олояд маро,
То бувад он сарв, тӯбӣ хуш намеояд маро,
“Хотир андар сояи тӯбӣ наёсояд маро,
Со я кардӣ бар сарам он сарволо, кошкӣ”. . .

Намунаи мусаммати мусамман, порас аз шеъри Балғи Шервонӣ (асри ХУ):

Ошикам бар талъати он мохрӯй,
Гар намоядрӯ, бигӯям рӯ ба рӯй.
Чинми у туркест шӯху тулхӯй,
Хешташ чул ғамзаи худ фиғначӯй.
Меравам сарғашта аз вай кӯ ба кӯй,
Гаштаам девона з-он заҷири мӯй.
Хоҳам андар пояш афтодан чу гӯй,
В-ар ба чавғонам занад, ҳечаш мағӯй. . . .

Намунаҳои овардашуда ба мусамматҳои анъанавӣ мансубанд, инчунин дар асрҳои миёна мусамматҳои дида мешаванд, ки тарзи қофиябандии онҳо як андоза фарқ мекунад. Мисол се банди мусаммати мураббаи Авҳадии Мароғӣ (асри ХІУ), ки мисраи сеюми банди якум озодаст:

Он сарви сикӣ чӣ ном дорад?
К-он қомати хушхиром дорад?
Халке мутаҳ айрианд дар вай,
То худхаваси қадом дорад?

Моҳе, ки ба ҳусни ӯ санам нест,

Рӯхсораш аз офтоб кам нест.

Ғар дур шавад зи дида ғам нест,

Кандар дилу ҷон мақом дорад. . . .

Дар мусаммати мусалдаси Нақибхон Туғрал на як мис-

раи бандҳои охир, балки ду мисраи бандҳои дуҷум ва сеюм

банди аввал ҳамкофия меоянд:

Маҳро чӣ муносибат ба рӯят?

Гуиро чӣ масал ба рангу бӯят?

Оташ нашавад ҳарифи хӯят!

Фирдавс- намунае зи кӯят,

Ғинад ба чаман кади нақӯят,

Сулсул биравод зи боғ сӯят.

Ғарб, чӣ бало ту нозанӣ!

Меҳри фалаку маҳи заминӣ!

Сар то ба қадам ту ангубинӣ!

Лиш уштари ҳусро нигинӣ!

Ойина фитад агар ба рӯят,

Ҳайрон шавад аз рухи нақӯят.

Тарҷеот- гурӯҳи маҳсули лирикаи тоҷикӣ форс буда, аз

маъни шеърҳои дар як вазн, аммо қофияҳои гуногун

ҷойишуда фароҳам меоянд. Шеърҳои, ки дар адабиётшиносӣ

“хона”, “банд” мегӯянд, ғайр аз вазни ягона, ба ҳамдигар та-

ваҷсути байте алокаманд мешаванд, ки он байт гоҳе айнан

такрор меёбад, гоҳе тағйир меёбад, гоҳе мазмунан дигар

шуда, аз рӯи қофия мувофиқат мекунад. Ин навъ байти

алокамандкунандаро байти васила, мегӯянд. Тарҷеотро асо-

сан ба ду навъ ҷудо кардаанд:

1) **тарҷеъбанд**- байти васила, ки хонаҳои шеърро бо

ҳамдигар мешайвандад. ба ҳеч гуна тағйироте дучор намео-

рад.

2) **таркиббанд**- байти васила ҳамеша тағйир меёбад, ҳам

мазмунан, ҳам аз рӯи қофия.

Навъи якум – **тарҷеъбанд**. Шоир маънии асосии ғояви

қудро дар байти васила мегузорад, дар ҳар банде мазму-

неро баён карда, баъди он ба байти васила муроҷиат ме-

кунад. Тарҷеъбанди Нақибхон Туғрал:

Аз руҳат ойина то лаззати дидор гирифт,

В-аз нигоҳи дигарон ҷониби худ ор гирифт.

Хоқро аз қадамат рутбаи гулзор гирифт,
Аз ту гулҳои чаман зинати дастор гирифт.
Ман чӣ гуфтам, ки дили нозукат озор гирифт,
Хотират аз мани бечора ба як бор гирифт.

То нишастам ба раҳат баҳри таманнои висол,
Дида вақфи ту намудам шабу рӯзу маҳу сол.
Бе чамоли ту маро зиндагии даҳр маҳол,
Аз мани дилшуда як бор напурсиди ҳол.
Ман чӣ гуфтам, ки дили нозукат озор гирифт?
Хотират аз мани бечора ба як бор гирифт?

Дар тарҷеоти Мирзо Азими Сомӣ, ки дар асоси прин-
сипи мусаммат эҷод шудааст, як байти тарҷеъ не, балки як
мисраи восила оварда шудааст:

Дили ман буд гирифтори бути чилвагаре,
Дилбаре, гулбасаре, ишвагаре, лабшакаре.
Душ дидам бари ағёр варо дар гузаре,
Сӯхт аз рашк дилам, гуфтамаш, эй рашки парӣ:
“Сари зулфи ту набошад, сари зулфи дигаре!”

Умрхо дилу чон сарфи вафо яш кардам,
Сари худ гӯйсифат дар таҳи по яш кардам.
Бо ман ўром нашуд, гарчи дуо яш кардам,
Аз сари яъс чунин нукта адо яш кардам:
“Сари зулфи ту набошад, сари зулфи дигаре!”

Хонаҳои тарҷеъбанд, одатан, 5-10 байти мешаванд. Ал-
батта, аз инҳо каму зиёд ҳам воমেҳуранд. Қонунияти уму-
мии тарҷеъбандҳо ин аст, ки хонаҳо мисли ғазал қофия
доранд. Масалан тарҷеъбанди Убайди Зоконӣ аз ҳафт
банд ваҳар хона аз ҳафт байтиборат мебошад:

Вақти он шуд, ки кор дарёбем,
Дар шитоб асти умр, биштобем.
Дидаи хирсу озбардӯзем,
Панҷаи зӯҳду зарқбартобем.
Мо гадоёни қӯи майқадаем,
На муқимони кунҷи меҳробем.
На зи ҷаври замона дар хашмем,
Н-аз ҷафои силеҳр дар тобем.
На асирони номунумусем,
На гирифтори мулкӯ асбобем.

Бандаи якравони якрангем,
Душмани шайхакони қаллобем.

Гирди кӯи муғон ҳамегардем,
Мутарассил, ~~ки~~ фурсате ёбем:

Бо муғон бодаи муғона хӯрем,
То ба кай ғуссаи замона хӯрем?

Дар ин тарҷеъбанд байти васила - "Бо муғон бодаи муғона хӯрем, То ба кай ғуссаи замона хӯрем? пас аз 7 бандбетағбирот оварда мешавад.

Тарҷеъбади Шайх Саъдӣ, ки байти василааш ин аст:

Биншинаму сабр пеш гирам,

Дунболаи кори хеш гирам. . . .

бисёр машҳур мебошад. Дар ин асари ҳаҷман калон, ки ҳар хонааш аз 9 то 12 байтро ташкил медиҳад, байти васила бе тағбирот оварда шуда, шоир доди суҳанвариро додааст.

Навӣ дуҷуми тарҷеот – таркиббанд мебошад. Шоир маънии муҳимми нисбатан томо дар хонае изҳор карда, чамбасти ғоявии онро дар байти васила баён менамояд, гуё таркиби мундариҷавии банд дар байти васлкунанда хулоса мешавад. Дар таркиббанд банди васила баъд аз ҳар банд тағбир меёбад. Намунае аз Муҳаммадсидики Хайрат:

Рафт аз ғами ишқат, эй паризод,

Динӯ дилу сабру ҳуш барбод.

Сарви қаду орази нақӯят,
Рашки маҳи анвар асту шамшод.

Эй моҳи руҳи ту моҳи дилчӯй,

В-эй сарви қади ту сарви озо.

Лайлӣ ба вафои туст Мачнун,

Ширин ба ҳавои туст Фарҳод.

Ту аз ғами мустаманд ғофил,

Ман аз ғами ту ба нолаву до.

Чаври ту хароб карда ҳолам,

Эй шахрошӯби хонаобод.

Эй кинашиор, чанд соӣ,

Ойини бинои чавр бунёд?

Навбад сари мӯи ону инам,

Гар зулм ҳамекунӣю бедод.

Зулм он чӣ бувад, ба чони ман кун,

Дар пайкари ногавони ман кун. . . .

Дар ин чо як нуктаро таъкид кардан зарур аст, ки агар хамаи байтҳои восиларо, ки кофияи гуногун доранд, як чо чамъ карда шаванд, як қитъаи маснавӣ ҳосил мешавад. Мавзӯи таркиббандҳо ишқу мухаббат, фаслҳои сол, мотам ва ғайраҳоро дарбар гирифта метавонанд. Тарҷеҳ дар назми муосири гочик ба дигаргунӣ чиддӣ дучор шудааст ва аксари адибон дар ин жанрҳои адабӣ қувваозмоӣ меку-
нанд.

Муस्ताзод- дар лугат ба маънои зиёдкардашуда, илова-
кардашуда меояд. Ҳамчун истилоҳ "муस्ताзод" дар лу
соҳаи санъат- адабиёти бадеӣ ва мусиқӣ истифода меша-
вад. Муस्ताзод дар адабиёти бадеӣ жанри лириқист, ки
баъди ҳар як мисраъ, ду мисраъ ё се мисраъ яктоӣ ё дутоӣ
фикраи мавзунӣ мустақилмаъно илова оварда мешавад.
Барои мисол аз рубоии муस्ताзоди Абӯсаиди Абул-
хайр (асри XI):

Дишаб зи паи гулоб мегардидам

Дар тарфи чаман,

Пажмурда гуле миёни гулҳо дидам.

Афсурда чу ман. . . .

Рубоии муस्ताзод аз Шарафиддини Ромӣ баъд аз ҳар
байт як фикра омадааст:

Сад ҳалқаи анбарин банд андар банд,

Дилдор барои ғиғна бар дӯш афканд,

Монанди каманд.

Моему дилеву ни дини сӯхтаро

Бар ҳар ки ниҳодем, дил аз мо барканд.

Ё раб, манисанд!

Ё як фикраи иловагӣ баъд аз се мисраи комил аз шеърӣ
"Меҳри модар"-и М. Қаноат:

Дар гармию покию ҷаҳонорой,

Қай бошад офтобро ҳамтое?!

Аз тобиши ӯ ҷумла набототи ҷаҳон

Шуд соҳиби ҷон.

Раҳшидагии ҳаёт аз шӯълаи ӯст,

Олам ба шарофати ҷамолаш некӯст.

Як рӯз агар нур напояд ба замин,

Дунёст ғамин. . . .

Масалан, шеъри Лохутӣ “Ватани шодӣ” аслан мусаммати мухаммас аст, вале банди якум дар шакли шеъри мустазо до мада аст:

Рӯе хушу бӯе ҳади муе хушу дилкаш,
Хандону газалхон,
Аз омадан аш дар бадани мурда дамад чон,
Фағону париваш.
Мӯ-анбару лаб-шаккару рӯ-мачмари оташ
Ё меҳри фурӯзон!
Ин чист ба ин қомати чун сарви хиромон?
Ин кист, кучоист?
Ин олиха – Шодист!

Адабиёт:

1. Р. Мусулмониён. Назарияи ҷинҳо ва жанрҳои адабӣ. - Душанбе: Маориф, 1987.
2. Р. Мусулмонкулов. Асрори сухан. - Душанбе: Ирфон, 1980.
3. Ш. Раҳмонов. Мусаммат ва таҳаввули он дар адабиёти тоҷик. - Душанбе: Адиб, 1987.
4. У. Тоиров. Назмшиносӣ. - Душанбе: Маориф, 2004.
5. Х. Асозода, А. Кучаров. Адабиёти садаи XX. - Душанбе: Маориф, 2007.
6. Х. Мирзозода. Таърихи адабиёти тоҷик (к. 2). - Душанбе, 1977.

Дарси ҳаҷлаҳ ум

ЯКЛУХТИВУ ЯҶОНАҒИИ АСАРИ БАДЕӢ

(Лексия 1 соат, амалӣ 1 соат, КМРО 1 соат)

Асар бадеӣ бояд пурраву яклухт бошад. Танҳо дар яклухтию пуррагӣ маънии комили онро дуруст муайян кардан мумкин аст. Яклухтию ягонагӣ қонунияти адабиёти бадеӣ аст. Ин масъалаи ҷидди назарӣ буда, диққати аҳли илму дер боз ба худ ҷалб менамояд.

Чернишевский Н. Г. масъалаи мазкурро нахустқонун бадеят шуморида таъкид менамояд, ки “фаромӯш набояд кард, ки қонуни якумини бадеят ягонагии асар мебошад, бинобар ин хангоми тасвири “бачагӣ» маҳз бачагиро бояд тасвир кард на ягон ҷизи дигарро, ва масъалаҳои

ичтимоӣ, на масъалаи Пётри Кабиру на Фаустро. . . ; балки кӯдакро мувофиқи эҳсосоту фаҳмишояш ва ғ. ” Дар шеършиносии Шарқ низ ин масъала , яъне ягонагии асар, яклухтии асари бадеӣ муҳим дониста мешуд. Аз ҷумла Ибни Рушд овардааст, ки “Қавоми шеър он вақт хуб мешавад, ки дар он зикри ашъёи бисёре, ки як чизи мақсули шеърро нишон медиҳад, тӯл накашад”. Ибни Рушд таъкид мекунад, ки ҳамаи қорҳое, ки иҷро карда мешаванд барои таъкиди як ғараз як ғоя равона карда мешаванд. Омилҳои яклухтӣ ва ягонагии асари бадеӣ хеле зиёд аст, мисл: ҷинс, жанр, воқеа, қаҳрамон, маҳорати суҳанвар ва ғ. вале ду омил асосӣ ва муҳим дониста мешаванд. Ин ҳам бошанд, сюжет ва устухонбандии асари бадеӣ мебошанд.

Сюжети асари бадеӣ. Сюжет калимаи франсузӣ буда, маънои предмет, ашёро мефаҳмонад. Дар истилоҳи робитаю ҳамбастагии қисмҳо ва лаҳзаҳои як воқеаи том ё силсилаи воқеаҳо, ки дар асари бадеӣ инъикос меёбанд, сюжет номида мешавад. Агар сюжет ба воқеа вобаста бошад, пас он хоси асарҳои ҳамосавӣ ва драмавӣ мебошад, чунки дар асарҳои лирикӣ сюжет омили асосӣ нест. Ин тавр, ки бошад, мафҳуми воқеа чист? Воқеа ва ҳодиса муродифи ҳамдигаранд. Ин калимаҳо дар гуфтугӯ ба маънои образнокӣ, рӯзи саҳт ва мудҳиш низ истифода мешаванд.

Дар Рӯдакӣ омадааст:

Чуз ҳодиса ҳаргиз талабам кас накунад,

Як пурсиши гарм чуз табам паст накунад.

В-ар ҷон ба лаб оядам, чуз мардуми чашм,

Як катраи об ба лабам кас накунад.

Маънии лугавии воқеа ба ҳамдигар вохӯрдани ду қувваи мутақобила мебошад, ки дар он зиддият ҷони воқеа мебошад. Дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти, ҷӣ ҳаёти моддӣ ва ҷӣ ҳаёти маънавӣ ба тӯфайли мусоидати шароити мусоид қувваҳои муҳолифи якдигар пайдо мешаванд, ки инро зиддият меноманд. Давомнокии зиддияти қувваҳо ба шароит ва мусоидати он саҳт вобаста аст. Яъне зиддият давом мекунад ё суст мешавад ё қатъ мегардад. Мутахассисони соҳаи назарияи адабиёт зиддиятро ба ҷуниб навъҳо ҷудо менамоянд:

1. Ислоҳшаванда, оштинапазир;

2. Ислоҳнашаванда, оштинпазир.

Сюжет аз рӯи таркиби худ ду навъ аст:

- 1) Сюжети сода,
- 2) Сюжети мураккаб.

Сюжети сода он аст, ки дар асоси як воқеа ё чанд воқеаи хурди ба ҳам алоқаманд бунёд мешавад. Сюжети жанрҳои хурди ҳамосавӣ, аксаран ҳикоя, латифа, новелла, масалҳа мингун мебошанд.

Сюжети мураккаб он аст, ки чандин воқеа ва ҳатто якчанд силсилаи воқеаҳои ба ҳам алоқамандро дарбар мегирад. Ин ҳолат дар жанрҳои мӯхташамӣ ҳамосавӣ дида мешавад. Ба ин шакл сюжети “Шоҳнома”, “Ғуломон”, “Бодлоштҳо”, “Ҳазору як шаб”, “Самаки айёр” ва амсоли инҳо мансубанд. Аз андешаҳои болю чунин ҳулоса бармеояд, ки сюжети асари бадеиро воқеа ташкил менамояд, воқеа бошад, аз пайдоиши инкишофи зиддият ва ҳалли он иборат будааст. Хати зиддиятро дар сюжет чанд унсур муқаррар кардаанд, ки онҳоро ба ду гурӯҳ ҷудо менамоянд:

- 1) асосӣ,
- 2) иловагӣ.

Гурӯҳи асосӣ аз панҷ унсур иборат аст:

- 1) экспозиция (оғоз),
- 2) завязка (гирех),
- 3) рабт (инкишоф),
- 4) кульминация (авҷи олии воқеа),
- 5) развязка (кушоиш).

Ба гурӯҳи дуюм (яъне иловагӣ) аз ду унсур мансуб аст:

- 1) пролог (оғоз),
- 2) эпилог (анҷом).

Устухонбандии асари бадеӣ. Робитаву алоқамандии қисматҳои таркибии асари бадеиро дар адабиётшиносии муосир аксаран композитсия ё худ устухонбандӣ ё сохти композитсионӣ мегӯянд. Вале истилоҳи устухонбандиро кам истифода мебаранд. Ин истилоҳ ҳанӯз дар адабиётшиносии классикӣ мавриди истифода қарор гирифта буд. Масалан, Мухаммад Ҳайдарӣ Қурагонӣ дар асри ХУI дар китоби “Таърихи Рашидӣ” ҳангоми муқоисаи асарҳои Камолуддин Беҳзод ва Шоҳмузаффар таъкид намудааст, ки устухонбандии минетураҳои Беҳзод аз ӯ беҳтар аст.

Ҳамин тавр ваҳдати ягонагии қисматҳои асари бадеӣ

хеле бар вақттар диққати адабиётшиносони тоҷикро ба худ
кашида буд. Муҳаммад Рудиёни, Рашиди Ватвот, Шамси
Қайс дар ин хусус бевосита ё бавосита ишора намудаанд.
Рашиди Ватвот дар фасли “Фи – т- талоум”-и рисолаи худ
гуфтааст: “Ва яке аз ҷумлаи балоғат он аст, ки шоир
байтҳои қасида муталоим гуяд, яъне ки яккадасту ҳамвор
гуяд ва ҷунон кунад, ки миёни байту байт тафовути бисёр
набувад ва узубату сифат”. Ҳаким Родуёни ба масъалаи
ваҳдати услубии асари бадеӣ зътибори ҷиддӣ дода, дар
давоми ҳамин фасл “Фи-т-талоум” гуфтааст: “Ва
порсигуёро бештар шеър ботафовут аст. То бадон
ҷойгаҳ, ки баъзе мардумон пиндоштанд, ки тафовут
мазҳабест ба шоирӣ. Ва ҳол бархилофи он аст, ки эшон
ғумон бурдаанд, зеро ки ҷун шеър бар як сон бувад, бисёр
бештар аз он бувад, ботафовут”.

Шамси Қайс умумияти нозукеро миёни шоир ва рассо-
му ҷавҳарӣ пай мебарад, ки ин умумият ҳунари санъатко-
рист. ӯ мегуяд, ки нозуктарин фазилатҳои ҳунари рассоми
ва ҷавҳарӣ дар шоирӣ истифода шавад. Яке аз нишонаҳои
раднопазири маҳорати суҳанвар он аст, ки дар асар кулли
унсурҳои услуб – чинс, жанр, забон, вазн, санъат ва амсо-
ли инҳо ба мавзӯю мазмуну мундариҷа мувофиқати тоҷи-
дошта бошад. Шамси Қайс таъкид мекунад, ки “Агар касе
хоҳад, ки дар фанни шеър ба дараҷаи камол расад ва су-
хан ҷунон орояд, ки писанди арбоби таъби бошад, бояд, ки
ҷаҳд кунад, то назму насри ӯ ба алфози покиза ва маонин
лалиф ораста ояд ва ҷунон ки ба суvari маонии бадеӣ дар
қисмати алфози рақик сар фурунаорад, ба нукуши ибороти
балғ бар руҳи маъонии воҳи(сусти) фирефта нашавад,
ҷӣ маънии бенборат ҳеч тароват надорад ва иборати
беъманӣ ба ҳеч нашояд”.

Аз ин ҷидд андеша маълум мешавад, ки гузаштагон
мо ба масъалаи ягонагиву яклухтии асари бадеӣ зътибори
ҷиддӣ дода будаанд. Акнун савол ба миён меояд, ки оё
ниёгони мо дар бобати ба қисмҳо ҷудо кардани асари
бадеӣ, яъне устухонбандии он андеша рондаанд, ё не. Дар
ин хусус дар таълимоти назариётчиёни адабиёти давран
классикӣ низ ҷавоби мусбат ба мушоҳида мерасад. Масалаи,
Насриддини Тусӣ дар “Асос-ул-иктибос” гуфтааст:
“Ва бибояд, ки ҳамҷунон ки хитобатро аҷзое бувад мо-

наиди садр ва ихтисос ва тасдир ва хотима шеъре аҷзоъ
бувад монанди ташбиб ва тахаллус ва дуо ва мақтаъ. Ва
ба ҳабси ҳар яке санъатҳои мухталиф мумкин бошад”. Дар
ифкори адабӣ эстетикӣ халқи тоҷик назарияи қисматҳои
таркиби асари бадеӣ(маҳсусан, навъи асарҳои лирикӣ) ҷои маҳ-
сусе ишғол мекунад. Мисли: матлаъ, гурезгоҳ, матлаб, мақтаъ,
ҳусни мақтаъ, ҳусни тахаллус ва ғ.

Матлаъ- калимаи арабӣ буда, маънои тулӯғоҳро до-
рад. Ҷози асари бадеӣ, одатан байти аввали ғазал ва
қасида матлаъ ном гирифтааст. Ақидае, ки байти аввали
ғазал, ки матлаъ аст, агар набошад қитъа ё ғазали сарбу-
рида меноманд, ақидаи нодуруст аст. Байти аввали ҳар як
асари лирикиро матлаъ номидан дуруст мебошад. Ато ул-
ло Маҳмуди Ҳусайнӣ(асри ХУ) ҳатто матлаъро ба асарҳои
насирий низ мансуб медонад. Мумкин ин ҳамон экспозит-
сия(оғоз) бошад. Масалан, Мирзо Турсунзода хеле боан-
деша таъкид менамояд, ки “ барои ман ёфтани матлаи
шеър хеле душвор аст, ман бештар дар ёфтани матлаъ би-
ёёр меҳнат мекунам”.

Ҳусни матлаъ- он матлаъе, ки аз хашв(хоса хашви
қабех) ҳолӣ ва дорои образи зебои шеърӣ буда,
калимаҳои ба ҳамдигар таносуби мустақкам дошта, аз
мавзӯю мундариҷаи ғоявии асар дарак меода бошад. Ми-
соли матлаи аввали байти қасидаи Атоуллоҳ дар ситоиши
Навой:

Начидӣ бар бисоти чарх з-он суми санг агар даврон,

Шудӣ зеру забар аз сар – сари оҳам шаби ҳичрон.

Ин байт пурра ба талаботи ҳусни матлаъ ҷавоб медиҳад.

Насиб дар асарҳои насбатан калони лирикӣ, маҳсусан
қасида, пеш аз баёни мақсади асосӣ, дар аввал муаллиф
дар мавзӯҳои манзара, фаслҳои сол, ёду дидори дӯстон ва
ғ. сухан меронад, ки аз хондану шунидашон ҳеҷ кас малул
нашуда, баръакс мутаассир мегарданд. Насиб дар ин
вазъият роли композитсионӣ мебозад, хонандаро барои
хондани давоми минбаъдаи асар омода месозад, тайёр ме-
кунад.

Ташбиб- тавсифи ҷамоли духтарон ва васфи ишқу
муҳаббатро дар аввали асари бадеӣ ташбиб мегӯянд. Ба
ифодаи дигар муқаддимаи шеъри лирикиро ташбиб мено-
манд.

Тағаззул- насиб ва ташбибро дар якҷоягӣ дар асрҳои миёна тағаззул меномиданд. Тағаззул ва ғазал калимаҳои ҳамреша бошанд ҳам, истилоҳоти гуногун ба шумор мераванд. Тағаззул қисмати муқаддимаи асари лирикӣ буда, ғазал жанри маъмулу мустақили адабиёт. Вале доираи мавзӯи тағаззул нисбатан васеътар буда, ғазалро низ фаро мегирад.

Тахаллус- мавзӯи муқаддима ва мавзӯи муқаддима ба ҳам мепайвандад, ҳамин порчаи пайвандакунанда гурезгоҳ ё тахаллус меноманд. Агар гурезгоҳ ё порчаи пайвандакунандаи муқаддима ва матлаб дилкашу сабуқ, мутантан, бо маҳорати баланди санъаткорӣ эҷод шавад, онро ҳусни тахаллус меноманд.

Талаб – муроди марказии муаллиф аз таълифи асари бадеист. Инчунин дар устухонбандӣ – ҳусни талаб, ҳусни мақтаъ, мақтаъ роли муҳим дорад. Дар мавриди ҳусни мақтаъ истилоҳоти ҳусни интиҳо, ҳусни хотима ва бароати мақтаъро низ ба кор мебаранд.

Бароати истехлол – ҳамаи унсурҳои композитсионие, ки асосан номбар шуданд, аксаран ҳосил асарҳои лирикӣ мебошанд. Ғайр аз инҳо ду унсури машҳури дигар мавҷуданд, ки ба ҷинси ҳамоса дахли бевосита дорад: яке – бароати истехлол, дигаре соқинома. Муаллифи “Рисолаи пирӯзӣ ва мақолаи наврӯзӣ»Наҷоти Нишопурӣ доир ба бароати истехлол навиштааст: “Ин санъат ибтидо кардани балеғ бувад, бад он чӣ далоят кунад ба арзи муроди ӯ, чунон ки Фирдавсӣ дар аввали қисси Рустаму Сӯҳроб ва кушта гаштани ӯ ба дасти Рустам гуфтааст:

“Агар тундбодбарояд, зи кунҷ,

Ба хоқ афканад норасида турунҷ”.

Дар ин суҳбати “Рисолаи пирӯзӣ ва мақолаи наврӯзӣ»ҷандин масъала рушан шудааст:

1). Бароати истехлол ба санъати суҳан мансуб мебошад.

2). Бароати истехлол – оғози балеғ мебошад, образи ноҳиди диққатҷалбкунанда мебошад.

3). Бароати истехлол – ишораи образнокӣ нозуқест ба ҷиғунҷи ҳалли зиддияти асосии минбаъдаи асару воқеаи тасвиршавандаи он. Наҷоти баъди байти Фирдавсӣ илова мекунад: “Ҳар соҳибсуҳан, ки дар ин байт назар кунад,

дарёбад, ки тири куҷан ҷавони навро ҳалок хоҳад кард”.

4). Эпиграф дар ҳамагуна таълифот – илмӣ, публицисти ва ғ. равоӣ, вале бароати истеҳлол танҳо ҳоси асарн бадеӣ мебошад.

5). Эпиграф орият ва сухани каси дигар буда метавонад, вале бароати истеҳлол ҳатман эҷоди худн муаллифи асари бадеист.

Ҷинсҳои адабӣ аз фазилатҳои ҳамдигар баҳравар мешаванд. Ҳамин тавр асарҳои ҳамосавӣ аз имкониятҳои ҷинси ғиноӣ манфиат мебаранд. Масалан, Фирдавсӣ дар “Шоҳнома” зимни истифодаи воқеа ва ҳодисаҳои гуногун дар оғоз ва анҷом эҷосоти худро аз моддаи тасвиршаванда, ё андешаояшро нисбат ба он ифода менамояд:

Накорам кунун тухми ранҷу гуноҳ,

Ки омад сафедӣ ба ҷои сиёҳ.

Дилам сергашт аз Фаридуни гурд,

Мароз – онҷӣ, к – у тахти Заҳқок бурд.

Гирифтам дил аз мулкати Кайқубод,

Ҳамон тахти Ковуси кай бурд бод.

Надонам ҷӣ хоҳад буд, ин ҷуз азоб,

Зи Кайхусраву ҷанги Афросиёб.

Бар ин месазад гар бихандад хирад,

Зи ман худ кучо кай писандад хирад?

Ки якнима аз умри худ кам кунам,

Ҷаҳоне пури аз номи Рустам кунам.

Дилам гашт серу гирифтам малол,

Ҳам аз пури Ковусу ҳам пури Зол.

Ин ҳолат диққати Низомиро бештар ба худ ҷалб кардааст, ӯ дар ҷойҳои мувофиқи дostonхояш ба ин масъала эътибор медиҳад. Вале дар “Шарафнома”, “Иқболнома” ӯ ин масъаларо ба система даровард. Дар оғози ҳар байтесту ҳикоят, достоне, байтесту мурочиат ба соқӣ оғоз мекард ва эҷосу андешаи худро баён менамуд. Аз ҳамин ҷо истилоҳи соқинома ва муғаннинома, бо мурочиат ба соқӣ ва муғанӣ шурӯъ мешавад.

Он порчаҳои лирикӣ, ки дар ҷойҳои гуногуни асарн ҳамосавӣ, аксаран дар оғози он, аввалу интиҳои бобу фасл ва ё воқеа дида мешавад, соқинома, муғаннинома ё рӯҷи лирикӣ номида мешавад. Аммо рӯҷи лирикӣ истилоҳи нисбатан нав аст. Ин шакли пораҳо дар шакли маснади

навишта шуда мулоҳизаҳои қаҳрамони лирикиро ҷири ба
ҳаёт, муҳимтарин нишонаҳои абади яту гувории он – май,
ҷавонӣ, ишқ, накукорӣ ва амсоли инҳо фаро мегирад. Ин
хусусият дар достони “Толиб ва Матлуб”-и Фитрати
Зардуш Самарқандӣ, “Лайли ва Мачнун”-и Мулҳами
Бухорӣ хеле гуворо ба назар мерасад. Аз ин ҷиҳат
“Соқинома”-и Ҳофиз Шерозӣ бештар ҷолиб аст:

Биё, соқӣ, он май, ки ҳоло варад,
Каромат физояд, камоловарад.
Ба ман деҳ, ки бас бедил афто даам,
В-аз ин ҳар дубеҳосил афто даам.
У - - \ У - - \ У - - \ У - ё У - -

Муроди Ҳофиз аз май – қараму қамолӣ одамай будааст.
Ин ду чиз дар ҳаёт ҳар фарди алоҳида, ҳам кулли ҷамъият
роли бағоят қалоне мебозад. Май баҳонаест, сабабест дар
қараму қамолӣ одамай. Бесабаб Ҳоча Ҳофиз ин мафҳумро
дар матлаъ баён накардааст. Ташаббуси Ҳофизро дигарон
идома додаанд. Зӯҳурии Туршезӣ, Низомиддин Маҳмуди
Шерозӣ, Мирзониҷомӣ Дастигайб, Мулло Туғроӣ,
Машҳадӣ, Аҳли Шерозӣ, Соқии Хуросонӣ, Соқии
Қазвинӣ, Туғрали Аҳрорӣ ва дигарон маснавиҳои
соқинома навиштаанд. Инчунин кӯшишҳои дар ғайри
маснави навиштани соқинома ба мушоҳида мерасад. Ур-
фии Шерозӣ соқиномаи худро дар шакли қофиябандии
рубӯӣ иншо намудааст. Навоӣ бошад, дар соқинома
лаҳзаҳои шарҳиҷолиро дохил намудааст. Аз адибони муо-
сири тоҷик анъанавӣ соқинома нависро Саъдуллои Рабӣ,
Муъмин Қаноат, Лоик Шералӣ, Фарзонаи Хучандӣ, Ру-
стами Ваҳҳоб, Гулзода ва даҳҳои дигар идома додаанд.

Роҷе ба роҷуи лирикӣ аз адабиёти муосир Мирзо Тур-
сунзода хеле зиёд истифода бурдааст. Аз ҷумла дар
достонҳои “Аз Ганг то Кремл”, Ҳасани аробакаш”, силси-
лаи шеърҳои “Ман аз Шарқи озода” ва “Садои Осӣ” аз
роҷуи лирикӣ фаровон истифода намудааст.

Чун сухан дар бораи устухонбандии асари бадеӣ рафт,
меҳодем ин нуктаро таъкид намоем, ки дар бола асосан
сухан дар бораи устухонбандии асарҳои манзум рафт.
Адабиётшиносони гузаштаи мо таркиби устухонбандии
асарҳои лирикиро ба инобат гирифтаанд ва дар ин бобат
чи хеле ки ишора рафт, тавсияҳои ҷолиб ҳам намудаанд.

Вале роҷеъ ба таркибу мундариҷаи асарҳои мансур, махсусан, жанрҳои хурд, миёна ва муҳташами эпикӣ мулоҳиза нарондаанд. Махсусан, роҷеъ ба чунин унсурҳои таркибии устухонбандии асари бадеӣ, мисли: характеристика, портрет, интриер, рӯҷӯ, пейзаж(манзара) маълумоти саҳеҳ надодаанд. Ҳол он ки дар асарҳои миёна ва муҳташами эпикӣ ин унсурҳо бо тарзу усулҳои гуногун маридаи истифода қарор мегиранд. Адибон барои муассир гардидани хати сюжет, робитаи ноғусастани пайдо кардани мундариҷаи ғоявии асар аз ин омилҳо истифода мебаранд.

Тарзу усули истифодаи ин омилҳои устухонбандӣ, махсусан, дар асарҳои насрии адабиёти садаи XX то ҷик гуногун ба назар мерасанд. Нависандагони тоҷик С. Айни, Ҷ. Иқромӣ, С. Улуғзода, Ф. Муҳаммадиев, Ф. Ниёзӣ, П. Толис, Сорбон, У. Кӯҳзод, С. Турсун, К. Мирзо, А. Самадов дар повесту романҳои худ аз ин унсурҳои устухонбандӣ, мисли: интриер, рӯҷӯ, манзара портрет, характеристика дар лаҳзаву мавридҳои гуногун истифода мебаранд. Агар устод С. Айни портрети образҳои асосӣ ва дуумдараҷаро яқлухт диҳад(мисли портрети Қорӣ Ишқамба), Ҷ. Иқромӣ портрети образи персонажҳои асарҳои шро чузь-чузь дар тамоми рафти ҳодисаву воқеаҳо баён мекунад(портрети Муҳарами Ғарҷ, Анбари Ашқ, Оймуллои Танбӯр ва ғ.). С. Улуғзода, Ф. Муҳаммадиев, П. Толис усули ба худ хоси воридашавӣ ба воқеаро истифода мебаранд. Аввал аз манзара истифода бурда хонандаро ба замон, муҳити ҷуғрофӣ ва макони ҳодисаву воқеаҳо ошно месозанд. Ё.Ф. Муҳаммадиев таққияро аз номи образи марказӣ аз авҷи ҳодисаву воқеаҳо шурӯъ мекунад, ки хусусияти хеле муассири услубӣ ва композиционӣ дорад Санъаткорона истифодабарии ин унсурҳои устухонбандӣ, воқитаҳои баён ва тасвири бадеӣ, дар айни замон риоя намудани қонуни ягонагӣ ва яқлухтии асари бадеӣ шартӣ асосии тавлиди асари ҳақиқии адабиёт мебошад.

Тазмин- ин истилоҳ ҳам айбро ҳам ҳунарро ифода мекунад. Айб дар он аст, ки маънӣ бидуни эҳтиёҷ мавқуф гузошта мешавад, ба мисраъ ва байти оянда. Агар мавқуфгузорӣ аз рӯи зарурият бошад айб нест. Чунки инчунин ҳолат дар ҳамоса зиёд ба вучуд меояд:

Чуини гуфт Шерӯй ба боғбон,
Ки “гар худо ванди гавҳарфишон,
Нағӯй, ҳам акнун бибурам сарат,
Ҳамонро бозадзи бад гавҳарат” (Фирдавсӣ. Ҷ. 9, с. 339).
Он тазмине, ки ҳунар аст, дар мавриди дарқорӣ исти-
фода бурдан аз гуфтаи адиби дигар ва асари нағзи пеши-
наи худ аст. Ин навъи тазминро ба ду гурӯҳ ҷудо менамо-
янд:

- 1) тазмини нопурра (тазмине як байт),
- 2) тазмини пурра (тазмине зиёда аз як байт).

Дар тазмини нопурра қисми асар иқтибос мешавад,
ҷунонҷӣ тазмини камтар аз як мисраъ ва тазмини мисраъ :
- масалан, Ҳофиз мисраи машҳури Рӯдакиро оварда буд:

Хез, то хотир бад – он турки самарқандӣ диҳем,
К- аз насимаш “бӯй ҷӯи Мулиён ояд ҳаме”.

Зарурати тазмини зиёда аз як байт дар он аст, ки сухани
овардашуда ҳам аз ҷиҳати маънӣ, услуб ва мақсад
мувофиқ бошад ва маънии асари бадеӣ нақоҳад, баръакс
комил ва барҷаста садо диҳад.

Назира – маънои луғавии ин калима “монанда” аст.
Маънои истилоҳии назира асарҳоро мегӯянд, ки дар пай-
равии асари адиби дигар гуфта мешавад. Назира ҳам дар
хамоса ва ҳам дар асарҳои дигари ҷинси ғиноӣ ва драмавӣ
эҷод мешавад. Назираи хамосавӣ – пайравӣ қардан ба
сюжети асосӣ, партави ғоявӣ, образи характерҳои асари
адиби дигар аст. Хамосаҳо дар адабиёти тоҷик намунаи
назираҳои хамосавӣ мебошанд. Ба Низомӣ назираҳои
хамосавӣ навиштани Амир Хусрави Дехлавӣ,
Абдурахмони Ҷомӣ, Алишер Навоӣ, Ҳоҷӣ Кирмонӣ,
Абӯисҳоқи Аъйима, Абдуллоҳи Ҳотифӣ ва дигарон аз
ҳамин қабиланд.

Назираи лирикӣ он аст, ки шоир дар вазну қофияву ра-
диф, ғояву мавзӯӣ шеърӣ шоири дигар асар менависад.
Мумкин аст, шоири тазминкунанда чизеро илюва ва так-
мил диҳад. Масалан, назираи Садриддин Айнӣ ба шеърӣ
Рӯдакӣ :

Бодимшаб мушқбор ояд ҳаме,
Гӯй аз кӯи нигор ояд ҳаме.
Вақти он омад, кушояд дилзи ғам,
К- аз чаман бӯй баҳор ояд ҳаме.

Лола чун лаъли лаби чонон ба чашм,
Оташину обдор оядхаме.
Мушко вар боди амбарбушамол,
Аз Ямину аз Ясор оядхаме.
Хуш бувад моро канори обшор,
Ёрхам гар дар канор оядхаме. . .
Дар ғамаш имсол, Айни, 3-ин ғазал,
Ёди шодихои пор оядхаме.

Чавобия – низ ба назира монанд аст, вале ин чо аксаран ба ашъори адибони пешин чавоб гуфта мешавад. Масалан қасидаи “Кремл”-и А. Лоҳутӣ чавобияи қасидаи “Харобаҳои Маҷоин”-и Хоқонии Шервонӣ доништа мешавад.

Татаббуъ – дар луғат “таб кардан” аст, вале дар истилоҳ шеърест, ки дар таъсири шоири дигар гуфта шудааст, яъне адиб 7 сонӣ аз адиби пешин ва ё муосираш мутаассир мешаваду мувофиқи он мавзӯ ва шабеҳи тасвирҳои шоиронаи вай худ низ чизе мегӯяд.

Адабиёт:

1. Л. И. Тимофеев. Основы теории литературы. – Москва: Высшая школа, 1976.
2. Р. Мусулмониён. Проблемаи ҷинсҳо ва жанрҳои адабӣ. – Душанбе: Маориф, 1987.
3. Р. Мусулмониён. Назарияи адабиёт. – Душанбе: Маориф, 1990.
4. Ю. Бобоев. Назарияи адабиёт. – Душанбе: Маориф, 1992.
5. Х. Мирзозода. Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ. – Душанбе: Маориф, 1992.
7. Х. Мирзозода. Таърихи адабиёти тоҷик. Қисми 2. – Душанбе: Маориф, 1977.
9. Ф. Зеҳнӣ. Сокинома ва анъанаи он дар адабиёти асрҳои XIII-XV. – Душанбе: Дониш, 1985.
9. Т. Отахонов. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ. – Душанбе: Маориф, 2002.
10. Ю. Акбаров. Композитсия ва сужети асарӣ бадеӣ. – Душанбе: Ирфон, 1975.
11. Х. Шарифов. Услуб ва камолоти суҳан. – Душанбе: Ирфон, 1985.

Дарси нуздаҳум
ҚОЛАБИ СУХАНИ БАДЕЙ
(Лексия 1 со ат, КМРО 1 со ат)

Дар ҳаёт ҳар як чиз қолаб ушакл дорад ва барои таҳияи он қонунҳои муайяне амал мекунанд. Аз рӯи ин тадбир қолаби сухани бадеӣ низ дорои қонунҳои муайянест. Яъне сухани асари бадеӣ – қолаби сухани бадеӣ аз се омил вобаста мебошад:

- 1) забон,
- 2) вазн,
- 3) қофия.

Ҳарчанд ин омилҳо чун лавозимоти асари бадеӣ хизмат мекунанд, дараҷаи қурби қонунии онҳо гуногун мебошанд, агар забон лавозимоти асосии кулли асарҳои бадеӣ бошад, дуи дигар махсуси назм мебошанд.

Забони асари бадеӣ. Воситаи офариниши образ дар асари бадеӣ ва тасвири воқеоту ҳолат забон мебошад. Бе забон адабиёти бадеӣ вучуд надорад. Ба қавли Насриддини Тусӣ “моддаи шеър сухан аст”. Ин ҷо шеър ба маънои имрӯзаи адабиёти бадеӣ омадааст. “Нахуст – унсури адабиёт забон мебошад, – мегӯяд А. М. Горкий, – вай аслиҳаи муҳимтарини он ҳисоб мебад ва дар якҷоягӣ бо далелҳо, воқеаҳои зиндагӣ, материали адабиётро ташкил медиҳад. Қалом либоси ҳамагуна далелҳо, маъниҳост”. Мартабаи ҳалқунандаи забонро дар адабиёти бадеӣ ва ҷомеаи Люик Шералӣ дар порҷаи зерин таъкид кардааст, ки “забонгумкарда” – “ватангумкардаст”:

Он яке қадри сухан гумкардае,

Дигаре боғу чаман гумкардае.

Аз забони мо дарӣ гумкарда лек,

Мерасад рӯзе ватангумкардае. . .

Кори нависанда дар масъалаи забон ниҳоят нозук аст, вай аз рӯи ягон қонуни навишта сурат намегирад. Ба андешаи А. А. Фадеев “нависанда назди баҳри беканори қалма ва мафҳум меистад. Барои ифодаи ҳар як мақсад ва образ ба хоштири ӯ даҳ-понздаҳ, бист қалима якбора меояд. Вале аз байни ин қалимаҳо яқтои мувофиқтарашро бояд баргузид, ки ҳарчӣ дидаву хостаи туро то ҳадди имкон пурра ифода карда тавонад”.

Сабаби мушкилии кори нависанда дар он аст, ки ба ҷай категорияҳои гуногуни забон – забони адабӣ, забони гуфтугӯӣ, забони адабии бадеӣ, забони илмӣ, лаҳҷаҳо, профессионализм ва дигар жаргонизмҳо рӯ ба рӯ мешавад ва ба ҳамаи ин бо ҳаҷд рафтори хосса зоҳир намояд.

Забони адабӣ – он аст, ки талаботи сарфию наҳви ва савтии онро соҳибони ин забон дар адабиёти илмӣ, бадеӣ, мукоотибот, кулли навиштаҷоти расмӣ пурра риоя менамоянд. Забони адабиёти илмӣ, матбуот, мактуботи шахсӣ расмӣ қомилан адабӣ мебошад. Покизагию гановат ва ҳусну матонати забони адабӣ ба дараҷаи савод ва маданиятнокии соҳибони забон, сӣҳати соҳти ҷомеа ва иҷтимоии сиёсии он дар марҳилаҳои конкрет, таърихи адабиёти зинда, ҳамчунин дараҷаи иқтисодӣ моддӣ ҳаёти иҷтимоӣ саҳт вобаста мебошад. Мавқеи ҳар яке аз ин мӯлҳои мазкурро дар мисоли забони адабии тоҷик равшан дидан мумкин аст. Ин адабиёт ба як забон ба ҳамаи забони зиндаи адабии тоҷикӣ-форсӣ-дарӣ қариб сздаҳ аср боз вучуд дорад. Дар ин муддати тӯлонӣ ин забон аз ҳисоби луғатҳои қадимаи худ, инчунин аз калимаҳои арабӣ, ҳиндӣ, юнонӣ, чинӣ, туркӣ, русӣ ва ғ. мукаммалу мустағни шуд, суфтаю шево гашт, аз қудрати суханварони саршумораш образнокии баланду шевоии дучанд пайдо кард.

Шоир гуфтааст:

Чу ба одамӣ чуфт гардад парӣ,

Нагӯяд парӣ чуз ба лафзи дарӣ.

Донишманди араб Ал-Ҷоиз дар “Китоб-ул-баён” нигоштааст, ки аз кулли забонҳо гуфтори забони форсӣ ширинтар аст. Ё худ Муҳаммад Иқбол мефармояд:

Ҳиндуям аз форсӣ бегонаам,

Моҳи нав бошад тӯҳи парвонаам.

Гарҷи ҳиндӣ дар узубат шакар аст,

Гарзи гуфтори дарӣ ширинтар аст.

Забони адабии имрӯзаи тоҷик ин забони китобҳои илмӣ, китобҳои дарсӣ, матбуот, забони радио ва телевизион, забони муносибатҳои дипломатии давлати соҳибистиқлол, демократӣ, ҳуқуқунёд, дунявӣю ягонаи Тоҷикистон аст.

Забони гуфтугӯӣ – он забонест, ки аҳли саводи мардум

дар муҳовирот ба кор мебаранд, забони адабии гуфтугӯӣ (ё умуми халқӣ, ҳамагонӣ) номида мешавад.

Забони гуфтугӯии умуми халқӣ ҳамон забони адабиест, ки дар навиштаҷот истифода мешавад, бо тафрикаи ноҷизе, ки аз таъдиди пасоянду пешоянд, талаффузи баъзе ҳарфҳо, таносуби шахсу шумора, такрори калимаҳои заданок ва амсоли инҳо иборат мебошад. Чунончӣ, дар забони гуфтугӯии тоҷикӣ аксаран ба ҷои пасоянди -ро а, я, ра талаффуз мешавад, гоҳе пешоянди ба чун пасоянд ба кор меравад (аз қабилӣ муаллима гуфтам) ва ҳоказо.

Миёни забони умуми халқӣ гуфтугӯӣ ва лаҳҷа фарқ бояд гузошт, зеро бисёр иттифок меафтад, ки одамон дар муҳовирот бештар ва ё камтар лаҳҷа ба кор мебаранд. Мутаассифона, инро дар забони баъзе муаллимоне, ки ҳисси миллию маданиятнокиашон паст аст, мушоҳида кардан мумкин аст. Ин амали хуб нест ва аз нодонӣ сар мезанад.

Дар асл лаҳҷаҳо хазинаи забони адабии миллианд, соҳибсуханони асил аз муҳовироти мардуми он минтақае, ки миёни эшон парвариш ёфтааст, калимаи нодир ё тамоман наву, ифодаҳои нозук таркибҳои образӣ бикордор пайдо карда дар мавриди муносиб ба кор мебаранд ва ба ҳамин восита ба ғановату латофати забони адабӣ кӯмак мерасонанд. “Тақсимооти забон ба адабӣ ва халқӣ, - гуфта буд А. М. Горкий, - чунин маънӣ дорад, ки ба таъбире забони “ҳом” дорем ва забони аз тарафи устодон сайқалёфта”. Маълум мешавад, ки забони халқӣ- гуфтугӯӣ забони хоми халқӣ аст ва онро бояд устодони забон сайқал диҳанд, пухта гардонанд. Забони гуфтугӯӣ дар таъбироту такомилоти ҳамешагӣ мебошад: он муттасил дар асоси забони адабӣ, лаҳҷаҳо, забони халқҳои дигар гардиш дорад; аз ҳисоби онҳо бой мешавад, дар навбати худ, барои ғановату сиёсати онҳо чун сарчашмаи зинда Ҳидмат менамояд.

Забони адабии бадеӣ- ин мафҳум аз кулли мафҳумҳои дигари марбути забон, ҳамчун забони адабӣ, забони гуфтугӯӣ, лаҳҷа, неологизм, архаизм, историзм, жаргонизм, профессионализм ва амсоли инҳо фарқи ҷиддӣ дорад. Ин он забонест, ки дар таълифи асари бадеӣ ба кор меравад. Бояд дар хотир дошт, ки ба воситаи забони ада-

бии бадеӣ образ офарида мешавад ва ин вазифаро забон бо ду роҳ иҷро менамояд:

1) яке баёни бевоситаи амал ва феълӣ хӯи персонаж, икҷоя бо замонӣ мақолаш;

2) дигаре рамзу тамсилу киноя ва дигар санъатҳои бадеӣ.

Аммо тариқи аввал ба тафсири бештар эҳтиёҷ дорад. Ҳама гуна навъҳо ва унсурҳои забонӣ дар адабиёти бадеӣ мавриди истифода қарор мегиранд, вале дар истифодаи забон низому меъёр бояд риоя шавад.

Меъёри асосии истифодаи забон – моҳияти образи характер, пафоси асар, табиати методу мавзӯи асари бадеӣ ва омилҳои дигари объективӣ мебошанд. Чунинки, муродӣ нависанда офаридани характери комили шахси зиёӣ бошад, ӯро бо забони фасеҳу солими адабӣ ба гуфтор меорад, агар персонаж дузду ғоратгар бошад, алфози вай ҳам ғароҳатовар ва дур аз одоб хоҳад шуд. Хуллас, тамоми рангу тобишҳо ва навъу унсурҳо, ки дар забони халқ вучуд доранд имконпазиранд, дар адабиёти бадеӣ истифода мешаванд. Сабаби вусъати доираи забони адабиёти бадеӣ ин аст, ки дар масъалаи фардияту умумияти замонавӣ образ, баъди офаридани характери ҳаққонии типӣ, баъд аз амали персонаж, воситаи тавонотарин ба ҳисоб меравад.

Дар адабиёти бадеӣ ду воситаи истифодаи забон мавҷуд мебошад:

1) аз забони худӣ муаллиф, ки онро сухани тавсифию тасвирии худӣ нависанда мегӯянд;

2) аз забони худӣ персонажҳо, ки онро муқолама ва гуфтугӯ менаманд.

Нависанда дар сухани тавсифию тафсирии худ талаботи забони адабиро бояд пурра ва ҳатман риоя намояд. Забони адабиёти бадеӣ забони тасвирий буда, воситаи типӣ қунондани манзара ва маъвою мақола, воситаи типӣ фарди қунонии характерҳо, образҳо мебошад.

Персонажҳо ғайр аз амалиёти бевосита гуфтугӯ ҳам мекунанд, ки ба ин восита нависанда воқеаю ҳолатро шарҳ медиҳад, дили персонажҳоро тавассути гуфтугӯяшон мекушояд ва ғ. Муқоламаи персонажҳо асосан ду ҳел мешавад:

1) гуфтугӯи байни худ, ки онро муколама, диалог меноманд,

2) гуфтугӯ худ ба худ, ки онро монолог ҳам мегӯянд.

Ба андешаи Абӯалӣ ибни Сино “шарафмандгарини шахс-наққорону наққуфторандуин маҳз ба адибоне дахлдорад, ки гуфтаҳои онҳо ба дил ҳаловату ба дида нур мебахшанд, чунки “шоирон амирони забонанду табибон – подшоҳони бадан яке рӯхро ба фасоҳати калом ҳаловат бахшанд, дигаре танро табобат мекунанд”.

Адабиёт:

1. Ю. Бобоев. Назарияи адабиёт. Қисми 1. Мукаддимаи адабиётшиносӣ. - Душанбе: Маориф, 1992.
2. Фанни шеър (тартибдиҳанда ва таъияву тавзеҳоти Ш. Ҳусейнзода ва Худой Шариф). - Душанбе: Ирфон, 1985.
3. Р. Муслмонӣён. Назарияи адабиёт. - Душанбе: Маориф, 1990.
4. Р. Муслмонкулов. Асрори суҳан. — Душанбе: Ирфон, 1980.
5. Х. Шарифов. Услуб ва камолоти суҳан. - Душанбе: Ирфон, 1985.
6. Х. Шарифов. Калом бадеъ. - Душанбе: Маориф, 1990.
7. Ш. Ҳусейнзода. Гуфтор аз ганҷинаи суҳан. - Душанбе: Ирфон, 1965.
8. Р. Амонов. Лирикаи халқи тоҷик. - Душанбе: Дониш, 1968.
9. С. Давронов. Соҳти шеъри тоҷикӣ. - Душанбе: Ирфон, 1976.
10. Т. Зехӣ. Санъати суҳан. - Душанбе: Маориф, 2007.
11. Ю. Алқарзода. Рисолати шоир ва шеър. - Душанбе: Адиб, 2009.

Дарси бистум
СОХТИ ШЕЪРИ ТОЪИКИ. ВАЗНИ АРУЪ
ВА ТАСНИФИ ОН. ҚОФИЯ ВА РАДИФ

(Лексия 1 со ат, КМРО 2 со ат)

Сухан тибқи низоми худ ду навъ мешавад:

- 1) мансур,
- 2) манзум.

Сухани мансур он аст, ки аз рӯи қонунҳои сарфу наҳш набон мураттаб мегардад. Бинобар онҳое, ки насрро сухани пароканда мегӯянд, саҳеҳ нест. Хусайн Воизи Қошифӣ навиштааст: “наср дар луғат пароканда қардан бошад ва дар истилоҳ – каломеро гӯянд, ки мавзуну муқаффо набошад. Сухани солими мансур ҳатман меъёр дорад ва ин меъёр наҳв аст”.

Сухани манзум он аст, ки мувофиқи талаботи се меъёр – ваҷу қофия ва наҳв гуфта бошанд.

Қабони шеър – аввалин ки хусусиятҳои зеринро дорост:

1) калимаҳо дар назм кутӯҳпазиранд: вағарна - в - арна, ҳамчун - ҳамчу, чу, азбаски - баски, хуршед - шед, хур, чунин кутӯҳкунӣҳо дар наср ба хусус дар насри реалистӣ ба ҷидди яти сухан осеб мерасонад;

2) калимаҳои китобии дар муқовирот истеъмолашаванда аз қабилӣ - меҳан, шамс, хуршед, қамар, бадр, сипеҳр, шаҳ ва амсоли инҳо дар шеър фаровон истифода мешаванд.

3) истифодаи баъзе калимаҳои шаклан тағйирёфта – ба мисли ситора - истора, бешумор - бешумар, гурусна - гурсна, подшоҳ - подша, подшаҳ, офтоб - афтоб, Фаридун - Офаридун, Афредун ва ғ., ки дар назм раво нест. Масалан, се мисол аз Фирдавсӣ баҳамин маънӣ. “Барӯ” - “абрӯ”:

Ҳамадил пур аз кину пурчин барӯ,

Ба ҷуз чангашон нест ҷиз орзу.

“Ҳазмон” - “ҳамзамон”:

Зи курсӣ ба хашман дар овард пой,

Ҳамагуфту бархост ҳазмон зи ҷой.

“Бишқарид” - “шиқорқард”:

Ҳамабӯд бӯсу қанорунабид,

Магар шер, кӯғурро бишқарид.

“Пардахта” - “пардохта”:

Магар то яке ҷора созад ниҳон,

Ки пардахта монад зи мардум ҷаҳон.

4) Санъатҳои бадеӣ дар назм фаровон ба қор мераванд, аммо дар наср камтар. Ақидаи Арасту дар бораи ташбеҳ ба санъатҳои дигар ҳам оид буда метавонад: “ташбеҳ дар наср ҳам манфиатбахш буда метавонад, аммо дар баъзе мавридҳо на то он дараҷае, ки дар шеър дорад”.

5) Дар шеър мубтадову хабар гоҳе мутобикат намекунанд, вале дар наср ин амал мувофиқи қонуни сарфу наҳн мумкин нест.

6) Ҷои сараъзову аъзои пайрав дар наср муайян аст, вале дар назм не. Ҳамаи ин меъёрхоро синтаксиси шеър меноманд, ки ҳангоми омӯхтани вазни шеър боз ҳам равшантар мегардад.

Воҳиди шеър ва вазн – воҳиди шеър дар ибтидо байт буд. Дар жанрҳои анъанавӣ рубоӣ, дубайтӣ, ғазал, қасида, маснавӣ, тарҷеот, мустазод, фард воҳиди мазкур қурби худро нигоҳ доштааст. Баъд аз пайдоиши мусаммаи воҳиди нав – банд илюва шуд, зеро қонунияти жанрин ҳамаи навҳои мусаммадро маҳз бандҳои семисраъгӣ, чормисраъгӣ, панҷмисраъгӣ... ташкил додан.

Ғайр аз мафҳумҳои байт ва банд дар шеъри тоҷикӣ мисраъ ҳамчун воҳид ба қор меравад. Воҳиди арузи нави мисраъ бошад ҳам, ҳоло қурби арузи анъанавӣ бештар аст ва байт дар он воҳиди асосӣ аст ва ҳангоми таърифи вазн ва тафсири он ҳамин воҳид дар назар дошта мешавад.

Воҳиди вазн дар баъзе шеърҳо, масалан, шеъри русӣ зада мебошад, аммо дар шеъри тоҷикӣ ҳиҷост. Истилоҳи ҳиҷо муҳтоҷи тафсири ҷиддист, зеро мафҳуми он дар шеършиносӣ аз фонетика фарқи куллӣ дорад. Агар шартӣ ҳиҷо дар фонетика мавҷудияти як садонок бошад, дар ҳиҷои арузӣ дарозию кӯтоҳии овозҳо ба ҳисоб гирифта мешавад, бинобар ин, як ҳиҷои фонетикӣ, масалан, “қор” баробари ду ҳиҷои арузӣ қурб дорад.

Таърифи вазн. Бо сабаби гуногунии маъниҳои воҳидҳои вазн таърифи ҷомеи вазни шеърро ба вучуд овардан душвор мебошад, аммо инаш амиқ аст, ки вазни шеър дар ҳама гуна системаҳо аз баробарии воҳидҳои вазн фароҳам меояд. Дар айни замон таъриферо, ки С. Давронов пешниҳод намудааст, ба андешаи мо пурра ҷоништан мумкин аст: “Ба як тартибу низоми муайян, паси

ҳимдигар такрор шуда омадани порчаҳои тараннумӣ-рукиҳо, бо тартиби муайян омадани ҳичоҳои дарозу кӯтоҳи он зада дар калимаҳо вазн номида мешавад”.

Дар вазни ҳичӯй миқдори задаҳои мисраи якум то охири шеър як хел меояд. Дар вазни ҳичӯй, ки дар шеъри тоҷикӣ ҳам истифода мешавад, миқдори ягонаи ҳичӯҳо дар саросари шеър риоя карда мешавад. Масалан, ҳар як мисраи шеъри зерини Лоҳути даҳҳиҷист:

Чавоне пурсид аз пири доно,
Ки :”Эй дониши ту мушкилкушо!
Шо гирдонро панди усто днекӯст, -
Бигӯ: бародар бехтар аст ё дӯст”.
Пири хирадманд чунин посух дод,
Ки: “зиндагонист бехтарин усто д.
Зиндагӣ собит кард байни башар,
К - дӯст аз бародар бувад бехтар.
Мумкин аст бародар дӯст нашавад,
Аммо дӯст доим бародар бувад”.

Аксари шеърҳои ҳичӯии бачагона 5-7- ҳичӯианд. Маълум мешавад, ки вазни шеъри тоҷикӣ ду навъ будааст, яке вазни ҳичӯй, ки дар он миқдори ҳичӯҳо дар ҳар мисра ба ҳисоб гирифта мешудааст, чуноне ки дар мисоли фавқ дидем.

Дуюм вазни арӯз. Дар вазни арӯз на танҳо баробарии ҳичӯҳо, балки сифати дарозию кӯтоҳии ҳичӯҳо низ ба ҳисоб гирифта мешаванд. Ғайр аз риояи миқдори умумии ҳичӯҳои кӯтоҳу дароз боз риояи таносуби ҷои он ҳичӯҳо аз қонунҳои асосии вазни арӯз ба шумор меравад. Агар мисраи якум ба ҳичӯи кӯтоҳ оғоз ёфта бошад, оғози қулли мисраҳои шеър бояд кӯтоҳ шавад.

Дар вазни арӯз ҳам сифати ҳичӯҳо ва ҳам миқдори ҳичӯҳо ба эътибор гирифта мешавад, яъне вазни арӯз ҳам квалитативӣ ва ҳам квантитативӣ мебошад.

Калимаҳои забони тоҷикиро аз рӯи бузургиашон арӯзиёни қадим ба се қолаби асосӣ тақсим кардаанд ва ба онҳо номи сабаб, ватад ва фосила-ро додаанд.

1. Сабаб ду навъ аст:

а) сабаби хафиф(сабук) - як ҳичӯи пӯшида, ба мисли гул ва гил;

б) сабаби сақил(вазнин) – ду ҳичои кӯтоҳи кушоди ҳамчун гала ва рама.

II. Ватад низ ду хел мешавад:

а) ватади мачмӯъ(чамъкунанда) – ду ҳичо: аввал кӯтоҳу баъд дароз, аз қабилӣ падар ва писар;

б) ватади мафрук(фарккунанда) – низ ду ҳичо : аввал дарозу баъд кӯтоҳ, ба мисли лола ва жола.

III. Фосила ҳам ду навъ аст:

а) фосилаи суғро(хурд) – се ҳичост: аввал ду кӯтоҳ, дар охир дароз, чунончи бидихӣ ва бираҳӣ;

б) фосилаи кубро(калон)- чаҳор ҳичо: аввал се кӯтоҳу баъд дароз, ҳамчун бизанамаш ва бубарамаш.

Дар асоси радду бадали қолабҳои мазкур рукҳое ҳосил мешаванд, ки онҳоро афоилу тафоил мегӯянд ва аз инҳо рукҳои зерин: фаӯлун, фоилун, мафойлун, фоилотун, мустафъилун, мустаъилун, муфтаилун, мустафъилатун ва ғ. ҳосил мешаванд. Дар натиҷаи истифодаи бевоситаи рукҳои мазкур ва ё омезиши онҳо бо ҳамдигар баҳрҳои асли ва фаръӣ ҳосил мешаванд, ки омӯзиши ҳамаҷонибани ба ўҳдаи илми арӯз ва назмшиносӣ гузошта мешавад.

Шарти ҳичоҳои арӯзӣ – инҳоянд:

1) як садоноки кӯтоҳ дар танҳои як ҳичои кӯтоҳ ҳисоб меёбад, чунончи:

Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро,

Ба ҳоли ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухоро .

(Ҳофиз)

2) як садоноки кӯтоҳ баъд аз ҳамсадо(ҳамчун ба, ки, чи, ги. . .) низ ҳичои кӯтоҳ ҳисоб меҳӯрад, масалан:

Зи сар бигашт бе ту оби чашмам,

Яке аз саргузаштам бе ту инаст . (Лохутӣ)

3) агар садоноки кӯтоҳ пеш аз ҳамсадо ояд(ба мисли аз, ан, ин, ик. . .) ҳичо дароз мешавад, чунончи:

Абр омаду боз бар сари сабза гирист,

Бебодаи арғувон намебояд зист . (Ҳофиз)

4) як садоноки кӯтоҳ дар ихотаи ду ҳамсадо(ҳамчун дар, гар, шав, сир, мис. . .) як ҳичои дарозро ташкил медиҳад, масалан:

Чуз ходиса ҳаргиз талабам кас накунад,

Як пурсиши гарм чуз табам пас накунад. (Рӯдакӣ)

5) як садоноки дароз(устувор) ҳамеша ҳичои дароз ме-

шавад (аз кабили о, ӯ. . .), чунончи:

Бӯи Чӯи Мулиён ояд ҳаме,

Ёди ёри меҳрубон ояд ҳаме. (Рӯдакӣ).

б) як садонокӣ дароз баъди ҳамсадо (ҳачун мо, кӣ, гӯ. . .)
ниҳиҷои дароз мешавад, масалан:

Арзандатар аз ишқ ба олам гуҳаре нест,

Покиза бидораш, ки ба ҳастӣ сабаб аст, ин. (Лоҳути)

7) садонокӣ дарози пеш аз ҳамсадо омада (ба мисли ош, оф, уф, ор. . .) баробари якуним ҳиҷо мебошад. Вале ифодаи якуним ҳиҷо шартист. Чунки дар асл он ду ҳиҷо – яке дарозу дигаре кӯтохро мефаҳмонад, аммо ба ин қарор, ки қамеша ҳиҷои дароз аввал ва ҳиҷои кӯтоҳ баъди он меояд:

Офтобам зери хоку шаб мани хунинчигар,

Хоқбар сар мекунам, то офтоб ояд бурун. (Восифӣ)

8) садонокӣ дароз дар иҳотай ду ҳамсадо низ баробари якуним ҳиҷо мебошад, чунончи:

Хосоре бародари марг аст,

Ки аз ӯнахли умр бебарг аст. (Биной)

9) як садонокӣ дароз дар иҳотай се ҳамсадо омада (ҳамчун, дошт, дӯст, чист. . .) низ якуним ҳиҷоро ташкил медиҳад, зайли:

Дӯст машмор он ки дар неъмат занад,

Лофи ёриву бародархондагӣ. (Саъдӣ)

10) як садонокӣ кӯтоҳи дар иҳотай се ҳамсадо омада (ба мисли даст, шаст, паст, рафт, кушт, кишт. . .) ҳам баробари якуним ҳиҷост, чунончи:

Зи оби чӯй ҳар соат ҳаме бӯи гулоб ояд,

Дар ӯшустаст, пиндорӣ, нигори ман рухи гулгун.
(Рӯдакӣ)

Баъзе истисно ва анъанаҳо дар шеъри арузӣ. Дар шеъри арузӣ якчанд истисноҳо ҳастанд ва чанде қоидаҳои маъмулӣ амал мекунанд, ки донишмандони ин ҳо низ аҳамият дорад. Чунончи:

1) ҳиҷои пӯшидаи кашидашавандае, ки дар охир овози ин дорад (ҳамчун дон, мон, тин. . .) кишида намешавад, масалан:

Ишқ хун хӯрдану ҳайрон шуданӣ ҳам дорад,

Ҳама хуб аст, пушаймон шуданӣ ҳам дорад.

Нест кӯи тузи ғавғои рақибон холи,

Ҳар замон дастугирибон шуданӣ ҳам дорад.

(Мушфикӣ)

Иш ҳодиса истисно бар шарти ҳаштуми болост, аммо ин чунин маъно надорад, ки овози н –ро ҳеч гоҳ кашидан мумкин набошад.

Масалан, Низомӣ дар байти зерин кашидааст:

Ба бахшоиши **ҷонвар** кун басеч,

Ба **ноҷонвар** бармабахшой ҳеч.

Мисол аз “Шоҳнома”-и Ҳаким Фирдавсӣ:

Бад-ӯ гуфт: “Агар **шоҳ** борам диҳад,

Бад-ин **кардаҳо** **зинхорам** диҳад.

Зи ҳар **чиз** танҳо **чаро** мондӣ?

Зи **дафтар** чунин **рӯз** кай **хондӣ**?

2) як ҳиҷои дароз ду ҳиҷои кӯтохро иваз карда метавонад, чунончи:

Турки қасабпӯши ман он ҷо ҷу моҳ,

Карда диламро ҷу қасаб раҳнагоҳ.

Маҳ. ки ба **шаб** даст барафшонда буд,

Он **шаб** то **рӯз** **фурӯ** монда буд. (Низомӣ)

3) садоники дарози ӯ мувофиқи талаби вазни умумии шеър гоҳе кашида мешавад, гоҳе не, чунончи:

Мир сарвасту Бухоро **бӯстон**,

Сарв **сӯи** **бӯстон** ояд ҳаме.

Дар мисоли дигар овози “ӯ” кӯтоҳ ба талаффуз омадааст:

Пас аз соле **рикоб** афшонд бар роҳ,

Сӯи мулки Сипоҳон ронд бунгоҳ. (Низомӣ)

4) садоники **е** дар калимаи меҳмон мувофиқи талаби вазни шеър кашида мешавад, гоҳе намешавад, масалан:

Эй Бухоро, **шод** бошу дер зӣ,

Шоҳ наздат меҳмон ояд ҳаме.

5) овозҳои **и** **а** **у** дар калимаҳои дигар ва буд ҳангоми зарурате кашида мешаванд ва баръакс.

6) аз ду ҳиҷои кӯтоҳ, ки пайдарпай омадаанд, агар вазни шеър эҳтиёҷ дошта бошад, яке дароз талаффуз мешаванд.

7) ҳиҷои кӯтоҳи дар охири калима ҷойгирифта ба манзалати ҳиҷои дароз омада метавонад, масалан:

Ки то кай **гӯри** мардонро парастӣ?

Ба гирди кори мардон гардӣ, растӣ!

8) Ҳичои кӯтоҳ дар охири мисраъ дароз талаффуз карда мешавад, мисол:

Аз зӯҳд намак рафта, зи парҳез маза,
Дардо, ки намонда дар гунаҳ низ маза.

Об омада, шуста аз ҳама чиз намак,
Бод омада, бурда аз ҳама чиз маза.

Ноғуфта намонад, ки ҳичои дуҷоми калимаи маза ҳамчун истисно дароз талаффуз шудааст.

Табиати арӯз – арӯз калимаи арабӣ ба маънои лугавиаш аз “арз кардан” бар меояд, ба маънои истилоҳиаш чунон вазни шеърест, ки дар он на танҳо баробарии миқдори ҳичоҳо, балки сифати дарозӣ ва кӯтоҳии онҳо ҳангоми талаффузашон ба назар гирифта мешавад. Порчаҳои гараннумӣ дар мисраъ руқи ташкил медиҳанд ва дар илми назмшиносӣ форсу тоҷик бо ҳамин ном ҷамъи мафҳуми руқи арқон номида мешавад. Руқи- поя воҳиди вазни арӯз аст, ки ҳамчун ҷенаки санҷиши шеъри арӯзиён таъини шудааст. Масалан, мафойлун – руқи солими баҳри ҳазач шаклаш чунон аст: У - - - Руқи арқони арӯзро афойлу тафойл ҳам меноманд. Руқиҳо дар шеъри арӯз ду навъанд: руқиҳои солим ва руқиҳои ғайрисолим. Руқиҳои солими вазни арӯз 10 хел мебошад:

Номи руқиҳо схемаи руқиҳо

1. Фаълун У - -

2. Фоилун - У -

3. Фаилун УУ -

4. Мафъълун - - -

5. Мафойлун У - - -

6. Фоилотун - У - -

7. Мустафъилун - - У -

8. Мафъълоту - - - У

9. Мафойлатун У - УУ -

10. Мутафойлун УУ - У -

Аз ин руқиҳо шаштояшон барон назми форсу тоҷик махсус мебошанд, ба ифодаи дигар серистеъмоланд: фойлотун, мафойлун, фаълун, фоилун, мустафъилун, мафъълоту. Ин руқиҳо ба баҳрҳои ҳазач, рамал, раҷаз, мутақориб ва мутадорик тааллуқ доранд ва ин ба баҳрҳои асли махсуб мебанд.

Вазни арӯз аз ҷиҳати андозаи худ ба наздаҳ гурӯҳи асосӣ ҷудо мешавад, ки ҳар кадоми ин гурӯҳро баҳр меноманд. Баҳр хурдгарин ҳиссаи рӯки шеърӣ арӯзӣ, мизони шеър доништа шудааст, ки он аз ҷиҳати сохти ҳиҷоҳои дарозу кӯтоҳи худ ба навҳои муайян ҷудо мешавад. Баҳрҳои маъмултарини тоҷикию форсӣ инҳоянд: Ҳазач, рамал, раҷаз, мутақориб, мутақорик (инҳо баҳрҳои аслианд, чунки рӯқҳои солим доранд), музореъ, хафиф, мучтасс, сареъ, мунсарех, муқтазаб, мушокил, қариб, ғариб (ин се баҳр ихтироӣ арӯзӣ ни Аҷам мебошанд) рӯки солим надоранд ва бо тағйироти рӯқҳои асли сохта мешаванд ва онҳоро вазнҳои фаръӣ меноманд. Инчунин баҳрҳои вофир, комил, басит, мадид ва тавил асосан ҳосилназми шоирони арабанд ва дар назми форсӣ тоҷик хеле кам истифода шудаанд).

Бунёди арӯз бар баҳрҳои гуногун ва зихофҳои сершумор ҳодисаи тасодуфӣ нест, балки ин ҷо қонуниятҳои муҳими низоми мавҷуд аст, ки суҳанварони бузурги асрҳои миёна пай бурдаанд. Онҳо дарёфтаанд, ки :

а) ҳар яке аз мавзӯӣ ва мазмунҳои ҳаётии моҳияту табиати ҳосае дорад;

б) ҳар яке аз вазнҳои шеърӣ, хоҳ солиму хоҳ фаръӣ низ табиати махсусро соҳиб мебошанд. Аз ин лиҳоз онҳо таъиништаанд, ки мутобиқи мавзӯю мазмуни конкрет вазни муайяну созгор истифода баранд. Ба тарзи дигар агар гуфта шавад, дар асрҳои миёна зерӣ қалами суҳаншиносону суҳанварони бузург арӯзи классикӣ эҷод мешавад. Онҳо барои ҳамсаҳои қаҳрамонӣ баҳри мутақорибӣ мусаммани мақсуру маҳзуф, барои қиссаҳои ахлоқӣ дидактикӣ фалсафӣ баҳри рамали мусаддаси мақсур ва маҳзуф, барои ифшоӣ ранҷу дардҳои бепоеӣ қалбӣ ҳазачи мусаддаси маҳзуфу мақсур барои баёни фалсафаи оптимистонаи зиндагӣ ва ҳашишамати одамии шаҷараҳои аҳраму аҳраби ҳазач. . . истифода шудаанд, ки ин ба ҳукми анъана даромадаанд ва ҳоло ҳам идома меёбанд.

Агар шоир моҳияти аслии мавзӯи интихобкарда ва воқеаи инъикосшавандаро дуруст дарк карда натавонад, табиист, ки вазни мувофиқро ҳам истифода карда наметавонад. Қонуни анъанавии арӯз талаб менамояд, ки як шеър дар як вазн навишта шавад. Вазни дар байти аввал

истифодашуда имкон надорад, ки таъғир дода шавад. Вале бо мурури замон шоирони соҳибистеъдод, аз як тараф, талаботи арӯзро ба ҳадди аълои нозукиву дақиқӣ риоя мекарданд, аз тарафи дигар, гоҳе имкониятхое кашф мекарданд, ки зоҳиран хилофи арӯзи нормативӣ набошанд ҳам, моҳиятан принципи онро инкор мекарданд. Аз ҷумлаи ҷунин “ҳилаҳои шаръӣ»ҳодисаҳои зеринро номбар кардан мумкин аст:

1) мустазод, ки мисраъҳои он дар масъалаи миқдори рукно баробар нестанд;

2) санъати муталаввин, ки мувофиқи шартҳои он шеърро дар якҷанд вазн хондан мумкин аст;

3) якҷанд достони эпикӣ мавҷуд аст, ки дар таркиби худ нома ва ғазалҳои дар вазнҳои дигар навишташуда дорад. Масалан достони Абдуллатифи Балхӣ (XIX) дар вазни ҳафиф аст, аммо порчаҳои зиёде дорад, ки дар ҳазач гуфта шудаанд. Мисоли дигар достони “Ҷамшед ва Хуршед”-и Салмони Соваҷӣ шуда метавонад, ки ғазалу рубоиву қишлоҳҳои гуногунвазн дорад, ҳатто хикояи тамсилӣ низ ҳаст, ки дар вазни тамоман дигар иншо ёфтааст.

Арзиши арӯз - ба гумони мо аз инҳо иборат аст:

1) арӯз воситаи олии мавзунии сухан мешавад, мавзунӣ бошад, гарами санъат аст;

2) ба шарофати арӯз қолаби аслии калимаҳои тадриҷан кӯҳнашуда шинохта мешавад ва он кӯмак мерасонад, ки марому мақсади гуяндаи шеърҳои қадима бегалат хонда шавад;

3) арӯз боиси бақои хусни забон шудааст, яъне ба эътибори қонуни дарозию кӯтоҳии ҳичоҳо он имконият намедихад, ки ҳарфҳо сохтаю худсарона талаффуз карда шаванд, балки арӯз сабабгори ниғаҳдории талаффузи табиӣ ва анъанавии калима мегардад;

4) арӯз имконият додааст, ки ҳунарҳои мустақили хонандагӣро навозандагӣ ривоч ёбанд.

Қофия - дар луғат аз қафо омадан аст, аммо дар истилоҳ гуруҳи калимаҳои ҳамоҳангеро мефаҳмонад, ки дар охири мисраъ ва ё байтҳои шеър омада бо ҳамдигар дар ҳарфи рави ё овозҳои наздики вай мувофиқат кардаанд. Қофия дар истилоҳ “калимаест, ки шеър бо он тамом мегардад” ин таърифи Ҳабиби Яғмоӣ дар рисолаи “Илми

қофия»о мадааст, вале саҳеҳ нест.

Ҳамоҳангӣ нишонаи ягонаи калимаҳои қофияшаванда мебошанд. Масалан, **зӯраш ва шӯраш** дар шеъри Ҳофиз:

Шароби талх меҳоҳам, ки мардафкан бувад **зӯраш**,
Ки то як дам биёсоям зи дунёву шару **шӯраш**.

Равӣ – дар қофия ва ҳамоҳангсозии калимаҳо роли мусбат дорад. Ин он овози ҳамсадои охиринаи мебошад, ки дар решааш калимаҳои ҳамқофияшаванда тақрор ёфтааст. Масалан, дар шеъри Амир Хусрави Деҳлавӣ:

Ашкесту ақиқ аз он **фишонам**,

К-аз лаъли ту меდიҳад **нишонам**.

Агар қофия калимаҳои нишонам ва **фишонам** бошад, ҳарфи **ш** равӣ мебошад, қофияе, ки бо ҳарфи равӣ бунёд ёфтааст, **қофияи солим** меноманд.

Системаи қофия. Дар шеъри қадимаи тоҷик қофия дучор ояд ҳам, вай ҳамчун лавозимоти шеър ба система надаромада буд. Қофия ҳамчун система дар асрҳои УШ-Х ба ҷашм мерасад. Дар шеъри анъанавии тоҷикии форсӣ асосан ду системаи қофия мавҷуд буд:

1) **системаи маснавӣ**, ки мисраъҳо чуфт-чуфт қофия доранд: аа, бб, вв. . .

Тавоно бувад ҳар ки **доно** бувад,

Ба дониш дили пир **барно** бувад.

Тақрори қофия дар давраи аввали адабиёти классикӣ хунар ҳисоб намешуд, вале ин корро дар давраи аввал Фирдавӣ дар “Шоҳнома” ҳамчун хунар нишон дод:

В-аз он пас ғаму шоҳии **Яздигурд**,

Саромад ҳаме аз-ахтари **ғезгирд**.

2) **системаи қофияи қасида ва ғазал**: аа, ба, ва, га. . .

3) **системаи қофияи рубой ва дубайтӣ**: аааа, ааба. . .

4) **системаи қофияи мусаммат**: мусаммати мусаллас, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусаббаъ, мусамман, мугассаъ, муашшар. . . .

Кулли дostonҳои пешазинқилубӣ ба тарзи қофиябандии маснавӣ эҷод шудаанд, аммо дар давраи Шӯравӣ дар дostonҳо шакли қофияи дигар, махсусан шакли қофиябандии рубой истифода шудааст. Дostonҳои “Ҳасани аробакаш”, “Ишқи духтари кӯҳсор” ва ғ. аз ҳамии қабиланд.

Қофия ҳамчун унсури таркибии шеър вазифаҳои зеринро ба ўҳда дорад:

- 1) вазифаи ғоявию мундариҷавӣ,
- 2) вазифаи ҳиссиву психологӣ,
- 3) таносуби оҳангӣ,
- 4) вазифаи шаклсозӣ.

1) вазифаи ғоявию мундариҷавии қофия аз он иборат аст, ки шоир тавассути қофия он вожаҳоеро истифода мебарад, ки ғоя ва мундариҷаи асарро таъкид менамояд. Масалан, Мирзо Турсунзода дар тасвири ғояи гуманизми пролетарӣ аз калимаҳои ҳамқофияи дигаре, кишваре паре истифода кардааст:

Шодам, аммо мехӯрам ғамҳои халқи дигаре,
Дар назар меоварам торочгашта кишваре.
Халқи ҳундуи диловарро расон аз ман салом,
Эй суруди ман, расон, дорӣ агар болу паре.

2) вазифаи ҳиссиву психологӣ қофия он аст, ки ҳар як санъаткор ба воситаи он ба дилу ақли хонандаву шунаванда таъсир кардан мехоҳад. Борои иҷрои ин ҳадафи иншоӣ худ ӯ воситаҳои гуногун меҷӯяд. Яке аз воситаҳои хеле хуби таъсир ба қалби хонандаю шунаванда интиҳоби дурусти қофияи шеър мебошад. Масалан, ба ин байтҳои М. Турсунзода мутаваҷҷеҳ мешавем:

Чаро ман зафарманду ман сарбаланд?
Чаро ту ҳақиру чаро мустаманд?
Чаро аз руҳи ман саодат падида?
Чаро ту дар умеди рӯзи сайд?
Чаро ман чу паранда озодбол?
Чаро бенасиби ту аз ин камол?!

3) қофия вазифаи оҳангнокии мазмун ва мундариҷаи асар бадеиро низ таъмин мекунад, ба ифодаи дигар мавқеи қофия дар нигоҳи доштани таносуби оҳанг хеле назаррас мебошад:

Чун субҳи ғайбӣ сӯхбати соҳибдилон дамest,
Аммо дамest, ки боиси эҳси оламest.

Дар низоми оҳангии байти мазкур саҳми калимаҳои «дамest» ва «оламest» бориз аст. Ӯ оҳанги ин байти машҳур боз ҳам равонтар аст – сабабаш ба замири вазн боз қофияву радиф аст:

Оху, ки дар офтоб мегашт,

Дар равгани худ **кабоб** мегашт.

Санъатҳои қофия- қофия ҳам лавозимоти шеър асту ҳам санъати шеърӣ, ки онҳоро аз ҳамдигар фарқ кардан зарур аст. Агар қофия дар охири мисраъву байт, ё пеш аз радифномада, боиси ягонагию яклухтии асар шуда бошад ин шеър бидуни он манзум нашавад он **лавозимоти шеър** аст. Вале агар қофия дар ҷойҳои дигари пеш аз қофияи лавозим, **барои хушоҳангию ороиши сухан оварда шавад, он санъати шеър** аст.

Санъати қофия чанд навъ дорад, бештар маъмулу машхураш ду навъ мебошад: **зуқофиятайн** ва **зу-л-қавофӣ**.

Зуқофиятайн (дорои ду қофия) – он аст, ки агар дар шеър ғайр аз қофияи лавозим қофияи дигар ҳам риоя шуда бошад, чунонки Камоли Хучандӣ гуфтааст:

Ошиқонат ба саҳарҳо, ки дуо мегӯянд,

Ба дуо бӯи ту аз боди сабо мечӯянд.

Ман ба сар меравамӯ дида ба роҳи талабат,

Бераҳӣ бин, дигаронро, ки ба по мепӯянд.

Чист бар куштаи дилдор бәсе гиряи зор,

Чун шудаш ҳар сари мӯ зинда, **киро мешӯянд?**

Чист бар куштаи дилдор бәсе гиряи зор,

Чун шудаш ҳар сари мӯ зинда, **киро мепӯянд?**

Ашқхоро бизан, эй дидаи гирён ба замин!

Ки чаро хоки раҳаш аз руҳи **мо мешӯянд?!**

Зулфи ту карда раҳо голиямӯёни Хито,

Нофаи оҳуи мушкин ба хато **мебӯянд**.

Бо вучуди қади дилҷӯй гули худрӯяш,

Дар ҷаман сарву гул аз боду ҳаво **мерӯянд**.

Шеърӣ ту чун ҳама гӯянд, ки сеҳр аст, Каморл,

Дустон ин суханат “шеър»**чаро мегӯянд?**

Байте аз “Шоҳнома”:

Набахшӣ ҳаме ганҷу **динор** низ,

Ҳамоно ки шуд пеши ту **хор** чиз.

Гоҳе дар байни ин ду қофия калимаи бегона ҳам меояд, ки онро хочиб(пардадор) мегӯянд.

Зу-л-қавофӣ(дорои қофияҳо)-баъзан дар шеър як не, балки якчанд санъати қофия эҷод карда мешавад, ки онро зу-л-қавофӣ меноманд. Зу-л-қавофӣ назар ба зуқофиятайн камтар дида мешавад, онро шоирон барои намунаи санъат ва ё ҷиҳати мусобика дар хунари шоирӣ гуфтаанд.

Ради́ф-он калима ва ё гуруҳи калимаҳое, ки баъди қофия меоянд, радиф номида мешаванд. Вазифаи асосии радиф он аст, ки бори ғоявӣ мекашад, яъне гӯянда матлаби марказии худро дар радиф мегузорад. Хидмати муҳими дигари радиф дар яғонагиву яклухтии шеър мебошад, зеро радиф ҳамроҳи қофия тамоми мисраъ ва ё байту бандхоро бо ҳамдигар узван мепайвандад.

Чунончи:

Эй сорбон, охиста рон, к-ороми чонам **меравад**,

Он дил, ки бо худ доштам, бо дилситонам **меравад**.

Радиф метавонад ҳамагӣ як калима бошад, чунончи:

Мӯҳраи меҳри ӯ ба синаи ман,

Мӯҳри ганҷ аст бар хазиначи ман.

Гӯҳ якчанд калима чун радиф такрор мешавад, масалан:

Рехт бар сар дурру гавҳар абри найсон **ин сахар**,

Шахро ро дар ханда дидам баъди борон **ин сахар**.

Баъзан мисолҳое ҳам вомерӯанд, ки калимаҳои якуми мисраъҳо қофия буда, тамоми қисми боқимондари радиф тағйир ёфта мебошад. Радиф лузуми шеър нест, балки санъати он мебошад, яъне шоир метавонад бидуни риояи радиф ҳам асари манзум гӯяд. Радиф аз кашфиёти мардуми эронинажод аст, ба адабиёти халқҳои дигар аз адабиёти тоҷикӣ форс гузаштааст. Тахмине меравад, ки радиф дар шеър пештар аз қофия ҷой гирифтааст. Чунончи, дар баъзе пораҳои қадима радиф ба назар мерасад, аммо қофия не.

Радиф аслан як навъи такрор мебошад. Дар забони гуфтугӯии тоҷикӣ маъмул аст, ки калима ё ибораи дорои маънои мантӣ якчанд маротиба такроран талаффуз ёбад. Радиф дар дасти шоири тавоно барои муассир ва хотирмон ифодашавии матлаби асосӣ аслиҳаи беҳамтоӣ маъниофаринӣ махсуб меёбад. Масалан, дар “Модарам” ном шеъри М. Турсунзода радифи “**ту дар ёд нест**” бори зиёде маънавӣ ба душ гирифтааст:

Тифл мондам аз ту, модар, рӯи **ту дар ёд нест**,

Қомати ту, чашми ту, абруи **ту дар ёд нест**.

Дар суроғат мезанам худро ба ҳар як кӯю дар.

Чунки то имрӯз, модар, кӯи **ту дар ёд нест**.

Радиф маъмулан то охири шеър бе дигаргунӣ давом мекунад. Масалан, дар ғазали устод Лоҳутӣ радифи “**е**

харду!” то охир давом мекунад. Шеърҳои радифдорро шеъри мурадаф ва шеърҳои кофиядорро шеъри мукаффон мегӯянд.

Адабиёт:

1. Ю. Бобоев. Назарияи адабиёт. -Душанбе: Маориф, 1992.
2. Р. Мусулмонӣн. Назарияи адабиёт. -Душанбе: Маориф, 1990.
3. Т. Зеҳнӣ. Санъати сухан. -Душанбе: Маориф, 2007.
4. С. Давронов. Сохти шеъри тоҷикӣ. -Душанбе: Ирфон, 1976.
5. С. Давронов. Омӯзиши вазни шеъри тоҷикӣ. -Душанбе: Маориф, 1992.
6. У. Тоиров. Назмшиносӣ. -Душанбе:Маориф, 2004.
7. У. Тоиров. Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Аҷам. -Душанбе: Маориф, 1991.
8. У. Тоиров. Таҳқиқ ва таълими арӯз. -Душанбе: До ниш, 1995.
9. Назмшиносӣ (раҳнамои таълим). Таҳияи А. Насриддинов, Ш. Тоҷибоев. -Хучанд, 2002.
10. Насриддини Тусӣ. Меъёр-ул-ашъор. Таҳияи Урба туллои Тоир ва дигарон. -Душанбе: Ориёно, 1992.
- 11.Баҳром Сирус. Арӯзи тоҷик. -Душанбе: Нашрдавлтоҷ. , 1963.
12. Сирусӣ Шамисо. Ошноӣ бо арӯз ва кофия. - Техрон, 1378.
13. Х. Мирзозода. Лугати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ. -Душанбе: Маориф, 1992.
14. Мисбоҳиддини Нарзикул. Муқаддимаи шеършиносӣ. -Душанбе. Сино, 2004.
15. С. Саидов, С. Қосимӣ. Назмшиносӣ. -Душанбе: ДДОТ, 2007.

Дарси бисту якум
АНЪАНА ВА НАВОВАРӢ
(РАВИШИ АДАБИӢТИ БАДЕӢ)

(Лексия 1 соат, КМРО 1 соат)

Анъанаву навоварӢ- дар хамаи адабиётҳо ва тамоми давраҳо ҳамчун амри воқеӣ мавҷуд мебошанд. Ҳеч адабиётро бидуни анъанаву навоварӣ тасаввур намудан мумкин нест. Анъанаву навоварӣ шартӣ асосии мавҷудияти адабиёти бадеӣ ва тараққиёти он, рукни марказии адабиёту санъат мебошад. Агар анъанаву навовариро дар тасаввур аз ягон адабиёт сарфи назар кунем аз он адабиёт чизе боқӣ намоёнад. Бинобар ин тору пуди адабиёт саросар аз анъанаву навоварӣ фароҳам меояд – анъана тор асту навоварӣ пуд. Аз ин ҷо саволе ба миён меояд, ки анъана чист? Навоварӣ кадом аст?

Анъана калимаи арабӣ буда, маънои лугавиаш нақл аз забони касе мебошад. Дар истилоҳ қоидаву қонун, урфу одатҳои, ки аз як ҷамъият ба ҷамъияти дигар гузашта, а ё ҷаи гузаштаро ба ҳозира мепайвандад, анъана меноманд.

Ба ифодаи дигар анъана – маҷмӯи унсурҳои ва имкониятҳои эҷодӣ мебошанд, ки дар раванди таълифи асари бадеӣ ҳамчун тарҷибаи мавҷудаю муҳайё истифода мешавад. Шартӣ анъана объективона мавҷуд будани он аст. Нависанда ҳангоми эҷоди асари бадеӣ онро бидуни тасарруфот истифода мебарад. Азбаски адабиёти бадеӣ ҷанбаи айният ва ҷанбаи зеҳният (объективӣ ва субъективӣ) дорад, анъана ҷанбаи объективияти онро ташкил медиҳад. Анъана ин бехтарин ҷиҳати адабиёти гузашта, ки барои имрӯзиён мерос монда шудаасту адибони имрӯзӣ аз он мероси бою ғании гузаштагони худ судмандона баҳра мегиранд, мисли сабқ, жанрҳои адабӣ, воситаҳои тасвири бадеӣ, образ, ғояи пешқадам ва ғ., ки аз санҷиши рӯзгори гузашта ба мо расидааст, мебошад.

Мафҳуми анъана дар адабиёти гузашта мавҷуд буд ва он бо вожаҳои урф ва суннат ифода мегардид. Масалан, Анварии Абевардӣ анъана (суннат)-ро ба ҳамин маънӣ, яъне анъана ба кор бурдааст:

Овардаам ба сурати тазмин дар ин мадеҳ,
Н-аз баҳри он ки бар суҳанам нест иқтидор.

Лекин чу суннатест қадимӣ, раво бувад,

Эҳеи суннати шуарои бузургвор.

Шамсиддин Қайси Розӣ низ суннатро ба маънои анъана шарҳ додааст. Хамин тавр, анъана он лаҳзаҳо, он имконияту унсурҳои эҷодӣ мебошанд, ки ҳангоми таълифи асари бадеӣ ҳамчун чизи муҳайёву мавҷуда ва таҷрибаи маълум истифода мешаванд.

Унсурҳои анъана- кадомҳоянд ва ба анъана чӣҳо дохил мешаванд? Ба анъана ҳамчун унсури таркибӣ – мавзӯӣ, ғоя, баъзе сюжетҳо, баъзе тарзҳои офариниши образ, жанр, вази, кофия, радиф, санъатҳои бадеӣ, забон, метод, сабкҳои шеъри форсӣ-тоҷикӣ ва амсоли инҳо дохил мешаванд.

Масъалаи дигар ин аст, ки анъана ба мундариҷа ва шакл чӣ гуна муносибат дорад? Аслан бояд тазаккур дод, ки унсурҳои анъана бештар дар шакл нисбат ба мундариҷа зохир мешаванд, зеро унсурҳои шакл умри дароз доранд ва тавассути дарозумрии шакл баъзе масоили мазмун ва мундариҷа аз як давра ба давраи дигари таърихи ҷамъияти инсонӣ интиқол меёбад. Барои он ки мундариҷа ботинан ба соҳти иҷтимоии ҷамъият бештар пайвастагӣ дорад, бинобар ин умри он моҳиятан кӯтоҳ мебошад. Дарозумрии анъана пеш аз ҳама ба арзиши анъана вобаста мебошад.

Анъана дар инкишофи адабиёти бадеии ҳар як халқ роли калон бозида, барои ривочи минбаъдаи он ҳамчун таҷурӯсӣ ва заминаи муҳиме хизмат мекунад, ки мисоли онро на танҳо дар адабиёти классикӣ, инчунин дар адабиёти муосир низ мушоҳида кардан мумкин аст.

Яке аз рукни асосии муваффақияти Садриддин Айнӣ, Абулқосим Лоҳутӣ, Мирзо Турсунзода ва комёбиҳои эҷодии онҳо дар дуруст ва мувофиқи талаботи эҷодӣ истифода бурдан аз анъана мебошад. Масалан, анъанаи бои насли ривоятии адабиёти классикии тоҷикӣ форс ба С. Айнӣ имконият дод, ки аввалин шуда дар Осиёи Миёнаву Қазоқистон нахуст намунаҳои повест ва романҳои реализми сотсиалистиро офарад. Бе анъанаи бои назми Фирдавсӣ, Низомӣ, Ҳофиз, Аттору Мавлавӣ ашъори сиёсӣ-иҷтимоии Лоҳутӣ ва назми лирикиву эпикӣ М. Турсунзода ба чунин пояҳо намерасид.

Адабиёти бадеӣ бидуни анъана ба вучуд намеояд,

хатман дар заминаи анъана ба вучуд меояд. Он халқҳос, ки дорoi анъанаҳои адабии заиф мебошанд, дар марҳалаи мусоиди таърихӣ, иҷтимоӣ ва адабию маданӣ дар натиҷаи инкишофи равобити адабӣ ба адабиёти мустақили худ соҳиб мешаванд. Дар ин сурат, дар ташаккул ва тарақиёти адабиёти чунин халқ **ворисият**, таъсири адабиёти халқҳои дигар роли ҳалқунанда мебозанд.

Ворисият – он мероси пешқадамест, ки халқҳо дар давраҳои гуногуни таърих ба вучуд меоваранд, аз осори гаронбаҳои як халқ адибони халқҳои гуногун меомӯзанд, истифода мебаранд. Ба тарзи дигар гӯем, ин ё он адиби пешқадам анъанаҳои адабии халқи дигарро омӯхта, аз он анъанаҳо дар просесси эҷодии худ фоида мебарад. Дар ин сурат анъана бо равобити адабӣ зич алоқаманд мешавад. Бисёр халқҳоеро ном бурдан мумкин аст, ки ҳарчанд анъанаҳои адабии заиф доштанд, дар натиҷаи омӯзиши анъанаҳои адабии халқҳои дигар, дар як муддати кӯтоҳ ба комёбиҳои барҷаста ноил шуданд. Мисоли барҷастаи ин М. Ҷор Азевов, Чингиз Айтматов, Расул Ғамзатов шуда метавонанд, ки ҳар яке ба ганҷинаи маърифати умуминсонӣ асарҳои баландғояи бадеӣ зам кардаанд. Ҳол он ки ҳамагӣ сад сол аз ин пеш халқҳои қазоқ, қирғиз ва авар(ва даҳҳо халқҳои дигар) на танҳо анъанаҳои бои адабӣ, балки ҳатто хату алифбо ҳам надоштанд.

Навоарӣ чист? Оё ҳама гуна анъана хуб ва қобили ҳаёт буда метавонад? Анъана оё ҳамеша неку мусбат ҳисоб меёбад? Не. Анъана аз анъана фарқ дорад. Анъанаро аз рӯи моҳияташон тасниф кардан зарур аст.

Анъанакоро аз рӯи моҳияташон ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст:

1. Анъанаи шоиста,
2. Анъанаи ношоиста.

Масъалаи мураккаби дигаре, ки пеш меояд, ин шинохтани анъанаи шоиста аз ношоиста мебошад. Барои таснифи анъанаи писандида ва нописандида меъёр, ченак зарур аст. Меъёри асосии таснифоти анъанаҳо аз инҳо иборатанд:

1) тақозои ҳаёти иҷтимоии халқ дар давраи мушаххаси таърих,

2) дараҷаи завқи эстетикӣ ва доираи маърифатнокии омма дар давраи муайяни таърих,

2) табиат ва имконияти ҳуди унсурҳои анъанавӣ.

Хуллас, ҳангоми ташҳиси анъана, ҷудо кардани ин ё он унсурҳои анъанавӣ ба шоиста ва ношоиста, аз як тараф, таълаби муҳити таърих ва ҳодисаву воқеаҳои иҷтимоии даврро, аз тарафи дигар, дараҷаи завқу салиқа ва тафаккури бадеӣю эстетикӣ ҳамамонро бояд ба ҳисоб гирифт ва аз тарафи сеюм, қобилият ва имкониятҳои ҳамагон унсурро бояд хуб донист, ки он оё лаёқати васеъ шудану такмили ёфтагон дорад, ё не.

Навоварӣ- истилоҳи анъанавӣ ва қадимист, чунки ифодаҳои наво, навовар, наво овардан дар адабиёт ва адабиётшиносии тоинқилобӣ маълум буданд, чунончи, Фарруҳӣ гуфтааст:

Фасона гашту куҳан шуд ҳадиси Искандар,

Сухан наво ор, ки навро ҳаловатест дигар.

Фасонаи куҳану қорномае бадурӯғ,

Ба қор н – ояду андар дурӯғ ранҷ мабар.

Таснифи навоварӣ – он тасарруфоте, ки адиб дар процесси (раванди) таълифи асари бадеӣ ба анъана, яъне унсурҳои ва имкониятҳои мавҷудаю маъмулӣ ба амал меорад, навоварӣ номида мешавад. Навоварӣ ҷиҳати зеҳнии адабиёти бадеӣро ташкил медиҳад. **Навоварӣ он даҳолатест, ки нисбат ба анъана содир карда мешавад, бинобар ин навоварӣ дар тамоми унсурҳои анъана, яъне интиҳоби мавзӯ ва ҳалли он, инъикоси ғоя, тарзи офариниши образ, сохтмони сюжет, истифодаи вазну қофия, интиҳоби жанр ва ғайра дида мешавад.** Аз ин нуқтаи назар, он ақида, ки гуё навоварӣ танҳо дар мундариҷаи адабиёти бадеӣ ба амал меояд, саҳеҳ нест. Навоварӣ ҳам дар мундариҷа ва ҳам дар шакли адабиёти бадеӣ содир мешавад.

Навоварӣ барои чи зарур аст? Нависанда меҳодад, ки дар асари бадеӣ ӯ ин ё он матлаби мушаххас ифода ёбад. Ӯ саъй мекунад, ки ба мақсадаш ноил шавад. Тири нависанда ҳамагон вақт ба нишон мерасад, ки аз имконоти таълоии навоварӣ моҳирона истифода барад. Асари бадеӣ эҷод намудааш ба талаботи замон, рӯҳи ҳамагон имрӯз мувофиқат кунад, муассир бошад. Ҳикмати навовариро Низомӣ дар аввали “Иқболнома” чунин овардааст:

Ба ҳар муддате гардиши рӯзгор,

Зи тарзи дигар хоҳад омӯзгор.

Сароханги пешина качрав кунад,
Навое дигар дар чаҳон нав кунад. . .
Чу пирӣ дар он пайкар орад шикаст,
Ҷавонпайкаре дигар орад ба даст.
Бад-ин гуна бар навхатони сухан,
Кунад доза пирояҳои куҳан.
Замон то замон хомаи нахлбанд,
Сари нахли дигар барорад баланд.

Анъана ва навоарӣ ба мундариҷа ва шакли асари бадеӣ таносуби қавӣ дорад. Мазмуни адабиёти бадеӣ во-баста ба характери ҳодисаву воқеаҳои иҷтимоӣ-таърихӣ зуд-зуд ба тағйирот дучор меояд, вале шакли бадеӣ ба осонӣ ба дигаргунӣ дучор намешавад. Навовариҳои асосии адиб пеш аз ҳама, дар идеали вай инъикос меёбад, яъне адиби навовар бояд талаботи муҳитро дуруст фаҳмад, онро дуруст инъикос кунад ва роҳи дурусти ҳаллашро низ нишон диҳад. Навоварӣ метавонад ҳам дар мазмун ва ҳам дар шакл ба вучуд ояд, вале навоарӣ дар шакл нисбатан оҳиста сар мезанад, он низ ба ҳодисаву воқеаҳои ҳаёти воқеааст.

Ҳар як навоарӣ ҳодисаи мусбат ҳисоб намеёбад. **Навоварии мусбат** — он даҳолату тасарруфотест, ки бинобар эҳтиёҷеву зарурате объективона ба амал омада бошад; **навоварии манфӣ** — он аст, ки адиб худсарона, аз рӯи ҳавову ҳавас тадбиқ кардан хостааст. **Навоварие**, ки дар содир шудани он объективияту субъективият ба ҳамдигар мутобиқ омада бошанд, мусбат аст, вале агар мутобиқ наомада бошанд, манфӣ.

Ҳама гуна тасарруфот навоарӣ ҳисоб намеёбад, ё худ ҳама гуна навоарӣ қобили қабул нест, аз ин рӯ навовариро ба ду гурӯҳ тақсим кардан лозим меояд:

1. Навовариҳои шоиста (пешқадам, объективона),
2. Навовариҳои сохта (ғайриҳақиқӣ, худсарона, субъективона).

Маълум шуд, ки навоарӣ мақбул ва номақбул мешавад, пас онҳоро чӣ гуна бояд фарқ кард? Меъёри таҳлили ин навъҳои навоарӣ инҳоянд:

- 1) талаби замон, яъне табиати ҳодиса ва воқеаҳои муҳташами замонӣ,
- 2) табиат, имконият ва моҳияти анъана,

- 3) дараҷаи тараққиёт ва завқи эстетикӣ омма,
- 4) дараҷаи мафкураи адабию эстетикӣ умумичаҳонӣ.

Анъанаву навоарӣ ба ҳам робитаи диалектикӣ доранд, ба ифодаи дигар ду тарафи як протсесс мебошанд. Чунки ҳар як навоарӣ дар ҷои хушқу ҳолӣ не, балки дар зами- нан анъана ба вуҷуд меояд. Робитаи анъанаву навоарӣ робитаи муқаррарӣ набуда, балки робитаи диалектикӣ мебошад ва он дар асоси қонуни инкори инкор сурат ме- гирад. Адабиётшиноси рус Л. И. Тимофеев образнок гуф- тааст, ки “ анъана –модарқалони навоарӣ ва умуман тараққиёти адабиёт мебошад”.

Дараҷан риояи анъана ва ҷорӣ гардидани навоарӣ як қатор омилҳо дорад:

- 1) омилҳои объективӣ,
- 2) омилҳои субъективӣ.

а) омилҳои айӣӣ(объективӣ). Ба омилҳои объективӣ со- хти иҷтимоӣ, ҳодисаю воқеаҳои таърихӣ, муҳити табииро дохил қардан мумкин аст.

- б) омилҳои зеҳнӣ(субъективӣ).

Дар масъалаи чигунагии тараққиёти анъанаву навоарӣ омилҳои субъективӣ роли хеле қалон мебошанд. Ба ин омилҳо истеъдоди нависанда, завқи эстетикӣ, мала- қаи эҷодӣ ва амсоли инҳо дохил мешаванд. Истеъдод, ҷаҳонбинӣ, завқи эстетикӣ ва меҳнати шахсии нависанда ва малақаву маҳорати нависанда омилҳои онанд, ки боиси инкишофи анъана ва мутаносибан пешравии ҳарду, ҳам анъанаву ҳам навоарӣ мегардад.

Робитаи адабӣ. Адабиёти бадеии ҳар як халқ дар марҳилаи ибтидоиаш мувофиқи тақозои эҳтиёҷоти маъна- вии он халқ пайдо мешавад, аммо барои инкишофи мин- баъдаи вай омилҳои зерин зарур мебошанд:

- 1) мутобиқати сиёсиву таърихӣ ҳаёти халқ,
- 2) тақозои ахлоқию маданияи ҳаёти ҷомеа,
- 3) таърихи маданияти халқ, яъне доираву ҳудуд ва дараҷаи анъанаҳои мавҷудаи мардум;
- 4) робитаҳои адабӣ.

Бидуни робитаи адабӣ ҳеч як адабиёти рӯи замин ин- кишоф ёфта наметавонад, ки ин ҳақиқатро суҳанвари за- бардасти немис Иоганнес Бехер нозук хис намуда, дуруст таъкид қардаст: “ Адабиёти ҳақиқатан милли танҳо ба

шарофати робитаҳои самарабахш бо адабиёти халқҳои дигар ба миён омада, камол меёбад”.

Чалолиддини Балхӣ ба воситаи образи шоирона ба масъалаи ёриву ҳамкорӣ таваққуф карда, ба мадади каси дигар ва чизи дигар касе ва чизе шуда натавонистани ҳеч касу ҳеч чизро рехтаву матин ифода намуда буд:

Ҳеч кас аз пеши худ чизе нашуд,

Ҳеч оҳан ханчари тезе нашуд. . .

Ё худ Саъдии Шерозӣ гуфтааст:

Як гули мақсуд дар ин бӯстон,

Чида нашуд бе мадади дӯстон.

Дар ҳақиқат аз як гул баҳор намешавад, аз як гул гулдаста сохтан мумкин нест, аз як гул гулистон бунёд намегардад. Адабиёти олам ҳам ҳамин навъ аст, дар офариниши он, ривочу равнақи вай ҳамаи халқҳои соҳибзавқи ҷаҳон мувофиқи завқи эстетикӣ худ ҳисса гузоштаанд.

Мисли он, ки дар халқ мегӯянд, “ангур ангурро дида чашмак мезанад”-шоирону нависандагони халқҳои гуногуни олам ҳам, аз адабиёту санъати ҳамдигар меомӯзанд, илҳом мегиранд ва аз таҷрибаи эҷодии дигарон фоида мебаранд.

Робитаи адабии халқҳо дар сурати мавҷуд будани шароити мусоид барқарор мегардад. Ба қатори шартҳои муносиб омилҳои зеринро дохил кардан мумкин аст:

Якум – дӯстии халқҳо, ки дар сурати мусоидати соҳти ҷамъиятӣ ва вазъияти сиёсӣ фароҳам меояд. Ин маъниро Г. В. Плеханов хеле қозиб ишора намудааст, ки “таъсири адабиёти як мамлакат ба дигаре рост мутаносиб мебошад ба шабоҳати иҷтимоии ин мамлакатҳо”.

Дуюм – инкишофи вазъияти сиёсии дохили мамлакат, ки ба соҳибдавлати оқилу дурандеш вобастагӣ дорад ва хоҳу ноҳоҳ робитаҳои сиёсӣ ва илмию техникиро бо кишварҳои дигар ба амал меоварад (Робитаҳои илмӣ, адабӣ ва фарҳангии Тоҷикистон дар замони соҳибхиттиёрӣ кишвар ва сиёсати хирадмандонаи байналхалқии Президенти кишвар -Эмомалӣ Раҳмон). Ин ҷо давлати Пётри Кабир ва робитаи вай бо давлатҳои Аврупо, адабиёти асрҳои миёна-асрҳои IX –XV, ки барои тоҷикону, эронӣону афғонҳо муштарак аст, адабиёти асрҳои XVI- ибтидои асри XX, ки дар Осиёи Миёна, Эрон ва Афғонистон як силсила давлатҳо

таъсис ёфтанд, ки муносибатҳои дурусти сиёсӣ надоштаданд ва дар натиҷа робитаҳои адабӣ, илмӣ, фарҳангӣ ва тибқи қорати байни давлату халқҳои ин минтақа хеле коҳиш ёфта буд.

Сеюм- ягонагии мазҳабӣ ва ахлоқию маданӣ. Вақте ки халқҳои гуногун ба як мазҳаб тобеъ гардонидани мешаванд, тадричан аз мероси адабию фарҳангии ҳамдигар баҳраманд мегарданд. Ин ҳолатро дар мисоли робитаҳои адабию маданӣ ва фарҳангии кишвари Хуросону Мовароуннаҳр баъд аз истилои араб, махсусан, эҳсос кардан мумкин аст. Дар зери таъсири адабиёти араб, адабиётшиносии тоҷикӣ форс инкишоф ёфт, жанрҳои адабии санъатҳои бадеӣ, вазни шеърӣ араб ба адабиёти тоҷикӣ таъсир расонид. Ҳамин гуна таъсири адабиёти тоҷикӣ дар асрҳои ХУ-ХУІ ба пайдоиши адабиёти халқҳои туркҷабон, дар мисоли эҷодиёти Навоӣ ва Бобур Мирзо ба мушоҳида мерасад, ки махсули робитаҳои адабӣ махсусан меёбанд.

Робитаҳои адабӣ шаклу воситаҳои зиёде дорад, ки баъзе намунаҳои инҳоянд:

1) донишҷӯи забони халқӣ дигар ва мутолиаи асарҳои адабии вай дар асл,

2) тарҷумаи асрҳои бехтарини як адабиёт ба забони халқӣ дигар,

3) ҷашнҳои адибони бузург, санаҳои барҷастаи таърих ва амсоли инҳо,

4) рӯзҳо, ҳафтаҳо ва даҳаҳои адабии халқе дар кишвари халқӣ дигар,

5) сафари адибон ба кишвари халқӣ дигар, ошноӣ ба ҳаёту адабиёти вай,

6) ошноӣ ва дӯстии адибони халқҳои гуногун (М. Турсунзода бо Чингиз Айтматов, Расул Ғамзатов, Николаи Тихонов, К. Симанов ва дигарон).

Дар натиҷаи барқарор гардидани робитаи устувори адабӣ таъсири адабӣ ба амал меояд. Таъсири адабӣ дар сурате ҳосил мешавад, ки адабиёте чизҳои шоистаи таъсир дошта бошад адабиёти дигар ба он эҳтиёҷ. Таъсири адабӣ шаклу роҳҳои зиёд дорад:

1) пайравӣ ба ғояҳои барҷаста, ки боиси саодати инсоният мешавад,

- 2) пайравӣ ба мавзӯҳои пешқадаме, ки ба ҳалли масъалаҳои ҳаёти кӯмак мерасонад,
- 3) пайравӣ ба методи тасвири воқеияти зиндагӣ,
- 4) пайравӣ дар қор фармудани чинсу жанрҳои адабӣ,
- 5) пайравӣ ба сохтмони сюжет ва усулҳои тасвири шиддият,
- 6) пайравӣ ба устухонбандии асари бадеӣ,
- 7) пайравӣ ба тарзу принципҳои офариниши образ ва характерҳо,
- 8) пайравӣ ба ҳуди сюжет, образҳои барҷастаи бадеӣ.

Натиҷаи таъсири адабиёро ба ду гурӯҳ зоҳирӣ ва ботинӣ ҷудо кардан муфид аст. Таъсири адабие, ки бар асари роҷаи адабӣ ҳосил мегардад, қонуниятҳои диалектикаи тараққиёти адабиёти умумичаҳониро ифода менамояд, зеро дар марҳалаи адабиёте аз адабиёти халқи дигар мутаассир шуда раванқ меёбад ва ҳуди вай дар марҳалаи минбаъда ба адабиёти дигар таъсир мерасонад.

Адабиёт:

1. Р. Мусулмониён. Назарияи адабиёт. Душанбе: Маориф, 1990.
2. Ю. Бобоев . Назарияи адабиёт . -Душанбе: Маориф, 1992.
3. Х. Мирзозода. Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ. -Душанбе: Маориф, 1992.
4. М. Шукуров, Ю. Акбаров. Анъана ва навоарӣ. -Душанбе: Ирфон, 1976.
5. С. Табаров. Ҳаёт, адабиёт, реализм. Китоби дуюм. -Душанбе: Ирфон, 1978.
6. Ф. Турсунзаде. Художественные традиции и прогресс искусства. -Душанбе: Ирфон, 1976.
7. Р. Ҳодизода. Анъана ва навоарӣ. Дар маҷмӯаи «Масъалаҳои адабиёти муосири тоҷик». - Душанбе: Ирфон, 1970.

Дарси бисту дуҷум
ТАРЗИ ТАСВИРИ ҲАҚИҚАТИ ЗИНДАГӢ
(Лексия I соат)

Асоси предмети тасвири адабиёту санъатро ҳақиқати зиндагӣ ташкил мекунад. Ҳастӣ бо роҳу равишҳои гуногун, марому матлабҳои мухталиф ва сифату рангуборҳои ҳархела либоси бадеӣ дарбар мекунад. Услуб, мактаб, чараён ва методи эҷодӣ барин мафҳумҳои муҳими назарӣ бевосита ва ё бавосита бо ҳақиқати воқеӣ алоқаманд мебошанд, ки дар ин фасл ин масъалаҳоро алоҳида алоҳида баррасӣ намудан шарт ва зарур аст.

Услуби эҷодӣ - он тафриқи хоссае, ки нависанда ҳангоми интихоби мавзӯ ва ҳалли он, таҷассуми ғояву мазмун, сохтани сужети банду басти асар бадеӣ, офариниши образи ҳарактер, қорбасти жанру метод, истифодаи забон ва санъатҳои бадеӣ ва амсоли инҳо аз худ зоҳир менамояд, услуби фардӣ эҷодӣ адиб номид мешавад. Доираи масъалаҳои услуб вазъ мебошад. Чунончи, ҳангоме, ки сухани услуб пеш меояд, шеваи ниғориши муаллифе дар назар дошта мешавад. Услуб он чизест, ки нависандаро аз нависандаи дигар ҷудо месозад. Барои мисол портрети персонажро гирем. Яке ба он эътибори бағоят зиёд медиҳад, дигаре камтар, яке онро якбора мекашад, дигаре қисм-қисм нишон медиҳад, яке онро аз забони персонажи дигар ба қалам диҳад, дигаре онро худаш мекашад ва ғ.

Дар ҳаққи услуб одатан сифатҳои гуногун – раван, покӣ, барҷаста, обдор, носуфта, кӯҳна ва ғ. истифода мешаванд. Чигунагии услуби эҷодӣ ба ду ҷанба: **объективӣ ва субъективӣ** вобаста мебошад. Рақиби умумии услубро чигунагии сохти ҷома, ҳодисаю масъалаҳои муҳими ҳаётӣ, завқу афкори аҳли ҷамъият ва ғайра муайян менамоянд, чунки нависандаи парвардаи онҳоянд. Масалан меъри услуби эҷодии Рӯдакию Анварӣ фарқи ҷиддие дорад, ки сабабгори он муҳити объективии адибон аст. Ҷанбаи субъективии услуби адибон ин ҷаҳонбинӣ, дониш, завқу малака ва истеъдоду лаёқати нависандагии онон аст, ки дар даври шароитҳои гуногун ба тарзҳои ба худ хосифода мешаванд.

Услуб муродифоти дигар ҳам дорад, онро ба ҷои шева,

тарз, тарик, сабк, равия, мазҳаб низ кор мефармоянд, ки хамаи онҳо дар адабиётшиносии асримиснагӣ вомехӯранд. Ҳоконии Шервонӣ гуфтааст:

Ҳаст тариқи ғариб назми ман аз расму сон,

Ҳаст шиори бадеъ шеъри ман аз пуду тор.

Ҳоконӣ медонист, услуби равшани фардӣ дорад, бинобар ин “тариқи ғариб”-ро ба зикр овардааст. ӯ ҳамин маъниро такрор ҳам кардааст:

Тарзи ғариби ман аст нақши хирадро тироз,

Шеъри бадеъи ман аст шурби суханро шиор.

Худи ҳамин суханвар истилоҳи шеvaro низ ба маънои услуб истифода намудааст (“шева”-ро бо калимаи “тоза»ба кор бурдааст):

Подшоҳи назму насрам дар Хуросону Ирок,

К – аҳли донишро зи ҳар лафз имтиҳон овардаам.

Мунсифон устод донандам, ки дар маъниву лафз,

Шеваи тоза, на расми бостон, овардаам. (Ҳоконӣ)

Дар қатори муродифҳои номбурда гоҳе “сабк”-ро ҳам дучор омадан мумкин аст. Ҳамон навъе, ки суханшиносии дақиқназар Муҳаммадҷаъфари Махҷуб тадқиқи кардааст, истилоҳи сабкро бори аввал нигорандаи “Аш-шеър в-аш-шуаро” Қутайбаи Динаварӣ сабт намудааст. ӯ дар муқаддимаи китоб(чопи Лайдан, 1902 с. 9) гуфтааст: “Шеърро нек биёзмудам ва онро бар чаҳор гуна ёфтам: навъе аз он дорои лафзе зебо ва маъоние дилкаш аст, навъе дигар аст, ки лафзе зебову ширин дорад, аммо агар жарф дар он дарнигарӣ, дар маънии он ғоидате нахоҳӣ ёфт ва ин навъ аз шеър бисёр аст; қисмате дигар аз он дорои маънии нақўст, аммо лафзҳои он кўтоҳу норасост. . . . Ин шеър бо он ки дорои маънӣ ва сабке нақўст, обу рағани он кам аст”.

Дар ҳамин маврид чунин мулоҳиза пеш меояд, ки миёни истилоҳоти услуб ва сабк фарқе гузоштан, доираи аввалиро маҳдуд, ва ба маънии хусусиятҳои хоссаи фардии адиб қабул кардан ва доираи дуюмиро васеътар - ба маънии ҷиҳатҳои муштараки услубии гурӯҳи суханварон доништан авло мебошад. Мавҷудияти сабкҳои таърихӣ хуросонӣ, ироқӣ ва Ҳиндӣ ҳамин андешаро қувват медиҳанд:

1. Сабки хуросонӣ - дар фазои сиёсиву иҷтимоии асрҳои

IX-X дар Хуросону Мовароуннахр тағбироти кулли рух дод. Давлатҳои феодалии маҳаллии Тоҳириён(821-873), Саффоориён(873-905) ва солҳои 892-999 давлати Сомониён таъсис ёфт.

Ба сари қудрат амирони худӣ расиданд, ки ба раванқи адабиёту фарҳанг мусоидат намуданд, адабиёт ба қудлати баланди инкишофи худ расид. Маҳз дар ҳамин давра асосҳои забони адабии тоҷикӣ ва шеърӣ ноби тоҷикӣ ба вучуд омад. Сабки адабие, ки дар ин давра бо унвони сабки хуросонӣ шӯҳрат ёфт ба номи асосгузори он Рӯдакӣ, ки шеваи баёнаш саҳли мумтанеъ буда, пойдевори шеърӣ дари тоҷикиро гузоштааст. Ин шеърест, ки шаклаш сода, баёнаш фаҳмо, мазмунаш баланд, вале на ҳар кас бо ин шева шеър гуфта метавонист.

2. **Сабки ироқӣ** - равияи махсуси адабӣ, ки дар охири асри X ва аввали асри XI дар адабиёти форсу тоҷик ба вучуд омадааст. Сабаби пайдоиши сабки ироқӣ қувват гирифтани идеологияи ҳукмрони ҷамъият, парокангдагии давлати Сомониён, ҳукмрон гардидани шариат, қувват гирифтани забони арабӣ дар ҳаёти адабӣ-маданияи халқҳои Мовароуннахр, Хуросон ва Эрони ғарбӣ мебошад. Ин буд, ки дар забони форсӣ-дарӣ калима ва ибораҳои зиёди забони арабӣ ҷой гирифтанд. Гурӯҳе аз шоирон бо мақсади нишон додани дониши забони арабӣ дар ашъори худ луғатҳои забони арабиро васеъ истифода мебуданд. Дар натиҷа тозагии забони тоҷикӣ коста мегардид. Минбаъд ороиши нави шеърӣ форсӣ-тоҷикӣ номи сабки ироқиро гирифт. Шоирони сабки ироқӣ дар ашъори худ аз паи суханпардозӣ рафта, моҳияти иҷтимоии онро аз назар соқит карда буданд. Дар наср сачъ мавқеъ пайдо кард. Дар сабки ироқӣ ба ҷои қасида, ки дар сабки хуросонӣ мавқеи асосӣ дошт, ғазал мавқеи асосӣ пайдо кард. Дар ғазал мазмунҳои ирфонӣ, ишқӣ ва динию мазҳабӣ бештар инъикоси худро меёфтанд.

Дар ин давра ғазал шаклан такмил ёфта, ҳаҷми он муқаррар ва овардани байти таҳаллус ҳатмӣ гардид. Дар омехташавии мазмунҳои ирфонӣ ишқӣ махсусан саҳми Саной, Аттот, Мавлавӣ ва Ҳофиз хеле калон аст. Дар сабки ироқӣ дар баробари ғазал, рубоӣ, маснавӣ ҳам дар шакл ва ҳам мазмунӣ ғоявӣ хеле густариш ёфтанд. Сабки

ироқӣ бо вучуди ба забони форсии тоҷикӣ ворид сохтани баъзе костагиҳои забонӣ, тарзи нигориш, маҳорати образофаринӣ, қолаби сухану шеърӣ форсии тоҷикиро хеле сайқал дода, дар он тасвирҳои волои романтикӣ ба вучуд овард. Саноиӣ Ғазнавӣ, Абулфараҷи Рӯнӣ чун асосгузори ин сабк шинохта шудаанд.

3. Сабки хиндӣ – низ хусусияти ба худ хос дорад. Ин сабк низ маҳсули вазъи сиёсӣ ва иҷтимоии ду кишвар-Эрон ва Ҳиндустон доништа мешавад. Амир Хусрави Дехлавиро асосгузори ин сабк мешуморанд ва оғози сабки хиндиرو аз асри XIII доништаанд. Намояндагони машҳури сабки хиндӣ инҳоянд: Амир Хусрав, Фониӣ Қашмирӣ, Калими Кошонӣ, Миралӣ, Носиралӣ, Сарҳиндӣ, Бедил, Соиб ва ғ. Сабки хиндӣ мухтассоти зиёде дорад, ки ба чандтои он иқтифоъ мекунем, кифоя аст, мисли:

1. Дикқат дар маҳсусот ва машҳудоти рӯзмара ва нуфӯз дар чавҳари ашъ ва падидаҳо:

Бемехриӣ даҳр бин ки дар як ҳафта,
Гул сар заду ғунча карду бишқуфту бирехт.

2. Шахсият бахшидан ба ашъ:

Расвоии шамъ аст зи перохани фонус,
Дар парда сухан гуфтани ман пардадарӣ буд.

3. Нуқтасанҷӣ ва дикқат дар ҷузъиёт, ки шоир дар он мушикофиро ба ҳадди аъло мерасонад:

Агар қалам на аз осмон фуруд ояд,
Чаро ба ҳар сухане хома дар сучуд ояд?

4. Иҷоз ва ихом:

Ҳашим аст хӯрдани ману айб аст пӯшишам,
Ин аст аз замона либосу ғизо маро.

5. Ҷустуҷӯи маънии бегона:

Гирехи ноз ба абрӯи табассум бастан,
Ғунча таълим аз он банди қабо мегирад.

Яъне шоир аз ноз –“гирех»ва аз табассум-“абрӯ” офарида, ин гирехро ба абрӯ баста аз он “банди қабо” сохта мӯъҷиби таълимгароии ғунча доништааст. Ё Ғаниӣ Қашмирӣ овардааст:

Тори нигоҳам риштаи чавҳар шуд аз ашк,

Ин дида таманноӣ баногӯши кӣ дорад?

Шоир аз нигоҳ”тор»ё “ришта” ва аз ашк “гавҳар»офарида таманноӣ онро дорад, ки ин гӯшвораро

дар баногӯши ёри худ буинад.

Сабки ҳиндӣ дар асри ХУII бо номи сабки бедилӣ хеле шӯҳрат ёфт. Пайравони Бедил Муншӣ, Шавқӣ, Парии Ҳисорӣ, Савдо, Асирӣ, Ҳасрат, Туғрал, Чавҳарӣ ва дигаронанд, ки анъанаи уро эҷодкорона идома додаанд.

Мактаби адабӣ - қаробат ва иттиҳоди нависандагон мебошад дар масъалаҳои асосии услуби эҷодӣ. Гоҳе мактаби адабиро бо истилоҳи муҳити адабӣ, доираи адабӣ, ҳавзаи адабӣ, ки дар нуктаи чуғрофие ҳамъ омадани адибонро мефаҳмонад, нодуруст омезиш медиҳанд. Ин мафҳумҳо доираи васеъдоранд, зеро доираи адабӣ метаваонад чандин мактабҳои адабӣ дошта бошад. Масалан доираи адабии Ҳирот асри ХУ илова ба мактаби адабии Абдурахмони Ҷомӣ боз чандин мактабҳои адабиро дарбар мегирифт. Пайдоиши мактабҳои адабӣ пеш аз ҳама ба фаъолияти адибони забардаст вобаста мебошад. Зеро равияи тараққиқарварона ва пешрафтаи ин адиб дар интиҳоби мавзӯ, жанр, ва тарзи ниғориш на танҳо диққати хонандагон, инчунин аҳли қаламро ба худ ҷалб менамояд. Мактаби адабӣ ҳамеша соҳибмактаб дорад. Масалан мактаби Рӯдакӣ, мактаби Абӯалӣ ибни Сино, мактаби адабии Саъдӣ, мактаби адабии Ҷомӣ, мактаби адабии Ҳофиз, мактаби А. М. Горкий, мактаби С. Айний, мактаби А. Лоҳутӣ ва М. Турсунзода ва ғ. Тачрибаи бои зиндагӣ ва эҷодии С. Айний дар офаридани насри реалистии тоҷик барои ҳама насли нависандагони адабиёти муосир мактаби хосаи адабӣ шудааст.

Нависанда Абдулҳамид Самадов доир ба мактаби Айний чунин мушоҳидаи дақиқе баён кардааст: “устод Айний зиндагии талху пурошӯби халқ, рӯхияи қаҳрамонҳояшро така бар пойдевори назм ва насри ривоятиамон зада, бо тамоми чузъиёташ тасвир карда тавонист, олиҷаноб тасвир карда тавонист! Чунки устод парвардаи ҳарду мактаб - назм ва насри классикӣ буд, решаи ӯ аз замини шеърӯ сухани асил ғизо мегирифт, нигоҳи пурмехру хирадмандонааш аз офтоби гарми чехраи халқи тоҷик ҳарорату рангҳо мечуст. Акнун асарҳои устод Айний барои наслҳои имрӯза ва ояндаи насрнависони тоҷик, бешубҳа, мактаби хосаи адабӣ хоҳад гашт, балки ин мактаб солҳо боз дар хизмат аст”.

Дар ташаккули мактаби адабӣ ғайр аз осори бадени нависандаи забардасте, ки шоистаи пайравӣ қарор гирифтааст, боз ғаъолияти бевоситаи худи он адиб ҳам роли муҳим мебозад. Масалан, Сотим Улуғзода, Ҷалол Иқромӣ, Раҳим Ҷалил, Пулод Толис, Фотех Ниёзӣ ва дигарон, ки намояндагони мактаби адабии устод Айни мебошанд, ба замми асарҳои худи устод, аз сӯхбату маслиҳатҳо, таҳриру мактубҳои ӯ низ баҳраманд шудаанд. Нишонаи муҳимтарини мактаби Айни дар масъалаи предмети тасвир — ҳаққонӣ нишон додани ҳаёти тоқатфарсон халқи тоҷик дар дами вопасини аморати феодалии Бухоро, ташнагии вай ба озодӣ, ҷонбозиҳои дар роҳи Иқтилоб, кӯмаки аскарони сурх, шахди ҳаёти сотсиалистӣ мебошад. Ҷамаи шогирдони устод Айни, ки ба таърихи маданиятамон ҳамчун адибони насли камсомол дохил шудаанд, ба ин принсипи устод содиқ мондаанд. Нишонаи дигари мактаби адабии Айни — тарзи содаю демократӣ ва муассири нигориш ҳисоб меёбад.

Ҷар як аз адибони мактаби Айни услуби фардии худро дорад, вале мактаби адабӣ ин услубҳои фардиро ба ҳам муттаҳид менамояд, намегузорад, ки рӯ ба парокандагӣ оранд. Мактаби адабии С. Айни имрӯз аз чор-панҷ насл иборат аст, адибони насли камсомол, адибони солҳои пас аз ҷанг, адибони солҳои шасту ҳафтод, адибони солҳои бозсозӣ, адибони даврони соҳибистиклолӣ ва ғ. Дар ҷамаи ин марҳилаҳо мактабҳои адабии назму насри адабиёти тоҷик анъанаи устод Айниро идома додаанд. Баъди устод С. Айни устод С. Улуғзода, Ҷалол Иқромӣ, Ф. Муҳаммадиев, Караматулло Мирзоев, А. Самадов, Сорбон, У. Кӯҳзод дар наср, М. Турсунзода, М. Қаноат, Лоик Шералӣ, Бозор Собир дар назм ҳамчун соҳибмактаб шинохта шудаанд. Дар кишвари соҳибистиклоли мо на танҳо мактабҳои адабӣ, инчунин чандин мактабҳои илмӣ-адабиётшиносӣ, мисли мактаби адабиётшиносии С. Айни, мактаби шарқшиносии А. Ӯ. Бертелсу А. Н. Болдирев, мактаби адабиётшиносии А. Мирзоев, мактаби адабиётшиносии Ш. Хусейнзода ва мактаби адабиётшиносии Х. Мирзозода ғаъолият кардаанд ва ин мактабҳои илмӣ-адабиётшиносӣ имрӯзҳо низ идома доранд.

Ҷараёни адабӣ - иттиҳод ва қаробати нависандагон дар атрофи як ғояи марказии давр ҷараёни адабӣ ном дорад.

Масалан, пайдоишу равнақ ва ё таназзули чараёнҳои адаби тоҷикӣ форс – шуубия, суфия, риндия, маорифпарвари, чадилия нишон медиҳанд, ки дар маркази ҳар қадоме ин тоҷи асосӣ ё силсилаи ғояҳои марбуту мазбут қарор доданд, ки он ғояхоро шароити таърихӣ давр тақозо мекунад.

Чараёни адабиёро моҳияти сохти ҷомеа ва ҳодисаҳои воқеаҳои бузургтари он ба майдон меоранд. Масалан, пайдоиши шуубия ба истилоҳи араб, барбод рафтани тамаддуни қадимаю баланди мардуми эронинаҷод вобаста мебошад. Мардони соҳибдиле, ҳамчун Ибни Муқоффаъ, муборизан пурхатаре оғоз намуданд, то ки мероси ниёгон то ҳадди имкон нигоҳ дошта шавад. Ё худ дар натиҷаи ривоҷи зулму асорат, фитнаю фасод ва дигар хусусиятҳои зотии феодализм суфия ба миён омад, то ки ба мардум оромии қалбӣ бахшад, то ки меҳнату адолат дар рӯи замин имкон дошта бошад. Ё худ таъйиқи истиқлоли одамии, ки хоси ҳаргӯна ҷомеаи антагонистӣ, аз ҷумла, феодализм ҳам мебошад чараёнҳои машҳур а риндия ва ҷавонмардиҳо ба вуҷуд овард. Ҳамин тавр, шароити пӯсидаи феодализм дар Осиёи Миёна чараёни маорифпарвариро тақозо намуд, то ки мардумро аз чаҳолат ба рушноӣ барорад. Ҳангоми заволи феодализм ва зуҳури буржуазия чадилия пайдо шуд, ки мактаби нав, дониши нав, рафтори нав, гуфтори навро талқин ва тарғиб намояд.

На танҳо дар пайдоиш, балки камолот ва инқирози чараён ҳам шароити таърихӣ сабаб мешавад. Масалан, суфия ва риндия хеле такомил ёфта, адабони бузургро парварид карда бошад, шуубия дар асри XI қатъ мегардад. Ё ин ки аз феодализм якбора ба сотсиализм омадани халқи тоҷик дар қаламрави Бухоро имкон наод, ки чадилия камол ёбад.

Бинобар тақозои шароити таърихӣ дар Аврупо чараёни классицизм хеле хуб тараққӣ ёфт, намоёндагони бузурги он Расин, Буало, Молер, Сумарков Херасков мебошанд. Ҳадафи асосии ин чараён – зинда кардани бозёфтҳои азими маданияи давраи антиқа буд. Баробари тараққиёти капитализм классицизм танг шуда, ҷои онро чараёни сентиментализм ишғол намуд, ки он ҳаёти футурбанди деҳотро ҳимоя менамуд. Карамзин, Богданович,

Дмитрев барин адибони рус дар инкишофи сентиментализм саҳм дошанд. Ғарази ҷараёни декадентӣ-санъати соф, санъат барои санъат буд. Ин ҷараёни зиддихалқӣ буд, манфиати мардуми оддиро ҳимоя намекард.

Адабиёт:

1. Л. И. Тимофеев. Основы теории литературы. - Москва: Просвещение, 1976.
2. Г. Н. Пospelов. Теория литературы. - Москва: Высшая школа, 1978.
3. Х. Шарифов. Услуб ва камолоти суҳан. - Душанбе: Ирфон, 1985.
4. Ш. Ҳусейнзода. Гуфтор аз ганчинаи суҳан. - Душанбе: Ирфон, 1965.
5. Р. Ғаффоров, С. Ҳошимов, У. Каримов. Адабиёти тоҷик дар асрҳои ХУI-ХIХ ва ибтидои асри ХХ. - Душанбе: Дониш, 1988.
6. М. Ҳоҷаева. Масъалаҳои сабқшиносӣ. Қисми 1, 2. - Хучанд, 1997-1998.
7. Сируси Шамисо. Куллиёти сабқшиносӣ. - Техрон, 1374.
8. А. Афсаҳзод. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи дуюми асри ХУ. Китоби Аввал. - Душанбе: Дониш, 1987.
9. С. Айни. Куллиёт. Ҷилди 11. Китоби 1. - Душанбе: Ирфон, 1963.
10. С. Айни. Куллиёт. Ҷилди 12. Китоби 2. - Душанбе: Ирфон, 1966.
11. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои ХI1-ХIУ. Қисми 1. - Душанбе: Дониш, 1976.
12. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои ХI1-ХIУ. Қисми 2. - Душанбе: Дониш, 1983.
13. М. Н. Османов. Стиль персидско-таджикской поэзии IX-X вв. - Москва: Наука, 1974.
14. Т. А. Пospelов. Проблемы литературного стиля. - Москва: МГУ, 1970.
15. Е. Э. Бертельс. Стиль эпических поэмы Унсурӣ. Дар китоби у: «История литературы и культуры Ирана». - Москва: Наука, 1988.

16. О. Сайфуллоев. Мактаби Айни. - Душанбе: Ирфон, 1987.

17. Х. Шарифов. Назарияи наср. - Душанбе: Ҳумо, 2004.

Дарси бисту сеюм
МЕТОДҲОИ АДАБИ ВА ТАСНИФИ ОНҲО
(Лексия I соат, КМРО I соат)

Метод- калимаи юнонӣ буда, маънои тадқиқро дорад. **Методи бадеӣ** ба маънои истилоҳиаш тарзу усули офаридани образҳои бадеӣ мебошад. **Методи эҷодӣ** дар санъат – системаи принципҳои, ки раванди пайдоиши эҷодиёти санъатро идораю саришта мекунад. **Методи бадени санъаткор** бо мавқеи ҷамъиятӣ ва ҷаҳонбинии ӯ вобастагии узвӣ дорад. **Бинобар** ин метод дар инъикоси ҳақиқати зиндагӣ дастур, маслаку мақсад ва ифодаи ақидаҳои суҳанвар мебошад.

Методҳои бадеӣ-эҷодӣ гуногунанд ва ба методология така доранд. **Методология** асоси назарӣ-фалсафии ин ё он сохти ҷамъиятӣ ва маҷмӯи ақидаҳои иҷтимоиву сиёсии вай ба шумор меравад. Масалан методологияи ҷамъияти сотсиалистӣ, таълимоти революсионии пролетариат, материализми диалектикий таърихӣ мебошад. Мувофиқи ин методология усули адабиёти бадеии ин даврон методи реализми сотсиалистӣ буд. **Имрӯз** зиндагию набзи сиёсий-иҷтимоӣ ҷамъият таъбир ёфт, сохтори сиёсии ҷамъият дигар шуд, методология ва идеологияи коммунистӣ, таълимоти революсионии пролетариат миссияи таърихии худро анҷом дод. Методологияи имрӯзаи адабиёт ва санъат талқини принципҳои давлати соҳибистиқлол, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ, ягона ташкил медиҳад. **Методи эҷодии** ин методологияи реализм ва тасвири реалистӣ бояд қарор гирад, чунки ин методи муҳим ва анъанавии тасвир мебошад.

Санъату адабиёт дар ҳар ҷамъияти инсонӣ ба ягон тарзу усули эҷоди бадеӣ ва дарк қардани ҳаёт мувофиқ мешавад. Масалан, санъату адабиёти қадимаи форсу тоҷик ва Юнони қадим бо унсурҳои мифологизм ороиш меёфт. Дар давраҳои дигари таърих низ вобаста ба шакли муносибатҳои иҷтимоиву сиёсий методи эҷоди бадеӣ ба вучуд омадааст, чунки методро худи ҳаёт ва сохти

чамъияти ба вучуд меоварад ва ҳамчун маҷмӯи принципҳои умумии эҷодии нависанда ба ӯ интиҳоби материал ва воқеаҳои зиндагиро талқин мекунад. Он усул ва дастури ҷаҳонбинии нависанда, ки барои офаридани образи бадеӣ ба ӯ раҳнамоӣ мекунад, методи адабӣ-бадеӣ номида мешавад.

Методҳои муҳимтарини санъату адабиёти умумичаҳонӣ дар замони гузашта инҳо буданд: мифологизм, классицизм, натурализм, сентиментализм, романтизм ва реализм. Дар замони ҳозира дар миқёси ҷаҳон якҷанд намуди реализм фаъолият мекунад: реализми маорифпарварӣ, реализми танқидӣ, сюрреализм, гиперреализм, фотореализм, неореализм, модернизм ва ғ.

Бештари ин намудҳои реализм баъди ҷанг ба вучуд омадаанд, ки онҳо хусусияти ирғичӣ доранд ва зидди реализми сотсиалистӣ нигаронида шудаанд. Дар байни ин методҳои адабӣ реализми танқидӣ дар адабиёти пешқадами ҷаҳон равиши мӯътадилро риоя мекунад ва барои хотири маданияти инсон ва аҳли меҳнат ҳар факти номақбули чамъиятро ба зерӣ тозиёнаи танқид мегирад. Яке аз намудҳои реализм, ки вай ҳамчун методи адабиёти прогрессивӣ ба ояндаи дурахшон соҳиб аст, методи реализми сотсиалистӣ мебошад.

Метод, ки принципҳои эстетикӣ эҷодиёти шоиру нависандагонро муайян мекунад, якҷанд равия ё ҷараёнҳои гуногуни адабиро дарбар мегирад. Равия ва ҷараёнҳои адабӣ: кубизм, формализм, натурализм, имажинизм, урбанизм, конструктивизм, футуризм, абстраксионизм, экспрессионизм, экзистенциализм ва ғ.

Формализм- ба мазмуни асари бадеӣ эътибор надодан, роҳи шаклпарастиро пеш гирифта аст. Ин метод ба санъату адабиёти феодалӣ хос аст. **Натурализм** – нависандаи ин равия ҳаётро айнан чӣ тавре, ки ҳақиқат қабул мекунад ва тасвир мекунад, дар натиҷа воқеаҳои аввалдараҷаи зиндагӣ аз мадди назар дар қанор мекӯнад.

Романтизм ва реализм- методҳои машҳуртарини тасвири бадеианд, ки таърихи дуру дароз доранд. Ин методҳо дар ҳар замон бо шаклҳои хос дар санъату адабиёти ҳамаи халқҳо дида мешаванд. Методи романтизм ифодакунандаи орзуи умеди мардум буда, дар пояҳои ба вучуд ома-

дашӣ Ӣомувофикагии байни ормону(идеалу) ҳаёти воқеи дар ҷамъияти синфӣ пайдо шудааст.

Романтизм ин методи хеле қадимаи ҳам адабиёти ҷифохӣ ва ҳам адабиёти хаттӣ маҳсуб меёбад ва дар адабиёти тамоми халқҳои олам фаъолият дорад. Назариётчиёни адабиёти классикии форсу тоҷик романтизмро бо истилоҳи “кибз»низ истифода бурдаанд. Романтизм дар санъату адабиёти рус ва Аврупо низ методи қадимист. Романтизм бо дигаршавии сохти сиёсӣ мазмун ва муҳтавои худро дигаргун сохтааст ва хелҳои гуногун пайдо кардааст : романтизми иртиҷоӣ, ё романтизми пассив, романтизми пешқадам, романтизми револүсионӣ. Дар байни ин хелҳои романтизм-романтизми прогрессивӣ ва револүсионӣ афзалият доранд. Агар романтизми прогрессивӣ инсонро барои ҳаёти оянда рӯҳбаланд созад, романтизми револүсионӣ ба вазъияти конкрети ҳаёт воқеаҳои револүсионии синфи коргар таъя карда, диловарӣ ва шучоатро васф менамояд.

Реализм – яке аз методҳои муҳимтарин ва машҳуртарини санъату адабиёт мебошад. Реализм – ҳақиқатпарастист. Ҳақиқати зиндагиро тасвир кардан ҳаргиз маъноӣ аз он сурат гирифтавро надорад. Лозим аст, ки ягонагии ҳақиқати рӯзгор ба таври бадеӣ маърифат карда шавад, то ки ба ҳақиқати бадеӣ мубаддал гардад. Реализм дар инъикоси бадеии ҳақиқати ҳаёт якҷанд принципҳои роҳбарикунанда дорад:

а) асари реалистӣ бояд аҳамияти маърифатдиҳӣ дошта бошад,

б) аз инъикоси ҳақиқати ҳаёт берун наравад,

в) образи воқеиятҳоро типшикнонад,

г) инсон ҳамчун предмети асосии тасвир дар мадди назар қарор гирад.

д) санъати реалистӣ аз бисёр воқеаҳои рӯзгор муҳимтарин ва заруртарини онро ба муҳокима гузошта ба ҷамъабастҳои амиқи фалсафӣ хулосаҳои дуруст барорад.

А. М. Горкий ана ҳамин хусусияти таҷассумкунии реализмро таъриф намуда, навиштааст: “ Реализм чист? – Ба тариқи муҳтасар ғуем, - менависад Горкий, - реализм тасвири ҳаёти воқеист, чунин тасвирест, ки аз хараҷи марачи хулосаҳои зиндагӣ, муносибатҳои одамон ва

характерҳо аҳамиятноктаринашро чудо карда мегирад”.

Беҳтарин осори реалистии ҷаҳонӣ аз ҳар гуна ҷайду шартӣ нозарури бадеӣ озод буда, воқеаҳои реалии зиндагӣ ва муносибатҳои ҳақиқиро дарбар кардааст. Реализми тараққиёфта, ҳамчун қоида, саҳеҳии бевоситаро ба эътибор гирифта, ҳаётро “ ба монанди шабоҳати худ зиндагӣ»тавассути тасвири бадеӣ “аз нав месозад”.

Реализм методи эҷодӣ буда, он ба қавли Энгельс(дар мактубаш ба Маргарет Гаркнесс) , “ ғайр аз ҳаққонияти ҷузъиёт дар вазъиятҳои типӣ ҳаққонӣ офаридани характерҳои типиро тақозо менамояд. »Ин таъриф ҷомеъ буда, ҳамаи масъалаҳои асосии реализм- ҳатман типӣ будани характер, вазъият, ҷузъият ва мутобиқати кулли онҳоро миёни худ дарбар гирифтааст. **Характер** – маҷмуи рафтору кирдор, хислату гуфтор, киёфаю одатҳост, ки нависанда ба персонажи конкрети худ мансуб меонад. Реализм нависандаро водор месозад, ки амал, феълу хӯй, қадду қомат, тарзи суҳанрониву ҷаҳонбинии одамро типӣ, яъне эътмодаш тасвир намояд. Дар реализм ба тасвири вазъияти типӣ эътибор дода мешавад.

Классикони адабиёти форсу тоҷик бештар асарҳои офаридаанд, ки аз муҳаббати наҷибона, эҳсосоти инсондӯстӣ ва эҳтисоси баланди ватанпарварӣ саршор мебошанд. Зеро пардаи тасвириҳои романтикӣ, тамсилӣ, пандномаю ҷанғномаҳо ғояҳои барҷастаи воқеият, даъват ба зидди беадолатии иҷтимоӣ, дину шариаат, ҷабру зулми золимон ба назар мерасад. Лирикаи Рӯдакӣ, “Шоҳнома”-и Фирдавӣ, рубоҳои Сино, Хайём, пандномаҳои Саъдӣ, Убайди Зоконӣ, Ҷомӣ, ашъори Ҳофиз, Камол, Сайидо, Бедил, Дониш, Шоҳин ва дигарон дорои чунин рӯҳия буда, тасвири реалистӣ, тавассути он инъикос намудани ҳақиқати воқеӣ ва ҳақиқати бадеӣ дар мадди назар қарор дорад.

Дар адабиёти асрҳои миёна реализм бо номҳои “сидқ”, “аён”, “ равиши вуқӯъ”, “тарзи вуқӯъ»ва амсоли инҳо истифода мешуд. Устод С. Айни навиштааст, ки таҷқиқотчиёни пещтараи Шарқ Саъдиро “вуқӯъгӯй»гуфтаанд, ки агар ин таъбирро бо термини байналхалқӣ ифода кунем “реалист” гуфтан мешавад. Ҳақиқатан ҳам Саъдӣ реалист аст. У на танҳо дар

ҳикояҳои худ, балки дар шеърҳои лирикии худ ҳам аз реалӣ аз ҳақиқат дур нарафтааст. Ташбеҳ ва истиораҳои Саъдӣ ҳам табиӣ ва мантиқиянд, дар асарҳои ӯ чизеро намебинед, ки ақл қабул накунад ё ин ки монандаш дар олами зинда набошад, ё нагузашта бошад”.

Унсурҳои реализмро дар адабиёти тоҷик ба ғайр аз баъзе асарҳои Носири Хусрав, Чомӣ, Восифӣ, Биноӣ, Сайидо, Бедил бештар ва ошқортар дар эҷодиёти Аҳмади Дониш мебинем. Ба ибораи дигар бехтарин ҳислатҳои реализми адабиёти гузаштаи тоҷик дар эҷодиёти Дониш ва пайравони ӯ таҷассум ёфтааст.

Адабиётшинос Расул Ҳодизода реализми Донишро реализми маорифпарварӣ номида менависад, ки: “Аҳмади Дониш ба воситаи асарҳои бадеӣ, бадеию фалсафӣ ва сиёсӣ бадеии худ дар инкишофи реализми маорифпарварӣ таъсири бузурге гузошт. Ӯ образи одамонро, шахсонро офаридааст, ки бо қувваи дасту бозу, ба қувваи илму дониш ҷараёни зиндагии худро тағйир дода метавонанд. Онҳо дар амалиёти худ эҳтиёҷоту талаботи давраи замони худро таҷассум кунонидаанд”.

Дар фаъолияти адабии Аҳмади Дониш ба вучуд овардани образҳои реалии мардуми меҳнаткаш дар симои Мулло Хол ва Шуқурбек барои инкишофи реализми маорифпарварии он давра роли калон бозид. Фаъолияти маорифпарварии Аҳмади Дониш ва тамоюлоти реалистии ӯ ба адабиёти он давра таъсири намоён расонид. Ба вучуд омадани “Ақоид-ун-нисо”-и Возех, “Бадоеъ-ус-саноеъ”-и Шохин, бешак, таъсири тамоюлоти реалистии асарҳои адабию фалсафии Аҳмади Дониш буд. Ҳатто ин таъсириро мо дар маснавии “Тӯҳфаи дӯстон”-и Шохин, ки зоҳиран дар рӯҳияи маснавиҳои ахлокии классикӣ таълиф шудааст, низ мушоҳида мекунем, ки он равији реалистии тасвири зиндагӣ мебошад.

Реализми танқидӣ- як шохҳои бисёр муҳими реализм буда, асри ХУШ дар Англия пайдо шуда, дар асри XIX нашъунамо кардааст. Дар ин давра капитализм дар Аврупо бо суръат тараққӣ ёфта, торафт сармоядорро сарватмандтар ва меҳнаткашро муфлистар мекард. Қорғар рӯз то рӯз бештар қор қунад ҳам, маҳсули меҳнаташ суде намеовард. Ба ифодаи дигар истисмори меҳнати қорғарон

хеле афзуд. Ана ҳамин бадбахтшавии аҳли меҳнат, муфлис-сии моддӣ ва саргумиҳои маънавии онҳо дар адабиёту санъати пешқадами Аврупо ва Русия мавзӯи тасвири адабиёт ва санъати пешқадами ин давр қарор гирифт.

Дар осори нависандагони классики реализм-Стендал, О. Балзак, Ч. Диккенс, Н. В. Гогол, Л. Толстой ва дигарон мавзӯи меҳнат, муфлисшавии синфи коргар тасвир ёфтааст. Нависандагон тавассути образи характерҳои типии синфу табақаҳои гуногуни воқеӣ зулми синфиро фош мекарданд, синфи сармоҷро маҳкум менамуданд. Дар асарҳои Н. В. Гогол, А. Н. Островский, Н. Г. Чернышевский, М. Е. Салтиков-Шедрин, Н. Л. Некрасов, А. П. Чехов ва дигарон меҳнати тоқатшикан ва ғуломворонаи синфи коргару деҳқон, тиннати поку ҳиммати олии онон, муносибати самимонашон ба ҳамдигар ва муҳиту ватан, аз як тараф, беадолатиҳои аҳли синфи муфтихӯр. пасти тиннати онҳо, дурӯягиву қаллобӣ ва хиёнаткории онон ба халқу давлат аз тарафи дигар, реалистона таҷассум ёфтааст.

Бояд таъкид кард, ки ана ҳамин ҳодисаи нави методиро Фридрих Энгелс зиракона пай бурда, навиштааст, ки “ҷои қаҳрамонони собиқ – шоҳу шоҳзодагонро акнун камбағалон ва аҳли меҳнат ишқол карда истодаанд”. Хусусияти бисёр мумтози асарҳои реализми танқидӣ ин аст, ки дар онҳо меҳнат чун меъёри одамигарии ноодамӣ тасвир меёбад, ки он гӯё буттаест, ки зари холисро аз фузулотаи ӯдо мегардонад. Он касоне, ки меҳнат мекунанд, аз ҷиҳати моддӣ кашшоқанд, аммо ботинан ғанианд, аммо онҳое, ки кор намекунанд, соҳибдавлатанду аз тамоми тарафҳои дигар пуч.

Муваффақияти бузурги реализми танқидӣ дар он аст, ки нависандагон хусусияти синфӣ-антагонистӣ доштани зулму истисморро пай бурда, ба хулосаи дуруст омадаанд, ки соҳти иҷтимоиро дигар кардан зарур аст. Ин реализмро барои он танқидӣ номидаанд, ки нависандагон ҳақиқати меҳнату зиндагии нобаробарро зери оташи сӯзони танқид гирифтаанд. Қуллаи баландтари адабиёту санъати умумичаҳонӣ дар асри XIX реализми танқидӣ маҳсуб меёбад.

Маҳдудияти реализми танқидӣ дар марҳилаи дигари

таърих ба туфайли оммавӣ шудани кашфиёти асосгузоро-ни назарияи коммунизми илмӣ баргараф гардид ва баъд методе, ки дар ин замина ташаккул ёфт, реализми сотсиалистӣ ном гирифт. Реализми танкиди ро нависандагон дар давраҳои минбаъда низ истифода намудаанд. Ба қавли Соҳиб Табаров повести “Одина” ва повести “Ҷаллодони Бухоро”- и устод С. Айни дар асоси методи реализми танкидӣ навишта шудаанд.

Раализми сотсиалистӣ ҳамчун методи адабиёт ва санъат дар заминаи методи реализми танкидӣ ба вучуд омад. Моҳият, ҳадаф ва шартҳои реализми сотсиалистӣ дар Устави Иттифоқи нависандагони СССР, ки соли 1934 қабул карда шуда буд, чунин баён шудааст: “Реализми сотсиалистӣ, методи асосии адабиёти бадеӣ ва танкиди адабии советӣ буда, аз санъаткор тасвири ҳаққонӣ, таърихию конкрети зиндагониро дар инкишофи революсионии он талаб мекунад. Дар ин ҳолат ҳаққоният ва конкретияти таърихии тасвири бадеии зиндагонӣ бояд ба вазифаҳои азнавсозии ғоявӣ ва тарбияи меҳнаткашон дар рӯҳи сотсиализм вобаста карда шавад”. Агар ин таъриф хулоса карда шавад ба таври фишурда чунин садо медиҳад: “дар реализми сотсиалистӣ ҳақиқати воқеӣ дар ҳамбастагии диалектикӣ ва инкишофи революсионӣ, ба нафъи ғалабаи сотсиализм тасвир меёбад”. Дар таърифи мазкур се нуктаи муҳим ифода ёфтааст, ки ҳар яке толиби тафсири мухта-сар мебошад. Ин метод бо тақозои инқилоби сотсиалистӣ ба вучуд омадааст ва партави вай роҳи ҷомеаи сотсиали-стиро бояд мунаввар кунад. Дар асари реализми сотсиалистӣ ҳақиқати ҳаёт инъикос меёбад ва ҳақиқати ҳаёт се марҳиларо дарбар мегирад:

- 1) ҳақиқати ҳаёти гузашта,
- 2) ҳақиқати ҳаёти мавҷуда,
- 3) ҳақиқати ҳаёти оянда.

Мувофиқи талаботи ин метод марҳилаҳои ҳаёт- яъне тасвири ҳақиқати зиндагӣ дар ҳар се марҳила бояд ба ҳам робитаи қавӣ дошта бошанд.

Нуктаи дигари муҳими ин метод ҳамбастагии диалектикий он аст, ки бо нуктаи сеюми реализми сотсиалистӣ - дар инкишофи революсионӣ тасвир ёфтани ҳақиқати воқеӣ робитаи сахт дорад. Дар маркази методи реализми

социалистӣ бегумон гуфтаи Фридрих Энгелс дар боран мувофиқати характери типӣ бо вазъияти типӣ қарор до-
рад. Дар ин марҳила на танҳо истеъдоду ҷаҳонбинии
санъаткор, балки малакаю маҳорати ӯ аз имтиҳон мегуза-
рад.

Реализми сотсиалистӣ, ки дар таърихи санъати
реалистӣ марҳилаи аълоинаи он шинохта шудааст, соҳиби
хусусиятҳои хоси худ мебошад: ҳозирзамонӣ,
ҳақиқатнигорӣ, тасвири воқеият ва шахсияту ҷамъият, на
танҳо ба диди гузаштаю ҳозира, балки инчунин ба умед-
бахшии ояндаи он, яъне дар тараққиқи революционинаш ва
ғайра. Методи реализми сотсиалистӣ, ки дар рафти таш-
кили худ беҳтарин хусусиятҳои реализми классикӣ ва ро-
мантизми революциониро дарбар кардааст, инъикоси
олами ҳодис ва манзараҳои зиндагиро дар ҳаракати диа-
лектикаинаш пеш мегузорад. Романтикаи революционии
адабиёти реализми сотсиалистӣ бештар дар он зоҳир ме-
гардад, ки санъаткор дар нишонаҳои аввалини ниҳоли
рӯзгор ва одамон ояндаи дурахшони демократии онҳоро
пай бурда ва дарк карда, қаҳрамонони мусбати худро дар
асараш бо тамоми мураккабии муносибаташ бо ҷамъияту
табиат нишон медиҳад.

Реализми сотсиалистӣ дар баробари хусусияти асосӣ,
яъне дар тағъирёбии инқилобӣ нишон додани ҳақиқати
ҳаёт, инчунин се принцип- партиявият, халқият ва синфия-
ти адабиётро хангоми тасвири ҳақиқати воқеии ҳаёт низ
дар мадди назар дорад. Ҳимояти бошууронаи манфиати
халқ аз тарафи нависанда ҳамон роҷаи принципи партия-
вияти коммунистӣ ба шумор меравад.

Принципи партиявияти адабиёт ҳамчун инкишофи
минбаъдаи таълимоти марксистӣ оид ба синфияти санъат
ба як шакли идеология зуҳур менамояд. Маркс ва Энгельс
дар бисёр нутқу гуфторҳояшон роҷеъ ба масъалаи адабиё-
ту санъат исбот кардаанд, ки мазмуни эҷодиёти ин ё он
санъаткор ҳатмӣ ба ҷаҳонбинии ӯ, бо тавачҷӯх ё нафрати
синфии вай алоқаманд аст.

Модернизм ҳамчун методи адабӣ дар солҳои бистуми
асри XX ба муқобили методи реализми сотсиалистӣ ба
вучуд омадааст. Мафкурабардорони иртиҷой(буржуазӣ)
модернизмо ҳамчун методи нави адабиёт ва санъат дар

ҷаҳони ҳозира ба реализми сотсиалистӣ муқобил офаридаанд. Онҳо бо ин васила се хусусияти асосии реализми сотсиалистӣ – инъикоси реалистии воқеият, тасвири воқеият дар инкишофи революционӣ аз нуқтаи назари сотсиализм ва ниҳоят, алоқаи ҷунин тасвир бо ҷаҳонбинии марксизм-ленинизмро инкор намуда, бо ин татбиқи методи бадеии адабиёти советиро аз осори нависандагони мо ҷудо кардани мешаванд.

Адабиёт:

1. С. Табаров. Реализми сотсиалистӣ- методи адабиётӣ советӣ. – Душанбе: Ирфон, 1975.
2. Проблемы становления реализма в литературе Востока. – М., 1964.
3. Г. Ломидзе. Чувство великой общности. – М.: Наука, 1978.
4. М. Б. Храпченко. Горизонты художественного образа. – М., 1982.
5. М. Гурсунзода. Ҳаёт ва адабиёт. – Сталинобод: Нашрдалтоҷ. 1959.
6. Х. Шодикулов. Реализми танқидӣ. – Душанбе: Ирфон, 1975.
7. Ю. Бобоев. Назарияи адабиёт. – Душанбе: Маориф, 1992.
8. Р. Муслумониён. Назарияи адабиёт. – Душанбе: Маориф, 1990.
9. Л. И. Тимофеев. Основы теории литературы. – Москва: Просвещение, 1976.
10. Г. Н. Пospelов. Теория литературы, Москва: Высшая школа, 1978.

МАВЗӮӢҲОИ ДАРСҲОИ АМАЛӢ

(8 соат)

Мавзӯи якум. «Илми адабиётшиносӣ ва предмети омӯзиши он: илмҳои асосӣ ва ёвари илми адабиётшиносӣ, алоқаи илми адабиётшиносӣ бо илмҳои дигар»

Нақша:

1. Илми филология маъноӣ ва истилоҳии он.
2. Илми адабиётшиносӣ ва предмети омӯзиши он.
3. Таснифи илмҳои асосии адабиётшиносӣ.

4. Таснифи илмҳои ёвари адабиётшиносӣ.
5. Алоқаи илми адабиётшиносӣ бо илмҳои дигар.

Адабиёт:

1. Ю. Бобоев. Назарияи адабиёт. - Душанбе: Маориф, 1992.
2. Р. Мусулмониён. Назарияи адабиёт. - Душанбе: Маориф, 1990.
3. Ручӯз шавад ба номгуи адабиёти ба дарси аввал пешниҳодшуда.

Мавзӯи дуюм. «Афкори назарӣ – адабиётшиносӣ дар Юнон ва Рими қадим»

Нақша:

1. Адабиёти давраи антикии Юнони қадим.
2. Адабиёти элинии Юнони қадим.
3. Маълумот дар бораи адабиёти шифоҳии Юнон.
4. Мазмун ва мундариҷаи «Илиада» ва «Одиссея»-и Гомер.
5. Арасту дар бораи назми то гомерии Юнони бостон.
6. Қашфиёти Арасту роҷеъ ба таснифи ҷинсҳои адабӣ.

Адабиёт:

1. К. Маркс и Ф. Энгельс. О литературе и искусстве. - М., 1976.
2. В. Ленин. О литературе и искусстве. - М.: Худ. Лит-ра, 1976.
3. Фанни шеър (таҳияи Ш. Хусейнзода ва Х. Шарифов). - Душанбе: Ирфон, 1985.
4. Ю. Бобоев. Назарияи адабиёт. - Душанбе: Маориф, 1992.
5. Р. Мусулмониён. Назарияи адабиёт. - Душанбе: Маориф, 1990.
6. С. Саидов, Ҳ. Боқиев. Таърихи адабиёти хорича. - Душанбе: Маориф, 2007.

Мавзӯи сеюм. «Афкори назарӣ-адабии мутафаккирони адабиёти форсу тоҷик»

Нақша:

1. Илми адабиётшиносӣ дар асрҳои миёна ва равияҳои асосии он.
2. Адабиётшиносони равияи эстетикӣ ва назари онҳо оид ба шеър.
3. Намояндагони равияи мантиқӣ ва назари онҳо дар бораи шеър ва анвои адабӣ.
4. Маълумот дар бораи осори илмии Атоуллоҳи Хусайнӣ.

Насриддини Тусӣ, Хусайн Воизи Кошифӣ.

5. Аҳамияти адабиётшиносии «Чаҳормақола»-и Низомии Арузии Самарқандӣ.

Адабиёт:

1. Мунтахаботи «Тарҷумон-ул-балоғат» ва «Ҳадоик-ус-сеҳр».

Таҳияи матн, муқаддима ва тавзеҳоти Х. Шарифов. - Душанбе: Дониш, 1987.

2. Мисбоҳиддини Нарзикул. Адабиётшиносии форсӣ тоҷик дар асрҳои XIII-XIV. - Душанбе: Ирфон, 1986.

3. Низомии Арузии Самарқандӣ. Чаҳормақола. Мурағиб, муаллифони сарсухан ва ҳозиркунандагони ҷоп: Х. Шарифов ва У. Тоиров. - Душанбе: Ирфон, 1986.

4. Атоуллоҳ Маҳмуди Хусайнӣ. Бадоеъ-ус-саноеъ. Бо сарсухан ва тавзеҳоти таҳрири Р. Мусулмонқулов. - Душанбе: Ирфон, 1974.

5. Хоча Ҳасани Нисорӣ. Чохор гулзор. - Душанбе: Ирфон, 1998.

Мавзӯи ҷорум. «Хусусияти адабиёти бадеӣ»

Нақша:

1. Образи бадеӣ ва маъноӣ луғавию истилоҳии он
2. Таснифи масъалаҳои асосии образи бадеӣ.
3. Умумият ва фардияти образи бадеӣ.
4. Замина ва арзиши образ.
5. Роли таҳайюли бадеӣ дар офаридани образ.
6. Ҳақиқати воқеӣ ва ҳақиқати бадеӣ.

Адабиёт:

1. Р. Мусулмонқулов. Асрори сухан. - Душанбе: Ирфон, 1980.

2. Р. Мусулмониён. Назарияи адабиёт. - Душанбе: Маориф, 1990.

3. Ю. Бобоев. Назарияи адабиёт. - Душанбе: Маориф, 1992.

4. Х. Мирзозода. Образи бадеӣ чист ва ифодаи образнок чӣ маъноӣ дорад? - Душанбе: Ирфон, 1975.

Мавзӯи панҷум. «Воситаҳои тасвири бадеӣ»

Нақша:

1. Восита ва тарзҳои баён.
2. Воситаҳои тасвири бадеӣ.

3. Санъатҳои маънавий ва таснифи онҳо.
4. Санъатҳои лафзӣ ва таснифи онҳо.

Адабиёт:

1. Ю. Бобоев. Назарияи адабиёт. - Душанбе: Маориф, 1992.
2. Р. Мусулмониён. Назарияи адабиёт. - Душанбе: Маориф, 1990.
3. Х. Мирзозода. Лугати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ. - Душанбе: Маориф, 1992.
4. Х. Шарифов. Услуб ва камолоти сухан. - Душанбе: Ирфон, 1985.

5. Х. Шарифов. Каломи бадеъ. - Душанбе: Маориф, 1991.

Мавзӯи шашум. «Таснифи ҷинсҳо ва жанрҳои бадеӣ»

Нақша:

1. Дар асоси кадом меъёрҳо асари бадеӣ ба ҷинсҳо тақсим мешавад?
2. Таснифи асари бадеӣ ба ҷинсу жанрҳо.
3. Таснифи асарҳои эпикӣ
4. Таснифи асарҳои ғиной.
5. Таснифи асарҳои драмавӣ

Адабиёт:

1. Р. Мусулмониён. Назарияи ҷинсҳо ва жанрҳои адабӣ. - Душанбе: Ирфон, 1987.
2. Р. Мусулмониён. Назарияи адабиёт. - Душанбе: Маориф, 1990.
3. Ю. Бобоев. Назарияи адабиёт. - Душанбе: Маориф, 1992.
4. Л. И. Тимофеев. Основы теории литературы. - Москва: Просвещение, 1976.
5. Г. Н. Поспелов. Теория литературы. - Москва: Высшая школа, 1978.

Мавзӯи ҳафтум. «Ҷинси драма ва мухтассоти он»

Нақша:

1. Таърихи пайдоиши асарҳои драмавӣ.
2. Таснифи жанрҳои анъанавии драма- фочеа, мазҳака, драма.
3. Мухтассоти жанри фочеа (трагедия) ва умумияту тафовути он аз драма.
4. Таснифи жанрҳои нави драма.

Адабиёт:

1. Р. Мусулмониён. Назария чинсҳо ва жанрҳои адаби. - Душанбе: Ирфон, 1987.
2. Р. Мусулмониён. Назарияи адабиёт. - Душанбе: Маориф, 1990.
3. Ю. Бобоев . Назарияи адабиёт. - Душанбе: Маориф, 1992.
4. Х. Мирзозода. Лугати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ. - Душанбе: Маориф, 1992.

Мавзӯи ҳаштум. «Қонуниятҳои ягонагии яклухтии асари бадеӣ»

Нақша:

1. Чиро ягонагӣ ва яклухтии асари бадеӣ меномем?
2. Маъноӣ лугавӣ ва истилоҳии сужети асари бадеиро шарҳ диҳед.
3. Унсурҳои таркибии сужет кадомҳоянд ва чӣ вазифа доранд?
4. Чиро устухонбандӣ меномем, унсурҳои таркибии устухонбандии асари бадеӣ кадомҳоянд?
5. Мафҳуми истилоҳҳои насиб, ташбиб, мадҳ, талаб, матлаъ, мактаъ, хусни матлаъ, хусни таҳаллус, барооти истеҳлолро шарҳ диҳед.
6. Устухонбандии асарҳои манзум аз мансур чӣ фарқ доранд?
7. Хarakterистика, портрет, интриер, манзара, ручӯъ дар кадом навъи асарҳои бадеӣ бештар мавқеъ доранд?

Адабиёт:

1. Ю. Бобоев. Назарияи адабиёт. - Душанбе: Маориф, 1992.
2. Р. Мусулмониён. Назарияи адабиёт. - Душанбе: Маориф, 1990.
3. Л. И. Тимофеев. Основы теории литературы. - Москва: Просвещение, 1976.
4. Г. Н. Пospelов. Теория литературы. - Москва: Высшая школа, 1978.
5. Ю. Акбаров. Композитсия ва сужети асари бадеӣ. - Душанбе: Ирфон, 1975.

**МАВЗЪҶОЕ, КИ БАРОИ
КОРҶОИ МУСТАҚИЛОНА
ТАВСИЯ МЕШАВАНД:**

1. Мақоми илми назарияи адабиёт дар системаи илмҳои адабиётшиносӣ.

2. Афкори илмӣ - назарӣ мутафаккирони форсу тоҷик (Таснифи равияи эстетикӣ ва мантиқӣ).

3. Таснифи «Кобуснома»-и Унсурулмаолии Кайковус, «Чаҳор мақола»-и Низомии Арузии Самарқандӣ, боби ҳафтуми «Баҳористон»-и Ҷомӣ.

4. Афкори назарӣ-эстетикӣ мутафаккирони рус ва Аврупо.

5. Таълимоти марксизм дар бораи адабиёт ва санъат.

6. Хусусияти адабиёти бадеӣ, фарқи адабиёти бадеӣ аз дигар навъҳои санъат.

7. Персонаж, тип, ҳароактер.

8. Принсипҳои таҳлили асари бадеӣ дар ягонагии мазмун ва шакл.

9. Меъёрҳои асосии таснифи ҷинсу жанрҳои адабӣ.

10. Таснифи жанрҳои эпикӣ.

11. Таснифи жанрҳои драматӣ.

12. Таснифи жанрҳои ғинаӣ.

13. Мухтассоти жанрии мусаммат ва тарҷеот.

14. Сюжет ва композицияи асари бадеӣ.

15. Қолаби сухани бадеӣ (забони адабӣ, илмӣ, бадеӣ ва гуфтугӯӣ)

16. Сохти шеъри тоҷикӣ (таърифи шеър, мухтассоти назм, вазни аруз, ҳичо).

17. Қофия ва радиф.

18. Анъана ва навоарӣ.

19. Равиши эҷоди бадеӣ, услуби бадеӣ, робитаи адабӣ.

20. Тарзи тасвири ҳақиқати зиндагӣ.

Адабиёт:

1. К. Маркс и Ф. Энгельс. О литературе и искусстве. В 2-х т., т. 2.

- М.: Искусство, 1976.

2. В. И. Ленин. О литературе и искусстве. -М.: Художественная литература, 1976.

3. Л. И. Тимофеев. Основы теории литературы. -М.: Промсвещение, 1976.

4. В. Г. Белинский. Чанд мақола. -Душанбе: Ирфон, 1961.

5. Аристотель. Поэтика. -М. : Художественная литература, 1966.
6. Н. Г. Чернышевский. Эстетические отношения искусства к действительности. -М. : Госиздат, 1955.
7. Ю. Бобоев. Назарияи адабиёт. Қисми 1. Муқаддимаи адабиётшиносӣ. -Душанбе: Маориф, 1992.
8. Р. Мусулмониён. Назарияи адабиёт. -Душанбе:Маориф, 1990.
9. Р. Мусулмониён. Назарияи ҷинсҳо ва жанрҳои адаби. Душанбе: Ирфон, 1987.
11. Х. Шарифов. Услуб ва камолоти суҳан. -Душанбе: Ирфон, 1985.
12. Х. Шарифов. Каломи бадеъ. -Душанбе:Маориф, 1991.
13. Х. Шарифов. Назарияи наср. -Душанбе: Ҳумо, 2004.
14. Х. Мирзозода. Образи бадеӣ ҳаёт ва ифодаи образҳои маънӣ дорад? -Душанбе:Ирфон, 1975.
15. Х. Мирзозода. Лугати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ. -Душанбе: Маориф, 1992.
16. Т. Зехӣ. Санъати суҳан. - Душанбе: Маориф, 2007.
17. С. Давронов. Соҳти шеърҳои тоҷикӣ. -Душанбе:Ирфон, 1976.
18. С. Давронов. Омӯзиши вазни шеърҳои тоҷикӣ. -Душанбе: Маориф, 1992.
19. Назмшиносӣ(раҳнамои таълим) . Таҳияи А. Насриддинов, Ш. Тоҷибоев. -Хучанд, 2002.
20. У. Тоиров. Фарҳанги истилоҳоти арузии Аҷам. -Душанбе: Маориф, 1991.
21. У. Тоиров. Таҳқиқ ва таълими аруз. -Душанбе: Дониш, 1995.
22. Низомии Арузии Самарқандӣ. Чаҳор мақола. Мурағиб, муаллифони сарсуҳан ва ҳозиркунандагонӣ ҷоп Х. Шарифов ва У. Тоиров. -Душанбе: Ирфон, 1986.
23. Унсурӯлмаолии Қайқовус. Қобуснома. Муаллифи сарсуҳан ва таҳияву тавзеҳоти Мулло . Аҳмадов. -Душанбе:Маориф, 2007.
24. Б. Сирӯс. Қофия дар шеърҳои тоҷик. - Сталинобод:Нашрдавлтоҷ. , 1955.
25. Б. Худойдодов. Тип ва типикунони дар эҷолдиёти бадеӣ. -Душанбе: Ирфон, 1975.

26. Х. Шодикулов. Реализми танқидӣ. - Душанбе: Ирфон, 1975.

27. М. Шукуров, Ю. Акбаров. Анъана ва навоарӣ. - Душанбе: Ирфон, 1976.

28. Р. Ҳодизода. Анъана ва навоарӣ. Дар маҷмӯаи «Масъалаҳои адабиётӣ муосири тоҷик». - Душанбе: Ирфон, 1970.

29. С. Саъдиев. Мазмун ва шакли асари бадеӣ. - Душанбе: Ирфон, 1976.

30. С. Саъдиев. Мавзӯ ва идеяи асари бадеӣ. - Душанбе: Ирфон, 1976.

31. Ю. Акбаров. Композитсия ва сужети асари бадеӣ. - Душанбе: Ирфон, 1975.

САВОЛНОМАҲОИ ТЕСТӢ АЗ ФАНИ «НАЗАРИЯИ АДАБИЁТ»

(барои намуна)

1. Илми адабиётшиносӣ аз чанд қисм иборат аст?

А. Аз 2 қисм. Б. Аз 4 қисм. В. Аз 5 қисм. Г. Аз 3 қисм.

2. Илмҳои асосии адабиётшиносӣ кадомҳоянд?

А. Сабқшиносӣ, каломии бадеӣ. Б. Нақди адабӣ, илми бадеӣ.
В. Китобшиносӣ, матншиносӣ, балоғат.

Г. Таърихи адабиёт, нақди адабӣ, назарияи адабиёт.

3. Илмҳои ёвари адабиётшиносӣ кадомҳоянд?

А. Каломии бадеӣ, назарияи адабиёт. Б. Нақди адабӣ, суҳанварӣ.

В. Матншиносӣ, сарчашмашиносӣ, китобшиносӣ.

Г. Назмшиносӣ, фароҳангшиносӣ, илми баён.

4. Барои чӣ назарияи адабиётро фалсафаи илми адабиётшиносӣ меноманд?

А. Барои он ки вай зиндагиро инъикос мекунад.

Б. Барои он ки асосҳои шеърӣ тоҷикиро меомӯзад.

В. Барои он ки тарзи таҳқиқи масъалаҳои асосии фалсафа ва қонунҳои асосии ҳаёти тавассути он дар асари бадеӣ муайян мегардад.

Г. Барои он ки қонунҳои муштараки адабиёти бадеиро меомӯзад.

5. Ҷанрҳои адабӣ кадомҳоянд, муайян намоед?

А. Роман, мазҳака, қисса. Б. Ғазал, дoston, дром.

В. Эпика, лирика, дром. Г. Фочеа, қисса, повест.

6. Ба қинси эпика кадом жанрҳои адаби мансубанд?

А. Фочеа, драма, либретто, водевил. Б. Новелла, қасида, дубайтӣ.

В. Ғазал, рубой, достон, суруд. Г. Латифа, ҳикоя, повест, роман, достон. . .

7. Ба қинси лирика кадом жанрҳои адаби тааллуқ доранд?

А. Новелла, рубой, либретто. Б. Ҳикоя маснавӣ, мазҳака.

В. Фард, дубайтӣ, рубой, ғазал, маснавӣ. Г. Қисса, достон, ҳикоя, роман.

8. Ба қинси дром кадом жанрҳо мансубанд?

А. Ғазал, рубой, қисса. Б. Ҳикоя, пьеса, новелла, маснавӣ.

В. Дром, фочеа, комедия, опера. Г. Водевил, новелла, ҳикоя, дром.

9. Рисолаҳои адабиётшиносие, ки дар асрҳои XI-XII таълиф ёфтаанд.

А. “Ал-муъҷам”, “Асос-ул-иктибос”, “Насихатнома”.

Б. “Рисола-фи-аъмол-ил-кура”, “Тарҷумон-ул-балоға”.

В. “Тарҷумон-ул-балоға”, “Ҳадоиқ-ус-сеҳр. . .”

Г. “Чаҳор мақола”, “Оташкада”, “Насихатнома”.

10. Рисолаҳои адабиётшиносие асрҳои XIII-XIV.

А. “Тарҷумон-ул-балоға”, “Чаҳор мақола”, “Чаҳор гулзор”.

Б. “Чаҳор гулзор”, “Бадоеъ-ус-саноеъ”, “Насихатнома”.

В. “Ал-муъҷам”, “Асос-ул-иктибос”, “Меъёр-ул-ашъор”.

Г. “Ансоб-ус-сибён”, “Чаҳор мақола”, “Бадоеъ-ус-саноеъ”.

11. Рисолаҳои адабиётшиносие, ки дар асри XV таълиф ёфтаанд.

А. “Асос-ул-иктибос”, “Ал-муъҷам”. Б. “Чаҳор мақола”, “Кобуснома”.

В. “Бадоеъ-ус-саноеъ”, “Бадоеъ-ул-афкор”, рисолаҳои “Аруз»ва “Қофия”.

Г. “Маҷмаъ-ус-фусаҳо”, “Ал-муъҷам”, “Чор гулзор”.

12. Қадоме аз ин истилоҳҳо воситаҳои баёнанд?

А. Ташбеҳ, маҷоз, истиора. Б. Ғазал, рубой, байт, қисса.

В. Муродиф, таҷнис, тазод(муқобала). Г. Тарсеъ, с аҷъ, банд.

13. Қадоме аз ин санъатҳои санъатҳои лафзианд?

А. Талмеҳ, ихом, ҳаёл, мазҳака. Б. Таносуб, ирсолу масал, киноя.

В. Такрор, таҷнис, энот, иштикок. Г. Лаффу нашр, илтифот, маҷоз.

14. Қадоме аз ин санъатҳои санъатҳои маънавианд?

А. Ташбех, талмех, илтифот, истиора. Б. Лабрас, лабнорас, мураббаъ.

В. Ғазал, қасида, сачъ, тарсеъ. Г. Тачнис, муқобила, такрор.

15. Аввалин андешаҳои адабиётшиносӣ дар кадом кишвар ба вучуд омадааст?

А. Дар Арабистон. Б. Дар Россия.

В. Дар Миср. Г. Дар Юнони қадим.

16. Андешаҳои адабиётшиносии Арасту дар кадом китоб баён мешавад?

А. “Давлат”. Б. “Сиёсат” (В) Поэтика”. “Дар бораи ашъё”.

17. Бори нахуст, ки чинҳои адабиёти тасниф кардааст?

А. Афлотун. Б. Форобӣ (В) Арасту. Г. Абуалӣ ибни Сино.

18. Нахуст, ки санъатҳои бадеиро ба лафзи маънавий чудо кардааст?

А. Насриддини Тусӣ. Б. Рашиди Ватвот.

В. Абуалӣ ибни Сино. Г. Ибни Рушд.

19. Шеър аз назм чӣ фарқ дорад?

А. Шеър аз назм аз рӯи вазн фарқ мекунад.

Б. Шеър аз назм бо маъноӣ луғавиаш фарқ мекунад.

В. Асли шеър аз шуур аст, дар истилоҳ каломест, ки ишора ба маънаӣ кунад.

Г. Шеър аз назм бо оҳангнокӣ фарқ мекунад.

20. Асосгузори вазни аруз кист?

А. Шамси Қайси Розӣ. Б. Насриддини Тусӣ.

В. Халил ибни Аҳмад. Г. Абдурахмони Ҷомӣ.

21. Дар байти зерин кадом санъатҳои бадеӣ истифода шудаанд?

Анораш чун лаби дилдор хандон,

Ҳарифонро ҳарифи оби дандон.

А. Истиора (Б) Ташбех. В. Муболиға. Г. Талмех.

22. Истилоҳи сужети асари бадеӣ аз кадом забон гирифта шудааст?

А. Русӣ. Б. Англисӣ. В. Юнонӣ (Г) Франсузӣ.

23. Чиро композитсияи асари бадеӣ меноманд?

А. Мазмуни асари бадеиро композитсия меноманд.

Б. Сохт, бастакорӣ ва устухонбандии асари бадеиро композитсия меноманд.

В. Системаи муайяни воситаҳои барои кушодани образҳои композитсия меноманд.

Г. Муттаҳид кардани воқеаҳои композитсия меноманд.

24. Ба композитсияи асари бадеӣ чӣҳо дохил мешаванд?

- А. Сюжет, ғоя, шакл, мазмун, рӯчӯ. персонаж.
 Б. Мавзӯ, таҳкия, образ, мундариҷа, муболиға.
 В. Портрет, интерьер, рӯчӯ, матлаъ, мақтаъ, ҳусни таҳал-
 лус, барооти истехлол, ташбиб ва ғ.
- Г. Достон, қисса, пейзаж, характеристика, мазмун.
- 25. Унсурҳои таркибии сюжети асари бадеӣ кадомҳоянд?**
 А. Мавзӯ, образ, оғоз, портрет, хотима.
 Б. Пейзаж, рӯҷи лирикӣ, қисса, авҷ.
 В. Оғоз, гиреҳбандӣ, авҷ, гиреҳкушоӣ, хотима.
 Г. Финал, пейзаж, характеристика, мазмун.
- 26. Сюжет ба кадом навъи асари бадеӣ ҳос аст?**
 А. Ғазал, рубой, фардиёт, маснавӣ.
 Б. Тарсеъ, сачъ, манзума, мухаммас.
 В. Латифа, хикоя, достон, қисса, роман, драма.
 Г. Мусаммат, мусаддас, қитъа, қасида.
- 27. Рӯкнҳои байт чӣ ном доранд, муайян кунед?**
 А. Вазн, қофия, радиф, оҳанг.
 Б. Ҳичо, мисраъ, маснавӣ, образ.
 В. Садр, ибтидо, арӯз, зарб, ҳашв.
 Г. Аҷз, мисраъ, қофия, оҳанг.
- 28. Ба шакли асари бадеӣ чӣҳо дохил мешаванд?**
 А. Забон, ғоя, мавзӯ, ҳичо, пейзаж, мақтаъ.
 Б. Вазн, мундариҷа, тарзи тасвир, образ, тип.
 В. Жанр, намуд, вазн, санъатҳои бадеӣ қофия, радиф.
 Г. Сужет, устухонбандӣ, мундариҷа, ғоя, образ.
- 29. Ба мазмуни асари бадеӣ чӣҳо дохил мешаванд?**
 А. Вазн, тарзи баён, тарзи тасвир.
 Б. Жанр, намуд, вазн, қофия, радиф.
 В. Мазмун, ғоя, мундариҷаи асари бадеӣ, мавзӯ.
 Г. Радиф, сюжет, рӯҷи лирикӣ, мавзӯ.
- 30. Микдори умумии баҳрҳо дар вазни арӯз чандтоянд?**
 А. 10-то. Б. 15-то. В. 19-то. Г. 6-то.
- 31. Кадом баҳрҳои вазни арӯзро арӯзшиносони Аҷам ихтироъ кардаанд?**
 А. Хафиф, комил, мунсарех.
 Б. Ҳазач, раҷаз мутадорик.
 В. Қариб, қадид, мушоқил.
 Г. Сареъ, мучтасс, қадид.
- 32. Дар арӯзи форсӣ-тоҷикӣ чиро воҳиди вазн меноманд?**
 А. Сабаб. Б. Вагад. В. Ҳичо. Г. Фосила.
- 33. Қофияро дар назм чӣ гуна муайян кардан мумкин аст?**

- А. Қофия дар охири абёт меояд.
Б. Қофия дар аввали абёт меояд.
В. Қофия дар байни абёт меояд.
Г. Қофия ба маънои аз ақибраванда аст, калимаҳои
хамоҳанге, ки дар охир пеш аз радиф меоянд.

34. Қофия аз рӯи таркиби овозиаш чанд хел мешавад?

- А. Як хел, маъмул(қофияи маснавӣ).
Б. Ду хел: саршор, шойгон(сада-рада, хурушон-чушон).
В. Чор хел: оддӣ, саршор, шойгон, радифдор.
Г. Се хел: маъмул, саршор, радифдор.

35. Методҳои маъмул ва қадимтарини эҷоди бадеӣ кадомҳоянд?

- А. Формализм, классисизм.
Б. Натурализм, сентиментализм.
В. Романтизм, реализм.
Г. Модернизм, футуризм.

36. Истилоҳи метод аз кадом забон гирифта шудааст?

- А. Юнонӣ. Б. Русӣ. В. Олмонӣ. Г. Англисӣ.

37. Метод дар луғат ва истилоҳ чӣ маънӣ дорад?

- А. Воситаи баёни асари бадеӣ аст.
Б. Усули нақлу такмили асари бадеиро таъмин менамояд.
В. Маънои тадқиқ дошта, тарзу усули офаридани образи
бадеӣ мебошад.

Г. Ҷаҳонбинии санъаткорро ифода мекунад.

38. Муболиға аз ҷиҳати маъно ва дараҷаи идрок шудани он чанд хел мешавад?

- А. Ду хел – оддӣ ва мураккаб. Б. Се хел – муқаррарӣ, игрок
ва ғулув.

В. Чор хел – муболиғаи хурд, мураккаб, игрок ва ифрот.

Г. Як хел – муболиғаи мураккаб.

39. Дар шеъри зерини Фирдавсӣ кадом санъати бадеӣ бештар мавқеъ дорад?

Ҷаҳонпахлавон он яли арҷманд,
Ба теғу ба шамшер ба гурзу каманд.
Буриду дариду шикасту бубаст,
Ялонро сару синаву пову даст.

А. Ташбех. Б. Истиора. В. Лаффу нашр. Г. Илтизом.

40. Дар шеъри зерини Низомӣ кадом санъати бадеӣ бештар истифода шудааст?

К-эй боди сабо, ба субҳ бархез!
Дар домани зулфи Лайли овоз!

Гу он ки ба боди додаи туст,

Бар хоки раҳ уфтодаи туст.

А. Ташбех. Б. Ташхис. В. Истиора. Г. Муболиға.

41. Дар байти зерини Сайидо:

Мурчаякон гар бикунанд иттифок,

Шерри жаёнро бидаронанд пуст.

Кадом санъати бадеӣ истифода шудааст?

А. Муболиға. Б. Маҷоз. В. Талмех. Г. Илтизом.

42. Сюжети асари бадеӣ аз чанд унсур иборат аст?

А. Аз се унсур. Б. Аз чор унсур. В. Аз панҷ унсур. Г. Аз шаш унсур.

43. Авҷ ё кулминатсия унсури чандуми сюжет аст?

А. Унсури якум. Б. Унсури сеюм. В. Унсури чорум. Унсури дуум.

44. Меъёрҳои асосии муайянкунандаи ҷинсҳои адаби кадомҳоянд?

А. Ғоя, тазод, образ, тип. Б. Образ, сюжет, забон, тарзи тасвир.

В. Персонаж, манзара, забон, мавзӯ. Г. Характер, манзара, зиддият.

45. Воҳиди шеъри суннатии мо кадом аст?

А. Банд. Б. Мисраъ. В. Байт. Г. Фард.

46. Воҳиди хурдтарини вази кадом аст?

А. Рукн. Б. Мисраъ. В. Аруз. Г. Ҳичо.

47. Рукни солими баҳри ҳазач чӣ ном дорад?

А. Фобилотун. Б. Мустафъилун. В. Фаъулун. Г. Мафойлун.

48. Кадоме аз асарҳои зерин дар баҳри мутақориб гуфта шудаанд?

А. “Саодатнома”, “Рушноинома”-и Носири Хусрав.

Б. “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ, “Бӯстон”-и Саъдӣ.

В. “Дувалронӣ ва Хизрхон”-и Амир Хусрави Дехлавӣ.

Г. “Калила ва Димна”-и Рудақӣ.

49. Дубайтӣ ба кадом навъи ҳичо оғоз меёбад?

А. Дароз. Б. Кашида. В. Кӯтоҳ. Г. Мойил.

50. Асосгузори вази дубайти кист?

А. Бобо Фигонӣ. Б. Рудақӣ. В. Бобо Тоҳири Урён. Г. Меҳрии Ҳиротӣ.

51. Кадоме аз баҳрҳои зерин хоси шеъри арабанд?

А. Ҳазач, рамал, мутақориб. Б. Сарё, мунсарех, мутадорик. В. Қариб, мушокил, муктазаб. Г. Комил, вофир, басит, мадид, тавил.

52. Нахустин асаре, ки дар бораи арузи тоҷикӣ-форсӣ маълумоти мушаххас медиҳад, кадом аст?

А. “Бадоеъ-ул-афкор”- Хусайн Воизи Кошифӣ.

Б. “Ал-муъҷам”- Шамси Қайси Розӣ.

В. “Меъёр-ул-ашъор”-и Насриддини Тусӣ.

Г. “Ҳафт қулзум”-и Қабулмуҳаммад.

53. Адабиётшиносони равиҷи мантиқӣ кихоянд?

А. Абӯалӣ ибни Сино, Умари Хайём, Абдураҳмони Ҷомӣ.

Б. Насриддини Тусӣ, Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Ҳоқонӣ. Амир Хусрав.

В. Атоуллоҳ Хусайнӣ, Шамси Қайс, Хусайн Воиз, Рудӯӣ.

Г. Низомӣ, Ҷомӣ, Кайковус, Мавлавӣ.

54. Адабиётшиносони равиҷи эстетикӣ кихоянд?

А. Абӯалӣ ибни Сино, Ҷомӣ, Амир Хусрав, Форобӣ.

Б. Насриддини Тусӣ, Ҷалолиддини Румӣ.

В. Шамси Қайс, Ҷомӣ, Низомӣ, Аттор.

Г. Хусайн Воиз, Нисорӣ, Умари Хайём.

55. Адабиётшиносони равиҷи мантиқӣ аз равиҷи эстетикӣ чӣ

фарқ доранд?

А. Шоир, нависанда ва адабиётшинос буданд.

Б. Роли тахайюлро дар шеър муҳим медонистанд.

В. Пешаи асосии онҳо адабиётшиносӣ буд.

Г. Бори нахуст жанрхоро таъин намудаанд.

56. Ҷоҷеа аз мазҳака ва дром чӣ фарқ дорад?

А. Саҳнавият хусусияти умумии онҳост.

Б. Дар ҷоҷеа зиддият хеле оштинопазир буда, дар муборизаи нобаробар қаҳрамон мағлуб мешавад, вале он аз ғалаба афзалият дорад.

В. Дар мубориза қаҳрамон ғалаба мекунад.

Г. Қаҳрамон дар набард ғаъол нест.

57. Чиро методология меноманд?

А. Тарзу усули эҷоди асари бадеиро.

Б. Сабки эҷодиро методология меноманд.

В. Ақидаи сиёсӣ-иҷтимоиро методология меғуянд.

Г. Ҷояи сиёсӣву эстетикӣ ин ва ё он сохти ҷамъиятӣ, ки дар адабиёти бадеӣ инъикос меёбад, методология меноманд.

58. Реализм ҷист ва дар истилоҳ чӣ маънӣ дорад?

А. Реализм ҳақиқатбаёнӣст.

Б. Вуқӯғуиро реализм меғуянд.

В. Реализм дар луғат вуқӯғуист, вале дар истилоҳ тасвири ҳодисаҳои типӣ дар вазъияти типӣ реализм аст.

Г. Ақидаи иҷтимоӣ ва сиёсӣи синфи ҳукмронро реализм

меуянд.

59. Реализми танқидӣ маҳсули кадом давра аст?

А. Маҳсули асрҳои миёна. Б. Маҳсули давраи таназзули феодализм.

В. Маҳсули давраи эҳё. Г. Маҳсули давраи тараққиёти капитализм.

60. Мутамоилият, ғаразнокӣ, ғоянокӣ маҳсули кадом равияи илмӣ-назарии адабиётшиносӣ маҳсуб меёбад?

А. Равияи эстетикӣ. Б. Равияи мантикӣ. В. Равияи марксистӣ-ленинӣ.

Г. Равияи халқӣ – демократӣ.

61. Ба жанрҳои хурди эпикӣ чӣ дохил мешаванд?

А. Латифа, масал, новелла, ҳикоя.

Б. Повест, қасида, қисса, очерк.

В. Пулисистика, очерк, ёддошт.

Г. Маснавӣ дoston, роман.

62. Мафҳуми анъана дар адабиёт чӣ маънӣ дорад?

А. Анъана дар истилоҳ меросбарӣ ва тору пуди адабиёт фаҳмида мешавад.

Б. Дар ҳар давра замон анъана мавҷуд аст.

В. Анъана танҳо хоси адабиёт ва санъат аст.

Г. Анъана ба маънои расму оин фаҳмида мешавад.

63. Образ дар асари эпикӣ чӣ гуна истифода мешавад?

А. Дар як гурӯҳ асарҳои бадеӣ муқаммалу муфассал буда, заминаи образро замонӣ макон ва қаҳрамон ташкил медиҳад.

Б. Дар гурӯҳи дигар образ хеле мухтасар аст.

В. Дар гурӯҳи сеюм образ чун зарра хурд ва танҳо гӯё номбар мешавад.

Г. Дар асари эпикӣ образ нест.

64. Забон дар асарҳои эпикӣ чӣ гуна истифода мешавад?

А. Дар асарҳои эпикӣ ҳар ду роҳи истифодаи забон, ҳам сухани тавсифии нависанда ва сухани персонаж мавҷуд аст.

Б. Дар асарҳои эпикӣ танҳо муқоламаи персонажҳо ба назар мерасад.

В. Дар асарҳои эпикӣ сухани тавсифии нависанда истифода мешавад.

Г. Забон роли муҳим надорад, воқеа муҳим аст.

65. Образ дар асарҳои лирикӣ чӣ гуна мавқеъ дорад?

А. Образ дар асарҳои лирикӣ муфассалу муқаммал тасвир меёбад.

Б. Образ дар асарҳои лирикӣ чун зарра хурд буда, гӯё ном-

бар мешавад.

В. Образ тавассути хисси эмосионалии қаҳрамони лирики ифода мешавад.

Г. Образ хеле мухтасар аст.

66. Роман-эпопея чӣ гуна навъи роман аст?

А. Асарҳои эпикӣ, ки ҳодисаву воқеаҳои даҳ- бистсоларо дарбар мегирад.

Б. Асарҳои эпикӣ, ки воқеаву ҳодисаҳои таърихи дарбар гирифта, дар он образи персонажҳои зиёд ҷаълият мекунад.

В. Асарҳои эпикӣ, ки дар он садҳо образи персонажҳо амал карда, ҳаёти садсола ва зиёда аз ҳазорсолаи таърихи ҳаёту муборизаи инсонҳо тасвир меёбад.

Г. Асарҳои эпикӣ, ки ду ва ё се воқеаро дарбар мегирад.

67. Асарҳои махсуси эпикӣ қадомҳоянд?

А. Ба гурӯҳи махсуси жанрҳои эпикӣ қисса, латифа, новелла дохил мешаванд.

Б. Жанрҳои махсуси эпикӣ инҳо дoston, роман, публицистикаанд.

В. Ба ин гурӯҳ очерк, сафарнома, ёддошт дохил мешаванд.

Г. Жанрҳои махсус инҳо роман, повест ва ҳикоя мебошанд.

68. Латифа ҳамчун жанри хурди эпикӣ чӣ вижагиҳо дорад?

А. Латифа ду се воқеаи хурдро дарбар мегирад.

Б. Дар латифа воқеа роли ҳалқунанда намебозад.

В. Зиддияти бениҳоят тезу тунд, мӯъҷазияи лутф чони латифа аст.

Г. Латифа ҳоси эҷодиёти даҳонакии халқ мебошад.

69. Сухани мансур чӣ гуна сухан аст?

А. Сухани мансур он аст, ки аз рӯи талаботи қонунҳои сарфу наҳви забон мураббаъ гардида бошад.

Б. Сухани мансур гуфта сухани парокандаро меғоянд.

В. Сухане, ки дар асоси образи бадеӣ сохта мешавад.

Г. Суханест, ки мавзуну муқоффо набошад.

70. Сухани манзум чӣ гуна сухан аст?

А. Аз рӯи қоидаҳои сарфу наҳви забон ба вучуд меояд.

Б. Калимаҳои дар назм кӯтоҳ мешаванд, тағйир меёбанд, баъзе калимаҳои аз истемол баромада ва воситаҳои тасвир зиёд истифода мешаванд.

В. Сухани мавзун ва қофиядор мебошад.

Г. Ҳоси адабиёти бадеӣ аст.

71. Принципиҳои методи реализми сотсиалистӣ қадомҳоянд?

А. Яке аз принципиҳои реализми сотсиалистӣ мутамоилият аст.

Б. Принципҳои реализми сотсиалистӣ инҳо халқият, партианит ва синфияти адабиётанд.

В. Принципҳои реализми сотсиалистӣ ғарзнокӣ, халқият ва мероси адабӣ аст.

Г. Тасвири воқеӣ ва инъикоси воқеият аст.

Ҷавобҳои дуруст

1. А. , 2. Г. , 3. В. , 4. В. , 5. В. , 6. Г. , 7. В. , 8. В. , 9. В. , 10. В. , 11. В. , 12. В. , 13. В. , 14. А. , 15. Г. , 16. В. , 17. В. , 18. В. , 19. В. , 20. В. , 21. Б. , 22. Г. , 23. Б. , 24. В. , 25. В. , 26. В. , 27. В. , 28. В. , 29. В. , 30. В. , 31. В. , 32. В. , 33. Г. , 34. В. , 35. В. , 36. А. , 37. В. , 38. Б. , 39. В. , 40. Б. , 41. Б. , 42. В. , 43. В. , 44. Б. , 45. В. , 46. Г. , 47. Г. , 48. Б. , 49. В. , 50. В. , 51. Г. , 52. Б. , 53. В. , 54. А. , 55. В. , 56. Б. , 57. Г. , 58. В. , 59. Г. , 60. В. , 61. А. , 62. А. , 63. А. , 64. А. , 65. В. , 66. В. , 67. В. , 68. В. , 69. А. , 70. Б. , 71. Б.

МУНДАРИЧА

Оғоз. Барномаи корӣ (силлабуси) фанни “Назарияи адабиёт”	4
Илми адабиётшиносӣ ва предмети омӯзиши он. Илмҳои	15
Мақоми илми Назарияи адабиёт дар системаи илмҳои адабиётшиносӣ	23
Аз таърихи афкори илмӣ-назарӣ. Афкори назарӣ дар Юнон ва Рими қадим	25
Афкори илмӣ-назарии мутафаккирони Шарқ. Равияи эстетикӣ ва мантикӣ	28
Афкори назарӣ: адабии мутафаккирони адабиёти форсу тоҷик	33
Афкори назарӣ-эстетикӣ мутафаккирони рус ва Аврупо	50
Мутамоилияти адабиёти бадеӣ. Таълимоти марксизм дар бораи адабиёт ва санъат. Халқият, синфият ва партиявияти адабиёти бадеӣ	54
Адабиёт як навъи санъат	61
Хусусияти адабиёти бадеӣ	65
Персонаж, тип, характер	73
Таснифи воситаҳои тасвири бадеӣ	79
Принсипҳои таҳлили асари бадеӣ дар ягонагии мазмун ва шакл. Маълумот дар бораи мундариҷа, ғоя, мазмун ва мавзӯи	85
Қонуниятҳои ҷинс ва жанрҳои адабӣ. Таснифи ҷинсҳои адабӣ дар асоси қонунҳои дохилии адабиёти бадеӣ. Меъёрҳои асосии таснифи ҷинсу жанрҳои адабӣ	91
Таснифи жанрҳои хурди эпикӣ	96
Таснифи жанрҳои миёна, мухташам ва махсуси эпикӣ	100
Ҷинси дром. Таснифи жанрҳои драматӣ	105
Таснифи жанрҳои лирикӣ: фард, дубайтӣ, рубой, китъа, маснавӣ, 108 Якҷумлаҳои ягонагии асари бадеӣ. Сужети асари бадеӣ. Устухон- бандии асари бадеӣ	128
Қолаби сухани бадеӣ: забони адабӣ, забони гуфтугӯӣ, забони илмӣ ва забони адабиёти бадеӣ	138
Сохти шеърӣ тоҷикӣ. Вазни аруз ва таснифи он. Қофия ва радиф	143
Анъана ва навоҳӣ (Равиҳои адабиёти бадеӣ).	157
Ғарзи тасвири ҳақиқати зиндагӣ: услуби эҷодӣ, мактаби эҷодӣ, ҷараёни адабӣ	166
Методҳои адабӣ ва таснифи онҳо	174
Мавзӯ ва нақшаи дарсҳои амалӣ	183
Мавзӯҳои барои корҳои мустақилона	187
Саволномаҳои тестӣ аз фанни “Назарияи адабиёт”	189

САИДРАҲМОН САИДОВ

НАЗАРИЯИ АДАБИЁТ
(Дастури таълимӣ)

Саҳифабанд: *Раҳмонӣ Орзу*

Ба чопаш 1.12.2011. имзо шуд.
Чопи офсет. Хуруфи Times New Roman Tj
Андозаи 60x84.1/16, ҷузъи чопӣ 12,5.
Нархаш шартномавӣ. Адади нашр 500 нусха
Нашриёти «Кайҳон»

